

Вісник

**Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

**Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 1 (56) 2023

Харків
«Право»
2023

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 6 від 22.02.2023)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. – Харків : Право, 2023. – № 1 (56). – 230 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **М. П. Трєбін** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ю. Ю. Каліновський** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редколегії за спеціальністю «Філософія»:** **О. С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Дієго Феліпе Арбелаз-Кампілло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонії, Колумбія); **Магда Джулісса Рохас-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколумбіани, Колумбія); **Алекс Веліз Бургос** – доктор філософії (Університет Лос-Лагоса, Чилі); **Б. Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Мліґа Венажиндене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Іоліта Гряблікайте** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В. І. Доданова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **І. І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. В. Куцепал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансілла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Бьярн Мелкевік** – доктор права, професор (Університет Лавалля, Канада); **О. С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сагієр** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вілла Тамулісне** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редколегії за спеціальністю «Політологія»:** **Хорхе Ісус Вілламіл Еспіноса** – доктор політичних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіш Жуковський** – габілітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Люціан Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І. В. Мацішина** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т. Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Рейбер Парра** – доктор суспільних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна); **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Бурезьняка, Україна); **Октаві Ф. Танрісієвр** – доктор наук у галузі політології, професор (Близькосхідний технічний університет, Туреччина); **О. В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **Штефан де Шнігелєйрс** – доктор наук у галузі політології, головний науковий співробітник (Гаазький центр стратегічних досліджень, Нідерланди); **члени редколегії за спеціальністю «Соціологія»:** **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Мішель Маффесолі** – габілітований доктор у галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **В. В. Меньшиков** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпільський університет, Латвія); **К. Т. Михайлова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **О. Ю. Панфілов** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. І. Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **О. А. Філіппова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет ім. шейха Засда, ОАЕ)

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія зареєстрований як наукове фахове видання, категорія «Б» (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних баз: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакції: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 77,

Харків, 61024, Україна. Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; сайт: http://fil.nlu.edu.ua

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 06 of 22.02.2023)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection of scientific papers / Editorial board: O. Danilyan (Ed.-in-Ch.), et al. – Kharkiv : Pravo, Pravo, 2023. – Issue No. 1 (56). – 230 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU), Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Mykhailo Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy**: **Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milita Vienažindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Svitlana Kutsepai** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamulienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science**: **Jorge Jesus Villasmil Espinoza** – Doctor of Political Science, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Reyber Parra** – Doctor of Humanities, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Nicolai Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Yevheniy Bereznyak Military Diplomatic Academy, Ukraine); **Oktay F. Tansirsever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Stephan De Spiegeleire** – Ph.D. in Political Science, principal scientist (The Hague Centre for Strategic Studies, Netherlands); **Editorial Board members majoring in sociology**: **Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Anthony Gary Dworkin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Michel Maffesoli** – Dr. Habil. (Sociological Sciences), Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Oleksandr Panfilov** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Viktoriia Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE).

Collection of scientific papers «“The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University”». Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology» is registered as a scientific professional publication, category «B» (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 No. 886).

The collection of scientific papers is registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases «Scientific Periodicals of Ukraine» and «Bibliometrics of Ukrainian Science» of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine et al.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Pushkinska St., Kharkiv, 61024, Ukraine.
Tel.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84; e-mail: kafedra_filosophy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; website: http://fil.nlu.edu.ua

ЗМІСТ

Філософія

<i>ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЬОБАНЬ О. П.</i> Географічний детермінізм: класичні та посткласичні концепції.....	6
<i>КАЛИНОВСЬКИЙ Ю. Ю., ЖДАНЕНКО С. Б.</i> Філософія миру як світоглядно-ціннісне підґрунтя соціокультурного розвитку сучасної України	24
<i>МЕЛЯКОВА Ю. В., КОВАЛЕНКО І. І., КАЛЬНИЦЬКИЙ Е. А.</i> Акценти нової соціальності: спільнота, агентність, індивідуальні права	47
<i>ДОЛЬСЬКА О. О., ДИШКАНТ Т. М.</i> Ідея університету в сучасних викликах.....	76
<i>КОВАЛЕНКО Г. В.</i> Значення юридичного прагматизму та економічного аналізу права для теорії ухвалення судового рішення в умовах суспільного життя	88
<i>АРЕФ'ЄВА А. Ю.</i> Авангардний синтез мистецтв у творчості сценографів початку ХХ ст.	99
<i>КУБАЛЬСЬКИЙ О. Н.</i> Зміни в концептуалізації науки в контексті ідеологізації, деідеологізації та реідеологізації суспільства	111

Політологія

<i>ГЕРАСІНА Л. М.</i> Геополітичний «клімат» і світоустрій ХХІ ст.: домінантні тенденції	122
<i>ПАШКОВ В. О., ХОМЕРІКІ О. А.</i> Політико-режимні трансформації в Україні (1991-2019): біг по колу на шляху до демократії.....	135
<i>ФАБРИКА А. А.</i> Проблеми функціонування системи етичного регулювання в парламенті Великої Британії та способи подолання їх у період кінця ХХ – початку 20-х рр. ХХІ ст.....	159
<i>ЧУПИС А. Д.</i> Жінки у військових конфліктах та в повоєнній розбудові миру: світовий та український досвід	172

Соціологія

<i>ПАНФІЛОВ О. Ю.</i> Інформаційне насильство як соціальний феномен	188
<i>ТРЕБІН М. П.</i> Соціологія війни в Україні: на шляху становлення	201
НАШІ АВТОРИ	220
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	222
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ««ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО»». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»	223

CONTENTS

Philosophy

<i>DANILYAN O. G., DZOBAN O. P.</i> Geographical determinism: classical and post-classical concepts	6
<i>KALYNOVSKYI YU. YU., ZHDANENKO S. B.</i> Philosophy of peace as an outlook and value basis of modern ukraine's socio-cultural development	24
<i>MELIAKOVA Y. V., KOVALENKO I. I., KALNYTSKYI E. A.</i> Accents of the new sociality: community, agency, individual rights	47
<i>DOLSKA O. O., DYSHKANT T. M.</i> The idea of the university in modern challenges	76
<i>KOVALENKO H. V.</i> The significance of legal pragmatism and economic analysis of the law for the theory of adjudication in the conditions of social life	88
<i>AREFIEVA A. YU.</i> Avant-garde synthesis of the arts in the creativity of scenographers at the beginning of the 20th century	99
<i>KUBALSKYI O. N.</i> Changes in science conceptualization in the context of ideologizing, deideologizing and re-ideologizing of society	111

Political Science

<i>HERASINA L. M.</i> Geopolitical climate and world system of the 21st century: dominant tendencies	122
<i>PASHKOV V. O., KHOMERIKI O. A.</i> Political transformations in Ukraine (1991-2019): running in a circle on the way to democracy	135
<i>FABRYKA A. A.</i> The challenges to the operation of the ethics system that the uk parliament has had and how to address them in the late twentieth and early twenty-first century	159
<i>CHUPIS A. D.</i> Women in military conflicts and in post-war peacebuilding: world and ukrainian experience	172

Sociology

<i>PANFILOV O. YU.</i> Information violence as a social phenomenon	188
<i>TREBIN M. P.</i> Sociology of war in Ukraine: on the path of becoming	201
OUR AUTHORS	220
AUTHOR INDEX	222
REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS «THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI NATIONAL LAW UNIVERSITY. SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY»	223

ФІЛОСОФІЯ

УДК 1(091):[124.6:910.1]

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.274326>

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

e-mail: odana@i.ua

ORCID ID: 0000-0001-5308-4664

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

e-mail: a_dzeban@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-2075-7508

ГЕОГРАФІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ: КЛАСИЧНІ ТА ПОСТКЛАСИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ

У статті розглядається виникнення та розвиток теорії географічного детермінізму, а також суть основних концепцій географічного детермінізму класичного та посткласичного періоду. Аналізуються теоретичні засади геополітики та погляди її основних представників. Зазначається, що географічний детермінізм як концептуальний методологічний підхід із розвитком суспільства не старіє, а модернізується та модифікується. Визначаються особливості сучасного географічного детермінізму (неодетермінізму) та розглядаються деякі його напрямки: концепція сталого розвитку, концепція зеленої енергетики, географічна етика.

Ключові слова: *географічний детермінізм, географічний неодетермінізм, концепція сталого розвитку, концепція зеленої енергетики, географічна етика.*

Постановка проблеми. Сучасне людство, незважаючи на всю свою технологічну міць, неспроможне існувати і розвиватися поза природним середовищем, вплив якого на історичний розвиток того чи іншого народу неоднозначний. Формування різних етносів, країн багато в чому визначалося тим, у якій саме природно-кліматичній зоні вони існували.

Вплив географічного середовища, клімату на розвиток суспільства та людини був настільки значним, що його усвідомлення спричинило появу окре-

мого напрямку в науці – географічного детермінізму, який пройшов складну історію розвитку, що потребує власного наукового дослідження.

Важливо, що ідеї та підходи, пов'язані з географічним детермінізмом, у сучасному науковому дискурсі залишаються досить актуальними. Це пояснюється тим, що останнім часом різко загострилися екологічні проблеми, що поставило під загрозу існування людства. У цей же час слід зазначити, що термінологія, яка описує вплив природних чинників на різні аспекти життя суспільства, протягом останніх десятиліть зазнала істотних змін. Сучасні дослідники активно використовують терміни «екологічний детермінізм», «парадигма навколишнього середовища», «екологічні проблеми» та ін.

Результати аналізу останніх досліджень та публікацій свідчать, що авторські ідеї стосовно географічного детермінізму є доволі різноманітними. Так, історію становлення теорії екологічного детермінізму та її сучасні модифікації досліджують А. Брайні [1], Л. Завгородько [2] та ін.

Проблему впливу географічних чинників на форми державного правління аналізують О. Козинець та С. Ігнатенко [3]. На їхню думку, вплив ідей географічного детермінізму на форми правління держав започаткував таку науку, як геополітика.

Сучасні концепції географічного детермінізму (концепцію стійкого розвитку, концепцію зеленої економіки, географічної етики та ін.) аналізують у своїх дослідженнях Ю. Гладкий, Д. Лопатников [4], А. Тишков [5], М. Давидова, Е. Ахвердієв [6].

Низка вчених акцентують увагу на необхідності дослідження історичних передумов та сутності генезису парадигми навколишнього середовища в межах філософської концепції географічного детермінізму [7].

Міжнародні та національні аспекти захисту навколишнього середовища в умовах новітніх глобалізаційних процесів досліджують А. Гетьман [8], Р. Казак [9], Г. Анісімова, М. Смолярчук, К. Горецька та ін. [10].

Окремий блок наукових розробок обґрунтовує використання методологічного потенціалу теорії географічного детермінізму для вирішення наукових завдань у сфері геополітики (П. Балог [11]), містобудування (С. де Фалько [12]), дослідження наслідків глобальної та географічної перспективи в написанні історії (Ф. Хіменес [13]).

Отже, аналіз наукової літератури за даною проблематикою, виокремлення недостатньо досліджених аспектів проблематики географічного детермінізму покладено в основу формулювання мети дослідження.

Метою статті є розгляд процесу виникнення та розвитку теорії географічного детермінізму, визначення суті основних концепцій географічного детермінізму класичного та посткласичного періодів.

Виклад основного матеріалу. Проблема впливу географічного середовища на історичний процес завжди була ареною зіткнення різних поглядів і позицій. Це пояснюється тим, що в історії філософії завжди конкурували два протилежні погляди на характер взаємин природи та людини, представлені у філософії та науці дотепер, – індетермінізм та детермінізм. Відповідно до першого погляду, не існує жодного впливу географічного середовища на суспільство, відповідно до другого – географічне середовище та просторово-кліматичний фактор є головними факторами суспільно-політичних та економічних змін. Вони також є основним чинником історичного, суспільного та культурологічного процесу.

Концепція цього дослідження передбачає аналіз передусім детерміністських поглядів на взаємини природи та суспільства, тому доцільно дати визначення самого географічного детермінізму та розглянути основні етапи його виникнення та розвитку. Відомо, що філософське поняття «детермінізм» (латин. «determinare» – визначати) значно поширене у природничих та гуманітарних науках і означає закономірний взаємозв'язок, взаємозалежність та причинну зумовленість різних явищ [14, с. 93]. Що стосується власне географічного детермінізму, то сучасна географічна енциклопедія дає таке його визначення: «географічний детермінізм – це світоглядна концепція, яка пояснює соціально-економічний розвиток народів, зумовлений географічними факторами, кліматом, водними, ґрунтово-рослинними та мінеральними ресурсами» [15]. Більшість фахівців, які займаються вивченням різних аспектів теорії географічного детермінізму, приблизно так само визначають його сутність.

Загальновідомо, що ідеї географічного детермінізму зародилися ще за часів стародавніх Греції, Риму, Китаю. Думки, що пов'язують ступінь розвитку держав та цивілізацій з особливостями їхнього географічного положення, клімату та ґрунтів, можна знайти у працях Платона, Аристотеля, Демокріта, Епікура, Гіппократа, Фулідіда та інших мислителів. Наприклад, ідею про залежність становлення суспільства від типу клімату висловив ще Аристотель у своїй роботі «Політика». Він зазначав, що «племена, що у країнах із холодним кліматом, причому ув Європі, сповнені мужності, але недостатньо наділені розумом і здібностями до ремесл. Тому вони довше зберігають свою свободу, але не здатні до державного життя та не можуть панувати над своїми сусідами. Мешканці Азії в духовному контексті мають розум і відрізняються здібностями до ремесл, але їм не вистачає мужності; тому вони живуть у підпорядкуванні та рабському стані» [16, с. 601].

Аналогічні ідеї були й у працях вчених Сходу. Так, у давньокитайському філософському трактаті «Гуань-цзи» чітко сформульовано думку про те, що спосіб життя населення, його господарський побут та культура визначаються «географічними та... кліматичними умовами» [17, с. 106].

Класичні концепції географічного детермінізму. Варто зазначити, що довершені географічно-детерміністичні концепції розвитку суспільства були сформульовані значно пізніше, у XVII–XIX ст., у працях Ж. Бодена, Ш. Монтеск'є, А. Тюрго, Г. Бокля, Л. Мечникова, Е. Реклю та ін. В їхніх працях географічне середовище розглядалося як найважливіший чинник формування та розвитку особистості, суспільств, цивілізацій, держав тощо. Однак більшість детерміністів не розглядали особливості географічного простору як абсолют, визнаючи вплив на суспільство також інших факторів, які трактувалися як похідні від нього або другорядні. Найбільш відомими серед теорій географічного детермінізму є концепції Г. Бокля та Л. Мечникова.

Так, Г. Бокль, досліджуючи історію людства, звернув увагу на стійку взаємодію між природою та людиною, яка, на його думку, є взаємною. Аналізуючи природне середовище людини у праці «Історія цивілізації в Англії» (1861), він стверджував, що найважливішими її елементами є клімат, ландшафт, ґрунти та їжа, якість та кількість якої безпосередньо впливають на розвиток людини. Ландшафт, на його думку, впливає на особливості фізичного розвитку людини, її мислення та опосередковано на рівень розвитку людської спільноти. Велич природи пригнічує людину, робить її пасивною і безпорадною перед стихією, тоді як люди, які живуть у помірній зоні, змушені бути активними і боротися за існування, що робить їх творчими і сприяє накопиченню розумового «капіталу». Усі інші елементи – клімат, ґрунт, їжа – зумовлюють соціальну диференціацію та визначають особливості суспільних відносин [18].

Певна суворість клімату та бідність ґрунтів у Європі, стверджував Г. Бокль, призводить до обмеженості запасів їжі, збільшення яких можливе лише за раціонального використання агрокліматичних ресурсів. У країнах із сприятливим кліматом та ґрунтами, наприклад у Єгипті та Індії, існує надлишок запасів їжі, що не стимулює активність та здатність людей до творчої діяльності та важкої фізичної праці. Надлишок їжі спричиняє високу народжуваність та зайві «робочі руки». Тому в таких країнах соціальне розшарування суспільства значно більше, аніж в Європі, а політичний режим деспотичний. З цієї концепції випливає, що розвиток держав та їхні активні взаємини визначаються комплексом природних елементів, що зумовлюють рівень їхнього суспільного розвитку, соціальну структуру, активність та цілеспрямованість суспільних груп та держав.

Оригінальну теоретичну концепцію в царині досліджень соціальної географії висунув відомий соціолог Л. Мечников, який свої основні погляди на розвиток суспільства виклав у фундаментальній праці «Цивілізація та великі історичні річки. Географічна теорія розвитку». На його думку, розвиток суспільства визначався постійною боротьбою за існування, що змушувало людей

об'єднуватись у великі спільноти з диференціацією функцій їхніх членів. На відміну від біологічного світу, де відбувається боротьба за індивідуальне виживання, у світі людей точиться боротьба за кооперативне виживання. Держава, у його концепції, є формою людської кооперації, тобто формою поєднання зусиль, спрямованих на виживання в несприятливому середовищі. У розвитку ж цивілізацій визначальними є фізико-географічні чинники, а серед них особливе місце посідають гідрологічні особливості територій, що займають конкретні цивілізації [19, с. 333–334]. Іншими словами, водний простір у концепції Л. Мечникова відіграє консолідуючу роль у суспільстві. Як наслідок бачимо, що чим більшими водними ресурсами заволодівало людство, тим більше проявлялася людська солідарність у формах виникнення великих держав та охоплення географічно великих ареалів різноплановими відносинами.

Необхідно відзначити, що класичний географічний детермінізм як наукова теорія не має нічого спільного з географічним фаталізмом, оскільки інтерпретує середовище як сцену, на якій активно діють людські об'єднання, вимушені враховувати особливості географічного середовища, бо їх діяльність відбувається не в абстрактному просторі, а в реальному географічному.

У XIX ст. у географії з'явилася низка нових напрямів та наукових шкіл, більшість з яких стояло на детерміністських позиціях. Найбільш яскраве з них – антропогеографія, що бере свій початок у працях К. Ріттера, Г. Спенсера, Ф. Ратцеля. З антропогеографії згодом розвинувся американський ен-вайроменталізм. Відповідно до нього розвиток та розміщення господарства залежать від природних умов та ресурсів.

З часом, у міру розвитку та поглиблення наукового знання, позиції географічного фаталізму стали слабшати. Ще наприкінці XIX ст. у французькій школі географії людини (П. де ла Блаш, Е. Мартонн, А. Деманжон) зародився посибілізм, що заперечував крайні форми географічного фаталізму і виходив з того, що природне середовище дійсно створює можливості, передумови для формування культурних ландшафтів як певного результату людської діяльності та використання їх залежить насамперед від самої людини [4, с. 71].

До іншої крайності приходять окремі теоретики постіндустріальної та інформаційної спільнот, які часто ігнорують вплив географічних та природних факторів на розвиток соціальних процесів. Серед наведених ними критеріальних елементів такого суспільства називаються економічні, соціальні, інформаційні, духовні, культурні, але фактично ігнорується стан природного середовища, роль екологічної проблеми, що загострюється. Така позиція, безумовно, знижує цінність теоретичних пошуків аналітиків «нового суспільства» – Д. Белла, М. Кастельса, Е. Тоффлера, М. Турена та ін. [20].

Концепція геополітики. На початку XX ст. вчені, які займалися дослідженням впливу географічних факторів на розвиток людини, держави та форм

правління, почали розглядати вплив географічного детермінізму на зовнішню політику держав. Такий підхід привів до появи нової науки – геополітики. У сучасній науковій літературі під геополітикою розуміється наука про закономірності розподілу та перерозподілу сфер впливу (центрів сили) різних держав та міждержавних об'єднань у багатовимірному світовому комунікативному просторі [21, с. 137].

Уперше теоретичні основи геополітики були обґрунтовані у працях відомих вчених Л. Гумпловича та Ф. Ратцеля, які, на відміну від представників класичного детермінізму, пов'язували вплив особливостей географічного середовища не з розвитком людського суспільства загалом, а зі сферою політики держави.

Л. Гумплович, вважав, що історія людства є постійною та безжальною боротьбою між соціальними групами (спільнотами), оскільки кожна з них намагається підкорити собі інших та панувати над ними. У зв'язку з цим основною функцією держави є захист матеріальних та духовних засад існування спільноти, підпорядкування собі інших спільнот та їхнє поглинання чи примус до підпорядкування особистим інтересам. З огляду на це взаємини між державами здійснюються відповідно до сформульованої ними системи законів, заснованих на імперативі володіння географічним простором. Основним або первинним законом відносин між державами є їх постійна боротьба за розташування лінії кордону як у контексті її перенесення (тобто розширення власної території), так і свободи дій через неї [22].

Засновником класичної геополітики вважають німецького вченого Ф. Ратцеля, який хоч і не застосовував цього поняття, однак використовував термін «політична географія». Він сформулював концепцію визначального впливу географічного середовища на зовнішню політику держав. Ф. Ратцель проповідував ідею прямого зв'язку еволюції народів з географічним середовищем, у якому вони існують, і відповідно держав – з територією, якою вони володіють. Обов'язковою умовою існування народу є життєвий простір, де він може задовольнити свої потреби, а держави – наявність території, на яку може поширюватись її влада. На його думку, географічний простір є об'єктивною реальністю, що визначає історичні долі народів.

Він визначав держави як біологічні організми, невід'ємною рисою яких є «життєвий простір», за який вони ведуть боротьбу з подібними до себе. Найважливішими параметрами держави є поєднання території та населення, а її активність визначає співвідношення між життєвим простором і життєвої енергією народу. Кожна держава повинна мати власне почуття географічного простору, а якщо політична еліта його втрачає, це свідчить про початок регресу та занепаду. Державні кордони відображають внутрішній стан держав у даний час, оскільки, подібно до живої істоти, вони народжуються, ростуть,

старіють і вмирають. Відповідно, зменшення чи збільшення території держави є природним процесом, пов'язаним із внутрішніми суспільними циклами [23].

Ідеї Ф. Ратцеля розвинув на початку ХХ ст. Р. Челлен, який і ввів у науковий обіг поняття «геополітика». Він спробував визначити основні характеристики оптимальної системи управління на формування «сильної держави». Новацією стало його прагнення виокремити геополітику як один із провідних елементів політики як багаторівневий, спрямований, багатоаспектний процес. Учений вважав, що держава керується інстинктом самозбереження, зростання, прагненням до влади та веде боротьбу за оволодіння життєвим простором на всіх етапах свого існування: народження, зрілості, занепаду та смерті. На його думку, принциповими ознаками могутності держави є розмір та компактність її території, а також зручність комунікацій. Війни між наддержавами є формою боротьби за існування і за владу у світі, яка вище за них і підпорядковується вічним законам природи [3, с. 203].

Продовжив традицію трактування змісту геополітики німецький генерал К. Хайсхофер, керівник Інституту геополітики (Мюнхен). У своїх дослідженнях він розвинув та підкреслив експансіоністські аспекти геополітики, сформулював агресивну за своєю суттю гіпотезу про потенційно необхідний «життєвий простір німецької нації» [24, с. 237]. Взятий на озброєння лідерами Третього рейху цей різновид теорій геополітики на довгі роки дискредитував академічні розробки німецької геополітичної школи.

Теоретичні основи геополітики також розвивали такі вчені, як А. Мехен, Х. Маккіндер, Н. Спайкмен, які не лише розширили започатковані своїми попередниками наукові уявлення, а й змістили акцент на дослідження їх світовою політикою.

Після Другої світової війни геополітичні дослідження мали переважно прикладний характер, а окремі теоретичні ідеї пов'язують із працями американських учених У. Мак-Нейла та К. Боулдинга. Пізніше, у другій половині ХХ ст., праці з геополітичних досліджень опублікували Дж. Моделскі, К. Томпсон, П. Кеннеді, З. Бжезінський, М. ван Клевельд та ін.

Відмінності сучасних трактувань геополітики від її «класичних версій» зумовлена тим, що нині постулюється вирішальна значущість тих матеріальних, соціальних та моральних ресурсів держави (або її геополітичного потенціалу), не лише активне використання яких, а й сама собою наявність є достатньою для успішної реалізації тих чи інших зовнішньополітичних пріоритетів.

Можна погодитись із твердженням, що, незважаючи на часту характеристику геополітики лише як вдалого міждисциплінарного терміна соціальних дисциплін, її статус як спеціального політолого-соціологічного підходу до вив-

чення кореляцій між географічним становищем держави та їхньою зовнішньою політикою навряд чи підлягає сумніву [24, с. 237] .

Сучасні концепції географічного детермінізму. У міру прискорення науково-технічного прогресу та переходу людства в постіндустріальний етап розвитку інтерес до географічного детермінізму як концептуальний методологічний підхід до проблем відносин між природою та суспільством не слабшає та не скасовується. Навпаки, з розширенням глобальних проблем сучасності, зумовлених нерівномірністю екологічного, демографічного, економічного, політичного, науково-технічного та культурного розвитку різних країн світу відбувається посилення алармістської «екологізації» масової суспільної свідомості, а географічний детермінізм модернізується. Деякі дослідники навіть говорять про його ренесанс і заявляють про виникнення епохи нового географічного детермінізму (або неодетермінізму).

У чому саме полягає суть «нової версії інтерпретації феномену географічного детермінізму» на думку її авторів, тим більше, що значення природного середовища для життя людей, грубо кажучи, не може збільшуватися чи зменшуватися?

По-перше, ідеться про різкий поворот змісту ідей географічного детермінізму в бік екологічного детермінізму чи енвіроменталізму (англ. «environment» – середовище), що часто асоціюється з соціальною екологією. Акцент зміщується від аналізу змін життєзабезпечених ресурсів геосферних оболонок до вивчення регенераційного механізму біосфери, небезпечних флуктуацій клімату, ролі зеленої економіки тощо.

По-друге, нова версія географічного детермінізму передбачає більш глибоке осмислення нерозривної взаємозалежності природи та соціуму з урахуванням тієї обставини, що потреби суспільства продовжують зростати прямо пропорційно до зростання рівня його техніко-економічного та технологічного розвитку. Відповідно відбувається оцінка і переоцінка зворотного впливу людського суспільства на природу, що не було характерним для «класичного» географічного детермінізму.

По-третє, нове розуміння географічного детермінізму пов'язують із неодмінним урахуванням глобальних енергетичних потоків та біогеохімічних циклів.

По-четверте, специфічною функцією географічного неедетермінізму як галузі наукового знання стає активна участь його у перетворенні екологічної проблеми на домінуючу світоглядну настанову, у формуванні нового типу буття – екологічного [4, с. 72].

До яскравих проявів географічного неедетермінізму сучасної доби слід віднести передусім концепції сталого розвитку, зеленої економіки і навіть географічної етики.

Концепція сталого розвитку (Концепція екологічно сталого розвитку) – це модель розвитку цивілізації, яка виходить із необхідності дотримання балансу між вирішенням соціальних, економічних проблем та збереженням навколишнього середовища. Вироблення Концепції сталого розвитку зумовлене загрозою екологічної катастрофи, викликаній негативними наслідками науково-технічного прогресу. Відомо, що вперше термін «сталий розвиток» вжито у 1987 р. у доповіді «Наше спільне майбутнє» Світової комісії ООН з навколишнього середовища та розвитку [25]. А зобов'язання держав щодо досягнення сталого розвитку були сформульовано в декларації «Порядок денний на XXI століття», прийнятій на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку (червень 1992 р., Ріо-де-Жанейро) [26; 27]. У грудні 1992 р. ООН заснувала спеціальну Комісію зі сталого розвитку. У 1995 р. Комісія прийняла Програму роботи за показниками (індикаторами) сталого розвитку, призначеними для використання на національному рівні країнами в ході прийняття стратегічних рішень. Показники сталого розвитку поділено на такі групи:

1) індикатори соціальних аспектів (боротьба з бідністю; динаміка демографічних процесів та стійкість розвитку; розвиток освіти, писемності, програм навчання; охорона та покращання здоров'я людей; забезпечення сталого розвитку місць масового проживання людей);

2) індикатори економічних аспектів (міжнародне співробітництво щодо посилення сталого розвитку та відповідна внутрішня політика; зміна моделей споживання; фінансові ресурси та механізми їхнього раціонального використання; передача екологічно чистих технологій, співпраця та розвиток потенціалу);

3) індикатори екологічних аспектів (охорона якості водних ресурсів та забезпечення питною водою; охорона океанів, усіх типів морів та прибережних районів; інтегрований підхід до планування та управління земельними ресурсами; управління крихкими екосистемами: пустелі та посушливі зони, гірські райони; забезпечення сталого розвитку господарства та сільських районів, захист атмосфери, переробка твердих відходів та питання каналізації, токсичних хімікатів, небезпечних відходів, переробка та знешкодження радіоактивних відходів, боротьба з опустелюванням;

4) індикатори інституційних аспектів (інтеграція екологічних інтересів та принципів розвитку в процесі прийняття рішень; наука та сталий розвиток; міжнародні законодавчі інструменти та механізми; надання та обмін інформацією для прийняття стратегічних рішень; посилення основних груп населення) [28].

Пізніше, у декларації, прийнятій у 1992 р. у Ріо-де-Жанейро, було вказано також на п'ять основних суперечностей сталого розвитку, які пропонується вирішувати з використанням різноманітних підходів, а саме суперечності:

1) між реальним життям і життям у гармонії з природою: у центрі уваги повинні бути люди, які мають право на здорове і плідне життя в гармонії з природою;

2) між реальним розвитком та навколишнім середовищем: екологічна складова має стати невід'ємною частиною процесу розвитку та не може розглядатися окремо від нього;

3) інтересів сучасного та майбутнього поколінь: задоволення потреб людини та збереження навколишнього середовища мають бути пріоритетним інтересом для кожного покоління;

4) між багатими та бідними країнами та людьми: необхідно зменшувати розрив у рівні життя між країнами та людьми, викорінювати голод та злидні;

5) внутрішньоекономічні: сталий розвиток передбачає виключення або зменшення моделей виробництва і споживання, що не сприяють його реалізації [29].

Концепція «сталого розвитку», що стала в останні десятиліття, по суті, доктриною глобального розвитку, носить експліцитно детерміністський характер, оскільки пов'язує соціально-економічний розвиток та антропогенний вплив людини на природу. Ще ніколи в історії теоретичні питання відносин природи та суспільства не було настільки тісно пов'язано з практикою суспільного життя. У цьому полягає величезне позитивне зрушення в осмисленні майбутнього людства та ваги факторів, які визначатимуть це майбутнє. І серед них на перше місце знову виходить природний фактор.

Концепція зеленої економіки – сформований наприкінці ХХ ст. напрям в економічній науці і філософії, який підкреслює необхідність скорочення негативного впливу економічної діяльності людини на середовище її проживання, що ставить в основу не економічне зростання за будь-яку ціну, а стійкість розвитку з мінімальними ризиками для довкілля. Її основи та основні принципи було визначено у Програмі Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища (ЮНЕП), яку було створено в 1972 р. Незважаючи на розпливчастість визначення «зеленої економіки», що міститься у зазначеній Програмі ООН, як економіки, що приводить до зростання добробуту людей, більшої соціальної справедливості, зниження екологічних ризиків, подолання нестачі екологічних благ тощо, декларовані принципи створення «зеленої економіки» абсолютно логічні. Вони фокусують увагу на такому якісному зменшенні ресурсоемності та екологоемності економіки, у яких досягнення економічного результату має супроводжуватися зменшенням екологічних витрат [30; 31].

Прихильники цього напрямку вважають, що економіка є залежним компонентом природного середовища, у межах якого вона існує і частиною якого

є Концепція зеленої економіки тісно пов'язана з такими напрямками економічної науки, як екологічна економіка та економіка довкілля.

Концепція зеленої економіки базується на трьох аксіомах: неможливо нескінченно розширювати сферу впливу в обмеженому просторі; неможливо вимагати задоволення потреб, що нескінченно зростають в умовах обмеженості ресурсів; усе на Землі є взаємозалежним.

Прибічники зеленої економіки критикують неокласичну школу через те, що в її рамках природні й соціальні чинники зазвичай розглядаються як зовнішні; вони вважаються фіксованими і аналізуються в поступовій динаміці. Зелені економісти вважають прагнення економічного зростання неприпустимим у сучасних реаліях, оскільки воно суперечить першій аксіомі, тобто природні ресурси планети перебувають у піку використання і подальше зростання економіки може призвести до екологічної катастрофи.

Серед основних об'єктів вивчення та моделювання зеленої економіки можна виділити такі: взаємозв'язки між економічним господарюванням та екологічним середовищем планети; способи управління такими економічними системами, які включають екологічні, а також соціальні фактори і які б сприяли мінімізації екологічної шкоди від економічної діяльності в довгостроковій перспективі; принципи, на яких має базуватись розроблення нових технологій у сфері виробництва та загалом господарювання, які також будуть спрямовані на мінімізацію шкоди навколишньому середовищу [32].

Таким чином, найважливішими принципами, на яких базуються зелені економісти при виборі методів наукового пізнання та побудови стратегії, є: першочерговість екологічних факторів при вирішенні проблеми існування людей в умовах обмеженості ресурсів; поділ рівнів реалізації зеленої економіки, що здійснюється на концептуальному, ідеологічному, політичному та економічному рівні; обґрунтованість упровадження тих чи інших технологій.

У процесі розроблення різних способів «озеленення» системи господарювання, нових технологій зелена економіка повинна дотримуватися низки принципів, необхідних для доцільності та ефективності цих розробок: при виявленні припустимих меж здійснюваної шкоди екології необхідно приділяти особливу увагу обґрунтуванню встановлюваних меж, формуванню цілісної картини наслідків їхнього порушення; математична суворість розрахунків, міждисциплінарний характер аналізу та розробок та ін. [33, 34].

Абстрагуючись від політичної заангажованості партій зелених у країнах ЄС, які намагаються збільшити свій «електоральний капітал», зелена економіка як науковий напрям відбиває прогресивну спрямованість суспільства. Вона є невід'ємним і залежним компонентом природного середовища і покликана зберігати добробут суспільства невизначено довго.

Географічна етика. Сучасна географія у процесі формування відповідей на глобальні виклики – демографічні, геополітичні, екологічні, кліматичні, комунікаційні, інформаційні – неминуче стикається з необхідністю дотримання норм географічної етики, морального вибору під час здійснення аналізу та синтезу географічних даних, картографування, моделювання та прогнозування. Ці обставини визначили виникнення такої концепції сучасного географічного детермінізму, як географічна етика, що виникла наприкінці ХХ ст.

Серед основних актуальних напрямів географічної етики можна виділити: дотримання моральних норм наукового відображення та синтезу даних про навколишній світ та під час інтерпретації даних статистики; відмова від сприйняття праці, творчої діяльності людини на планеті як негативного чинника для природи; відмова від об'єктивізму та алармізму в поданні результатів географічних досліджень та експертизи; деідеологізація контексту під час географічного зіставлення континентів, регіонів, територій (наприклад, Європи та Азії, Європи та Росії, країн Півночі та Півдня тощо); боротьба з включенням до географічного аналізу вигаданих рубежів, кордонів, ярликів, фобій, образів ворога, стереотипів мислення та крайнощів географічного детермінізму; «вето» на актуалізацію старих карт, старих державних кордонів, найменувань держав, регіонів, форм державності та іншого при «географічному» обґрунтуванні сучасних геополітичних інтересів країн та регіонів; дотримання етики географічного прогнозу та відповідальності дослідника за інтерпретацію та екстраполяцію даних палеогеографічних реконструкцій та ін. [35].

Не викликає сумнівів твердження, що для досягнення умов сталого розвитку суспільству необхідні зміна світогляду, встановлення нових моральних принципів і мотивація для дотримання етичних норм і правил щодо географічних об'єктів. Досвід показує, що навіть за достатності ресурсів та оптимальності зовнішніх умов держава далеко не завжди здатна стійко розвиватися, створювати ефективну просторову інфраструктуру господарства, мінімізувати шкоду природі, вирішувати транскордонні завдання та конфлікти, робити інвестиційно привабливими у стратегічному відношенні регіони.

Тому серед головних принципів географічної етики – обов'язкова передача стратегічних географічних знань особам, які приймають рішення, та сприяння їм у набутті географічного мислення. Політики, управлінці та бізнесмени повинні отримувати від географів уявлення про те, як краще та ефективніше організувати господарство на певній території за мінімальних впливів на природу, як взаємодіяти з іншими державами та регіонами. Географи мають просвітити їх і зробити однодумцями.

Крім цілей, функцій та завдань географії як науки, у неї є відповідальна місія – збереження географічного розмаїття світу, яке, крім різноманіття ландшафтів, об'єктів живої та неживої природи, включає різноманіття народів,

мов, культур, традицій. У цьому – один із принципів географічної етики. Крім того, вона встановлює і важливий принцип повсякчасного збереження природи, під час реалізації якого не може бути «природних територій, що охороняються» і «не охороняються», рослин, тварин, можуть бути тільки різні режими збереження і використання. З етичних (антропоцентричних) позицій створений, перетворений людиною у процесі господарювання ландшафт потребує такої ж уваги та збереження, як і природний.

Істотним у географічній етиці є протидія використанню географічних знань на шкоду суспільству: для перешкодження соціокультурному обміну та зближенню народів, розпалювання етнічних та територіальних конфліктів, формування негативного образу окремих країн та народів, хибного уявлення про інвестиційну привабливість регіонів, спотворення інформації на картах (якщо це не відповідає вимогам безпеки країни), приховування оперативних відомостей про небезпеку природних катастроф тощо [5].

Ці та багато інших принципів географічної етики повинні закладатися в еколого-географічні основи просторового розвитку та сталого природокористування, фундаментальні та прикладні географічні дослідження, географічну освіту та просвітництво.

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, можна дійти невтішного висновку, що географічний детермінізм – це світоглядна позиція, яка пояснює соціально-економічний розвиток народів географічними чинниками, кліматом, водними, ґрунтово-рослинними і мінеральними ресурсами. При розгляді ролі географічного середовища неприпустимий як «географічний нігілізм», тобто повне заперечення впливу її на функціонування суспільства, так і «географічний фаталізм», який вбачає однозначну та односпрямовану залежність між географічним середовищем та процесами соціального життя, коли розвиток суспільства повністю визначається географічними факторами.

Географічний детермінізм став теоретичною основою геополітики, що ґрунтується на ідеї визначального впливу особливостей географічного простору на зовнішню політику держав. Незважаючи на деяку безапеляційність і дещо завищені оцінки, геополітика як наука важлива тим, що розглядає в реальній площині геопростір, що суттєво розширює можливості теорії міжнародних відносин. У сучасну епоху географічний детермінізм не старіє або скасовується, а модифікується в географічний недетермінізм, який логічно розглядати в контексті синергетичної парадигми сучасного природознавства та синергетичного потенціалу гуманітарних наук. Можна припустити, що нова інтерпретація географічного детермінізму сприятиме перетворенню екологічної проблеми сучасності на домінуючу світоглядну ідею екологізації суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Briney A. What Is Environmental Determinism? A Topic Later Replaced by Environmental Possibilism. 2020. URL: [https:// thoughtco.com/environmental-determinism-and-geography-1434499](https://thoughtco.com/environmental-determinism-and-geography-1434499) (дата звернення: 10.12.2022).
2. Завгородько Л. В. Географічний детермінізм та його сучасні модифікації. *Гілея*. 2013. № 70. С. 330–336.
3. Козинець О., Ігнатенко С. Вплив географічних факторів на форму правління: теоретичне обґрунтування. *Теорія держави і права*. 2019. № 5. С. 200–203.
4. Гладкий Ю. Н., Лопатников Д. Л. Географический недетерминизм постиндустриального времени. *Общество. Среда. Развитие*. 2021. № 4. С. 68–78.
5. Тишков А. А. Географическая этика в век глобализации. *Век глобализации*. 2021. № 3. С. 3–18.
6. Давыдова М. Л., Ахвердиев Э. Л. Климатический детерминизм и possibilizm в философии права и государства: история развития и современные перспективы. *Политика и Общество*. 2017. № 7. С. 1–8. URL: [https://file: C:/Users/Flower/Downloads/klimaticheskiiy-determinizm-i-possibilizm-v-filosofii-prava-i-gosudarstva-istoriya-razvitiya-i-sovremennye-perspektivy%20\(1\).pdf](https://file: C:/Users/Flower/Downloads/klimaticheskiiy-determinizm-i-possibilizm-v-filosofii-prava-i-gosudarstva-istoriya-razvitiya-i-sovremennye-perspektivy%20(1).pdf) (дата звернення: 05.12.2022).
7. Делія О. В. Становлення середовищної парадигми. *Вісник НАДУ при Президентові України. Серія «Державне управління»*. 2017. № 2. С. 13–18.
8. Getman A. P. Human life and health as an object of environmental law in the globalised world. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2020. 27 (1). P. 189–200.
9. Kazak R. Periodization of nature protection in Ukraine in the latter half of the 20th century: Legal aspect. [Periodización de la protección de la naturaleza en Ucrania en la última mitad del siglo XX: Aspecto legal]. *Espacios*. 2018. Vol. 39 (19), 28–34.
10. Environmental offences and environmental protection: theoretical and applied aspects / Anisimova H., Smoliarchuk M., Horetska K., Butynska R. *International Journal of Agricultural Extension*. 2021. Vol. 9 (Special Issue 2). P. 1–10.
11. Balogh P. The concept of the Carpathian Basin: its evolution, counter narratives, and geopolitical implications. *Journal of historical geography*. 2021. Vol. 71. P. 51–62.
12. De Falco S. Geographic determinism vs urban resilience: an Italian scenario analysis. *Journal of land use mobility and environment*. 2018. Vol. 11 (1). P. 65–88.
13. Jimenez F. J. N. Global History or the Geographies of the Past: Implications of a Global and Geographical Perspective in the Writing of History. *Historiografías-Revista de historia y teoría*. 2017. Vol. 14. P. 91–107.
14. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. Харків : Прапор, 2006. 432 с.
15. География. Современная иллюстрированная энциклопедия / под. ред проф. А. П. Горкина. URL: <dic/academic> (дата звернення: 10.12.2022).
16. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4. Москва : Мысль, 1983. 701 с.
17. Guanzi: political, economic, and philosophical essays from early China: a study and translation. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1997. Vol. II. 578 p.

18. Бокль Г. Т. История цивилизации в Англии / в попул. изложении О. К. Нотовича. Санкт-Петербург, 1876. 196 с.
19. Мечников Л. И. Цивилизация и великие исторические реки. Москва : Пангея, 1995. 464 с.
20. Гладкий Ю. Н., Сухоруков В. Д. О природном нигилизме аналитиков постиндустриального общества. *Известия РАН. Серия географическая*. 2019. № 5. С. 121–130.
21. Політологічний енциклопедичний словник / уклад. Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2015. 816 с.
22. Dwa życia Ludwika Gumplowicza. Wybór tekstów.» Wybór, opracowanie i wprowadzenie Jan Surman i Gerald Mozetič. Warszawa, 2010.
23. Ратцель Ф. Народоведение (Антропогеография). *Классика геополитики. XIX век*. Москва, 2003. С. 53–192.
24. Новейший философский словарь. 2-е изд. Минск : Интерпрессервис : Кн. Дом, 2001. 1280 с.
25. Пономарева И. Геополитические факторы внешней политики: современное видение. *Мировая экономика и международные отношения*. 1990. № 1. С. 35–48.
26. Report of the World Commission on Environment and Development «Our Common Future». Note by the Secretary General of the United Nations. URL: <https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf> (дата звернення: 18.12.2022).
27. International legal environmental protection: historical aspect / A. P. Getman, O. G. Danilyan, O. P. Dzeban, Y. Y. Kalynovskyi, J. E. Crespo. *Revista Notas Históricas y Geográficas*. 2021. № 27, Julio – Diciembre. P. 389–413.
28. The Rio Earth Summit: Summary of the United Nations Conference on Environment and Development. URL: <http://publications.gc.ca/collection-R/LoPBdP/BP/bp317-e.htm> (дата звернення: 18.12.2022).
29. Sustainable development: concept, principles, goals. URL: <https://csrjournal.com/ustojchivoe-razvitie-koncepciya-principyu-celi> (дата звернення: 18.12.2022).
30. United Nations Environment Program. UNEP. URL: <https://www.unep.org/ru/programma-oon-po-okruzhayuschey-srede> (дата звернення: 23.12.2022).
31. Agenda for the 21st century. Adopted by the United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, 1992. 3–14 June. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml (дата звернення: 23.12.2022).
32. Green economy. United Nations. Department of Economic and Social Affairs. URL: <https://sdgs.un.org/topics/green-economy> (дата звернення: 15.12.2022).
33. Kennet M. What Green Economics? An age of global transformation. *An Age of Green Economics*. URL: <https://www.greenomics.org.uk> (дата звернення: 17.12.2022).
34. Green Economics Institute. URL: <https://web.archive.org/web/20140520020258> (дата звернення: 25.12.2022).
35. Cutchin M. P. Ethics and Geography: Continuity and Emerging Syntheses. *Progress in Human Geography*. 2002. Vol. 26, No. 5 (Oct.). P. 656–664.

REFERENCES

1. Briney, A. (2020). What Is Environmental Determinism? A Topic Later Replaced by Environmental Possibilism. URL: <https://www.thoughtco.com/environmental-determinism-and-geography-1434499>.
2. Zavhorod'ko, L. V. (2013). Heohrafycheskyy determynyzm ta yoho suchasni modyfikatsiyi. *Hileya. – Gilea. Vol. 70*, 330–336 [in Ukrainian].
3. Kozynets, O., Ihnatenko, S. (2019). Vplyv heohrafichnykh faktoriv na formu pravlinnya: teoretychne obhruntuvannya. *Teoriya derzhavy i prava. – Theory of the state and law. Vol. 5*, 200–203 [in Ukrainian].
4. Gladkiy, Y. N., Lopatnikov, D. L. (2021). Geograficheskiy neodeterminizm postindustrial'nogo vremeni. *Obshchestvo. Sreda. – Razvitiye. Society. Wednesday. Development. Vol. 4*, 68–78 [in Russian].
5. Tishkov, A. A. (2021). Geograficheskaya etika v vek globalizatsii. *Vek globalizatsii. – Age of globalization. Vol. 3*, 3–18 [in Russian].
6. Davydova, M. L., Akhverdiyev, E. L. (2017). Klimaticheskii determinizm i possibilizm v filosofii prava i gosudarstva: istoriya razvitiya i sovremennyye perspektivy. *Politika i Obshchestvo. – Politics and Society. Vol. 7*, 1–8. URL: [https://file:///C:/Users/Flower/Downloads/klimaticheskii-determinizm-i-possibilizm-v-filosofii-prava-i-gosudarstva-istoriya-razvitiya-i-sovremennyye-perspektivy%20\(1\).pdf](https://file:///C:/Users/Flower/Downloads/klimaticheskii-determinizm-i-possibilizm-v-filosofii-prava-i-gosudarstva-istoriya-razvitiya-i-sovremennyye-perspektivy%20(1).pdf) [in Russian].
7. Deliya, O. V. (2017). Stanovlennya seredovyshchnoyi paradyhmy. *Visnyk NADU pry Prezydentovi Ukrayiny (Seriya «Derzhavne upravlinnya»). – Bulletin of the National Academy of Sciences under the President of Ukraine (Series «State Administration»). Vol. 2*, 13–18 [in Ukrainian].
8. Getman, A. P. (2020). Human life and health as an object of environmental law in the globalised world. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 27 (1), 189–200.
9. Kazak, R. (2018). Periodization of nature protection in Ukraine in the latter half of the 20th century: Legal aspect. [Periodización de la protección de la naturaleza en Ucrania en la última mitad del siglo XX: Aspecto legal]. *Espacios*. 39 (19), 28–34.
10. Anisimova, H., Smoliarchuk, M., Horetska, K., & Butynska, R. (2021). Environmental offences and environmental protection: theoretical and applied aspects. *International Journal of Agricultural Extension. Vol. 9 (Special Issue 2)*, 1–10.
11. Balogh, P. (2021). The concept of the Carpathian Basin: its evolution, counter narratives, and geopolitical implications. *Journal of historical geography*, 71, 51–62.
12. De Falco, S. (2018). Geographic determinism vs urban resilience: an Italian scenario analysis. *Journal of land use mobility and environment*. 11 (1), 65–88.
13. Jimenez, F. J. N. (2017). Global History or the Geographies of the Past: Implications of a Global and Geographical Perspective in the Writing of History. *Historiografias-Revista de historia y teoria*. 14, 91–107.
14. Suchasnyy slovnyk iz suspil'nykh nauk (2006) / O. H. Danyl'yan (Ed.), M. I. Panov (Ed.). Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
15. Geografiya. Sovremennaya illyustrirovannaya entsiklopediya / A. P. Gorkin (Ed.). URL: www.dic/academic [in Russian].

16. Aristotel' (1983). Sochineniya: v 4 t. T. 4. Moskva: Mysl' [in Russia].
17. Guanzi: political, economic, and philosophical essays from early China: a study and translation. (1997). Vol. II. Princeton, New-Jork: Princeton University Press.
18. Bokl', G. T. (1876). Istoriya tsivilizatsii v Anglii. Sfinkt-Peterburg [in Russia].
19. Mechnikov, L. I. (1995). Tsivilizatsiya i velikiye istoricheskiye reki. Moskva: Pangeya [in Russia].
20. Gladkiy, Y. N., Sukhorukov, V. D. (2019). O prirodnom nigilizme analitikov postindustrial'nogo obshchestva. *Izvestiya RAN. Seriya geograficheskaya*. 5, 121–130 [in Russia].
21. Politologichnyy entsyklopedychnyy slovnyk (2015) / M. P. Trebin (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
22. Dwa zycia Ludwika Gumplowicza. Wybór tekstów. Wybór, opracowanie i wprowadzenie Jan Surman i Gerald Mozetič (2010). Warszawa [in Polish].
23. Rattsel', F. (2003). Narodovedeniye (Antropogeografiya). *Klassika geopolitiki. XIX vek. Classics of geopolitics. 20th century*. 53–192 [in Russia].
24. Noveyshiy filosofskiy slovar'. 2-ye izd. (2001). Minsk: Interpressservis; Knizhnyy dom [in Russia].
25. Ponomareva, I. (1990). Geopoliticheskiye faktory vneshney politiki: sovremennoye videniye. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya. – World economy and international relations, I*, 35–48 [in Russia].
26. Report of the World Commission on Environment and Development «Our Common Future». Note by the Secretary General of the United Nations. URL: <https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf>.
27. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, O. P., Kalynovskyi, Y. Y., Crespo, J. E. (2021). International legal environmental protection: historical aspect. *Revista Notas Históricas y Geográficas*, 27, 389–413.
28. The Rio Earth Summit: Summary of the United Nations Conference on Environment and Development. URL: <http://publications.gc.ca/collection-R/LoPBdP/BP/bp317-e.htm>.
29. Sustainable development: concept, principles, goals. URL: <https://csrjournal.com/ustojchivoe-razvitie-koncepciya-principy-celi>.
30. United Nations Environment Program. UNEP. URL: <https://www.unep.org/ru/programma-oon-po-okruzhayushey-srede>.
31. Agenda for the 21st century. Adopted by the United Nations Conference on Environment and Development (1992). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml.
32. Green economy. United Nations. Department of Economic and Social Affairs. URL: <https://sdgs.un.org/topics/green-economy>.
33. Kennet, M. What Green Economics? An age of global transformation. An Age of Green Economics. URL: <https://www.greeneconomics.org.uk>.
34. Green Economics Institute. URL: <https://web.archive.org/web/20140520020258>.
35. Cutchin, M. P. (2002). Ethics and Geography: Continuity and Emerging Syntheses. *Progress in Human Geography*, 26, 5, 656–664.

Danilyan Oleg Gennadievich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Dzoban Olexander Petrovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

GEOGRAPHICAL DETERMINISM: CLASSICAL AND POST – CLASSICAL CONCEPTS

The article deals with the emergence and development of the theory of geographical determinism, as well as the essence of the main concepts of geographical determinism of the classical post-classical period. The theoretical foundations of geopolitics and the views of its main representatives are analyzed. It is stated that geographical determinism as a conceptual methodological approach does not become obsolete as society develops, but is modernized and modified. The features of modern geographical determinism (neodeterminism) are determined and some of its directions are considered: the concept of sustainable development, the concept of green energy, geographical ethics.

Keywords: *geographic determinism, geographic neodeterminism, the concept of sustainable development, the concept of green energy, geographic ethics.*

Калиновський Юрій Юрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalina_yu@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-0081-8107

Жданенко Світлана Борисівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: svetlana.zdanenko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4335-8224

ФІЛОСОФІЯ МИРУ ЯК СВИТОГЛЯДНО-ЦІННІСНЕ ПІДГРУНТЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано сутнісні характеристики філософії миру як ціннісної підойми соціокультурного розвитку України. Виокремлено теоретичні підходи щодо розуміння феномену миру: теологічний, раціоналістичний, натуралістичний, природно-правовий, морально-етичний, екзистенційний. Доведено, що мир як цінність людського існування ґрунтується на аксіологемах свободи, відповідальності, справедливості та безпеки. Розкрито позитивний вплив релігійних та ліберально-демократичних наративів для зміцнення глобального й соціального миру.

***Ключові слова:** мир, війна, цінності, філософія миру, безпека, антропоцентризм.*

Постановка проблеми. В умовах війни особливо гостро відчувається цінність миру не тільки як форми безпечного існування людини, суспільства, людства, а й як умови, що забезпечує реалізацію екзистенційних, соціальних, культурних та інших стратегій буття багатьох суб'єктів ойкуменічного простору. «Філософія миру» як антипод «філософії війни» знайшла своє відображення в інтелектуальній традиції людства, починаючи від античності і закінчуючи сьогоденням. Українська нація протягом історичного розвитку продемонструвала свою миролюбність та послідовну прихильність до загальнолюдських гуманістичних цінностей. На сьогоднішньому етапі державотворення та соціокультурного розвитку України особливо важливо зосередити увагу на аксіологічній значущості миру й дотичних цінностей, показати

можливі перспективи розбудови духовного життя нашого народу в післявоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея миру знайшла своє чільне місце у класичних філософських та релігійних концепціях. Так, дослідники Ю. Котелянець М. Несправа, Пен Куо Вей аналізують відображення цієї проблематики в конфуціанстві, індуїзмі, буддизмі та християнстві, а С. Стасюк та М. Цюрупа – у творчості Платона, Фалеса, Демокріта, Августина Блаженного.

Важливим інтелектуальним підґрунтям нашої наукової розвідки стали роботи філософів епохи Відродження та їхній критичний аналіз у сучасних публікаціях. Зокрема, в епоху Ренесансу Е. Роттердамський розглядав мир як природний стан та засуджував війну, що яскраво представлено в його роботах «Скарги Миру», «Хвала глупоті». Погляди цього відомого гуманіста розкриває Г. Хоменко у статті «Соціально-філософський аналіз феномену миру як основа проектування миробудівництва».

У Новий час природу війни та миру досліджував мислитель Гуго Гроцій. Результати його роздумів представлено у книзі, яка стала хрестоматійною, – «Про право війни і миру». Особливу увагу він приділяв умовам і процедурам укладення та дотримання мирних договорів.

Фундаментальним етапом розвитку філософії миру стала поява концепції так званого «вічного миру». Одним із перших цю концепцію обґрунтував у праці «Монархія» Данте Аліґ'єрі, який вважав, що всезагальний мир, всезагальна справедливість, свобода як найкращий природний стан людства можуть бути гарантовані єдиним повноважним правителем – імператором. У подальшому ідея «вічного миру» знайшла своє яскраве продовження у творчості І. Канта у трактаті «До вічного миру». Зокрема, у цій роботі він розмірковував про ганебну сутність війни та гарантії миру у світовому масштабі.

Інший представник німецької класичної філософії Г. Гегель розглядав війну та мир у діалектичній єдності. На його думку, війна є важливим чинником збереження суверенітету держави, вона вимагає жертв і передусім високої організованості й дисципліни.

У вітчизняній філософській думці ідею миру як гармонію зовнішню і внутрішню утверджував Г. С. Сковорода, спираючись на категорії добра, любові, свободи, щастя. З точки зору Г. С. Сковороди, любов до людей і людяність походять від Бога. Творчість цього філософа в такому контексті аналізує у своєму науковому доробку Л. Рижак.

У новітній період філософія миру репрезентована екзистенційними та антропоцентричними поглядами А. Камю, які досліджує Л. Тарнашинська у статті «Філософія війни і миру: антропоцентрична дихотомія любові / ненависті як мотивація героїзму (за «листами до німецького друга» Альбера Камю)».

Етичний та екзистенційно-гуманістичний підхід до розуміння миру знайшов своє відображення в «Етиці благоговіння перед життям» А. Швейцера, яка є уособленням миролюбства, яскравим маніфестом гуманістичного світогляду, спрямованого на збереження всіх форм життя. А. Швейцер підкреслював релігійний характер свого світогляду, взаємодію християнської моральності й раціоналістичного способу осмислення світу. Погляди А. Швейцера репрезентовано в наукових публікаціях І. Вітюка, М. Кисельова, Ф. Канака, В. Муравицького.

Ліберально-демократичний підхід до розуміння природи миру обґрунтовано в наукових працях низки закордонних вчених, а саме: Р. Мак Гінті, Дж. Мадхава, Лі Сон Йонга, Г. Шолтена, Л. А. Тріфу та ін. Мир у цьому сенсі ґрунтується на послідовному впровадженні демократичних цінностей у зовнішній та внутрішній політиці держав.

Окрема група науковців присвятила свої дослідження проблемі виховання миролюбства й недопущення війн (насильства) у відносинах між народами й державами. Так, П. Рікер розглядає цю проблему глобально, акцентуючи увагу на тому, що форми ненасильства та механізми їхньої реалізації мають утвердити свою пріоритетність над традиційними формами й засобами насильства, довівши свою ефективність. Натомість В. Андрущенко, розмірковуючи про утвердження ідеалів філософії миру, наголошує на тому, що у справі формування миролюбства як ключової домінанти суспільної свідомості нашого національного соціуму головну роль відіграє саме система освіти.

Формулювання мети. У дослідженні планується розкрити генезу та сутнісні характеристики філософії миру як ціннісної підойми соціокультурного розвитку сучасної України.

Виклад основного матеріалу. У даній роботі ми спробуємо поглибити та розширити розуміння світоглядно-аксіологічної сутності миру в контексті соціокультурного розвитку сучасної України на основі ідей, які було сформульовано на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (13–14 травня 2022 р. Тернопільській національній педагогічній університет імені Володимира Гнатюка)¹.

Генеза філософії миру охоплює низку етапів, які співвідносяться з історичним поступом людства, утвердженням національних і світових релігій, розвитком світоглядно-ціннісних картин світу в роботах видатних філософів та інтелектуалів. Філософія миру відображає споконвічне прагнення людини

¹ Данильян О., Калиновський Ю. Мир як базова цінність людського буття. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід* : зб. тез IV Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 трав. 2022 р., м. Тернопіль, ТНПУ ім. В. Гнатюка / ред. кол.: Морська Н. Л., Поперечна Г. А., Литвин Л. М. Тернопіль : Вектор, 2022. С. 4–8.

й людства до безпечного буття в усіх його вимірах. Мир – це не тільки відсутність війни, але й зовнішня і внутрішня гармонія в різних системах, здатність тих або інших суб'єктів долати суперечності в ненасильницький спосіб.

М. Бобро, аналізуючи етимологію слова «мир» та спираючись на низку наукових джерел, констатує, що це дуже давнє слово, яке має той самий корінь, що і слово «милий», тобто любий, чимось особливо дорогий. Милими в першу чергу є спокій, тиша, згода між людьми та народами. Мир певною мірою є і буттєвою цінністю. Саме слово «мир» об'єднує в собі два нині омонімічних, але етимологічно споріднених значення: 1) спокій, відсутність війни, сварок та ін.; 2) світ, народ, люди, з яких саме перше вважається первісним. Цінність миру є константою свідомості (ще не було доброї війни і лихого миру; кров людська не водиця, проливати не годиться), хоча іншою стороною миру є злагода в сім'ї (згоджуватися, ладити, погоджатися тощо; як голубки жити; душа в душу жити; мир та лад – великий скарб тощо), дружні, доброзичливі стосунки (ладити, навідітися, сябровать, складатися та ін.) [1, с. 52].

Вочевидь, мир як цінність людського буття співвідноситься з такими аксіологемами, як справедливість, добро, людинолюбство, ненасильство, духовна свобода, безпека, творчість, толерантність тощо.

Загалом, на переконання В. Нікітенко, мета миру як загальнолюдської цінності полягає в задоволенні всезагальної потреби в безпеці та відсутності загрози життю. Мир вважається базовою політичною цінністю та умовою збереження найвищої цінності – людини. Під миром слід розуміти мирний час, епоху в історії будь-якої держави, коаліції держав, яка позначена відсутністю відкритих військових конфліктів між народами. Мир базується на невійськовій зовнішній політиці між державами, врахуванні національних інтересів кожної зі сторін, а також на договорах або інших документах, що підписуються сторонами. Відповідно, відсутність миру передбачає суспільну і особисту небезпеку [2, с. 133].

В основу філософії миру покладено ідеї ненасильства, людиноцентризму, пріоритетності діалогу над конфронтацією, терпимості, пацифізму, суспільної злагоди, екософські наративи тощо.

Як відомо, концепти ненасильства, гармонійного існування людини у природному, соціальному, екзистенційному вимірах мають глибоке філософсько-культурне та релігійне підґрунтя.

Зокрема, витоки духовно-етичної концепції миру кореняться в давньо-східних релігійних культурах. Ідея ненасильства являла собою невід'ємну частину загальносвітоглядних систем індуїзму, буддизму і конфуціанства. Але своєї квінтесенції вона набула у вченні Христа. Наріжним каменем християнства є заповідь Спасителя: «Любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто проклинає вас, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто кривдить вас і жене

вас, щоб вам бути синами Батька вашого небесного» (Мтф. 5: 43–46). Якщо Конфуцій вчив не робити іншим того, чого не бажаєш собі, то Христос у Нагірній проповіді посилює цю тезу і проголошує: «Усе чого ви бажаєте, щоб люди чинили вам, то й ви чинить їм!» (Мтф. 7: 12) [3, с. 402].

Сучасний дослідник трактовки миру у християнських текстах Пен Куо Вей аналізує різні способи репрезентації цього феномену в Євангелії та розкриває актуальність їх для сучасного світу. На його думку, тема миру представлена в Євангелії в чотирьох аспектах: мир як стан благополуччя, мир як стан злагоди, проблема порушення миру і мир як інші види стану благополуччя. На переконання даного автора, усі контексти миру, означені в Євангелії, є актуальними і для сьогодення [4].

Найдавнішу індуїстську релігію і філософію також пронизують ідеї ненасильства і здатності жити, не завдаючи нікому шкоди, що стали головними чеснотами стародавнього суспільства. У мислителя давнини Утгахамана знаходимо ідеї про те, що «існують чотири чесноти – непричинення зла будь-кому тілом, словом, наміром і всім життям». У Джима Махавіра прояв «хімси» – насильства над живими істотами, виявляється самим тяжким з усіх вчинків. Пізніше ідеал ненасильницької поведінки знайде відображення в політичній програмі М. Ганді, у якій вчені простежують ідеї терпимості. Для Ганді ненасильство – не просто політична тактика боротьби за визволення Індії, а основоположний принцип цілісного світогляду, який знаходить своє втілення і в його ідеалі загального благоденства і самоврядуванні громад (сарвой-дайя), і в розрізненні негативного і позитивного змісту ненасильства, і в підкресленні ролі ненасильницького опору в Індії [5, с. 183].

В античній філософській традиції проблематика миру та війни знаходить своє чільне місце у працях видатних мислителів. Так, Платон, з одного боку, засуджуючи війни, прославляє мир, але з другого боку – критикує тих, хто внаслідок «непомірної та несвоечасної любові до миру втрачають будь-яку здатність до війни та опиняються у владі нападника». Розуміння миру у Платона постає в єдності з війною внаслідок «озброєння» суспільства протилежними людськими якостями (культурою) – мужністю і войовничістю й м'якістю та миролубством. Цю нелегку справу поєднання різних моральних практик має виконати політика («царське мистецтво»). У цілому в античній Греції мир розглядався як внутрішньоеллінська проблема, її змістом, на думку Фалеса, була гармонія у відносинах між грецькими полісами. Ідеологи полісної демократії заперечували можливість тривалого миру між еллінами та «варварами», тому збройна сила й міць держави підтримувались на належному рівні, у тому числі й духовно-культурному. Демокрит з Абдер закликав «усіма силами зберігати громадянський мир, одностумство громадян, братерство, взаємозахист». Він поцінував соціальний мир між багатими та бідними, аристократією

та демосом, рабовласниками та рабами. Шлях до встановлення миру грецький філософ вбачав в удосконаленні управління державою, яке здатне примирити конфліктуючі соціальні сили [6, с. 268–269].

У середньовіччі надзвичайно великий вплив на всю подальшу тогочасну християнську теорію, у тому числі й на розуміння природи війни та миру, мали погляди Августина Блаженного з теологічних та етичних питань. На його переконання, цілковитий мир на землі неможливий, і немає надії, що мечі назавжди перекують на орала. Тому навіть в історії «граду християнського» є місце війні як постійній боротьбі з язичниками, еретиками, маловірами і навіть побратимами у вірі. Проте цей споконвічний песимізм не обертається у святого Августина засудженням усіх воєн. Деякі війни можуть бути необхідними, якщо вони сприяють установам миру та справедливості. Августин Блаженний вбачав у війні не тільки наслідок гріха, а й засіб від гріха, каральну санкцію, виконавцями якої є військовики. Його знаменитий вислів «справедлива війна карає за несправедливість» означає, як і у Цицерона, не лише те, що справедлива війна має на меті відшкодування збитків та відновлення «довоєнного статус-кво», а й те, що правитель виступає в ролі кия Божого, і його натхненні любов'ю дії благодатні навіть для тих, проти кого вони спрямовані. Хто сильно любить – той сильно карає, так можна було б підсумувати погляди Августина Блаженного [7].

Варто зазначити, що згідно з християнською традицією своєрідна війна між добром і злом, правдою і неправдою, справедливістю й несправедливістю триває постійно, а справжній мир може встановитись лише після другого пришествя Ісуса Христа.

В епоху Ренесансу смислові акценти щодо розуміння миру почали поступово трансформуватись від теологічних до натуралістичних та етичних (не тільки в релігійному, а й у світському вимірі). Так, Е. Роттердамський розглядав мир як природний стан функціонування космосу, що існує завдяки вихованості людини. На його думку, підтримка миру та гармонії у всесвіті – це єдиний правильний шлях, який наближає людину до Бога. Проте піти цим шляхом може виключно мудра, поміркована особистість, яка вміє жертвувати власними інтересами задля колективного добра. У своїх філософсько-педагогічних працях («Скарги Миру», «Хвала глупоті») він акцентував увагу на ірраціональній природі війни, що виникає через прояв марнославства між представниками класової еліти, а натомість призводить до загибелі мільйонів безневинних людей [8, с. 165].

З точки зору Е. Роттердамського, головним ворогом економічного процвітання є війна, що має руйнівні наслідки морального й соціального характеру. У цьому контексті в роботі «Скарги Миру» він підкреслював, якщо є десь що-небудь, гідне завоювання, – королівство, у якому все і скрізь процвітає,

з добре побудованими містами, з ретельно обробленими землями, з найкращими законами, чесними звичаями – подумай: «Якщо я піду туди війною, вся ця благодать буде мною згублена...». На його думку, війна не закінчується до того часу, поки не ліквідовано всі її наслідки. Мистецтва й ремесла занепадають, обмін і торгівля припиняються... Еразм застерігав королів проти захопленості військовими походами, проти загарбання чужих територій з метою поповнення державної скарбниці. Усе це неминуче обернеться багатьма втратами, яким можна було б запобігти, переслідуючи мету – стабільність і процвітання [9, с. 126–127].

У Новий час природу війни та миру досліджував відомий мислитель Гуго Гроцій. Вищеозначені феномени він трактував з точки зору природного права, замислюючись над питанням, чи може бути війна справедливою і в яких випадках виправдано воювати. Відповіді на ці питання Гроцій пропонував виводити з самої природи. Природне право, згідно з Гроцієм, не відкидає війни. Первинними спонуканнями природи є почуття самозбереження, власного блага, уникнення загибелі (Марк Тулій Ціцерон), збереження єства, дотримання усього, узгодженого з природою, і уникнення протилежного цьому. Метою війни є збереження фізичної недоторканності й життя, збереження речей, корисних для життя, що відповідає цим спонуканням. Так само їм відповідає застосування сили за необхідності досягнення цих цілей. Далі має відбутись пізнання відповідності речей з самим розумом, який є найголовнішою властивістю живої істоти. Саме пізнання відповідності, у якій полягає гідність і яку слід ставити найвище за все, притягує безпосереднє устремління душі. Хоча ці спонукання природи і повертають нас до здорового розуму, сам здоровий розум має бути дорожчий того, що повертає нас до нього. Але здоровий розум і природа суспільства забороняють застосування не всякого насильства, а лише такого, яке несумісне із самим суспільством, яке порушує чуже право, оскільки суспільство має за мету забезпечити користування своїми надбаннями кожному і за загальною згодою. Легко зрозуміти, зауважував Гроцій, що це мало б місце навіть тоді, коли не було б введено приватної власності, оскільки життя, тіло і свобода так само становили б надбання кожного, а тому посягання на них було б порушенням справедливості. Тому передбачуваність і турбота про самих себе не суперечить природі суспільства, «поки не порушується цим чуже право, і тому сила, що не порушує чужого права, – законна» [10, с. 18–19].

Важливе значення приділяв Г. Гроцій укладанню і дотриманню мирних договорів. Так, у роботі «Про право війни і миру» він зауважував:

- угода між воюючими сторонами укладається «явно або мовчазно»;
- варто розрізняти головні умови угод про закінчення війни (які припиняють війну силою самого акта або внаслідок згоди щодо посилення на щонебудь інше) і привхідні умови;

- укладають угоду ті, хто вповноважені починати і вести війну;
- сприятливі статті мирного договору варто тлумачити «широко», менш сприятливі – обмежено;
- мир укладається заради безпеки всіх громадян і є державним актом в інтересах цілого і його частин;
- усе майно, захоплене після укладення мирного договору, підлягає поверненню, оскільки право війни уже скасовано.

Також Г. Гроцій підкреслював, що мир або довіра «порушуються» трьома способами: дією, що суперечить тому, що передбачається усяким миром; дією, що суперечить тому, що явно виражено в мирному договорі; дією, що суперечить тому, що слід розуміти з особливої природи миру. Агресія визначається Гроцієм як явище, що суперечить «тому, що притаманне всякому миру, здійснення ворожої дії збройною силою, особливо коли відсутня будь-яка нова причина війни». Висловлюється автор і про третейське посередництво при укладенні миру (за наявності взаємної угоди про підпорядкування його рішенням), про умови здачі, що стосуються інтересів окремих осіб або держави в цілому, про забезпечення угод (застави і заручники) та про післявоєнний устрій цивільної влади й сумлінності у виконанні умов договорів [11, с. 772–790].

Також у Новий час низка філософів (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо) розробляють концепцію «суспільного договору» як надійної основи соціального миру. Для них мир – це передусім стан соціальної стабільності, громадянський спокій, відсутність постійних конфліктів у суспільстві, певний соціальний порядок, що гарантує безпеку й процвітання громадян. Як відомо Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо по-різному розуміли принципи та механізми укладання суспільного договору як підґрунтя мирного співіснування громадян з різними інтересами, але сходились в одному – що справедливий соціальний порядок має гарантувати держава.

У контексті вищенаведеного зауважимо, що Т. Гоббс визначав головну мету створення держави як припинення «війни всіх проти всіх», оскільки за відсутності громадянського стану «війна – це не тільки битва, чи військова дія, а й проміжок часу, протягом якого проявляється воля до битви». Таким чином, головне призначення держави – безпека громадян. Кожна людина від природи любить свободу і панування над іншими, проте люди погоджуються на створення держави через інстинкт самозбереження, заради забезпечення спокійного життя, яке не гарантувалось природними законами, угодами. Т. Гоббс вважає, що «угода без меча лише слова, які не в силах гарантувати людині безпеку» [12, с. 70].

Одним із фундаментальних етапів розвитку філософії миру стало розроблення концепції так званого «вічного миру», яка передбачала створення політичних, соціально-економічних, духовних умов для уникнення війн узагалі.

Від мрій про «золоте», мирне століття мислителі переходять до раціонального обґрунтування і планів встановлення рівноправних, справедливих відносин між однорідними (як правило, християнськими) державами. Встановлення християнством загальнолюдської моральності, заперечення ним національних, обрядових і суспільних відмінностей дало потужний імпульс до висунення ідеї вічного миру [13, с. 14].

Одним із перших ідею вічного миру на основі природного права та з телеологічних позицій спробував розробити Данте Аліг'єрі. У праці «Монархія» він обґрунтовує загальний телеологічний принцип, який є універсальною метою людського роду і дозволяє переводити потенційне в актуальне, інтелект у раціональне пізнання, а теорію у практику. Данте Аліг'єрі наголошує на тому, що природа існує в мисленні першодвигуна – Бога. Усе, що відбувається у світі, є Богом. Право, яке є благом, теж існує в думці Бога, більш того, воно є його бажанням. Таким чином, божественне право реалізується у речах за допомогою волі самого Бога, оскільки він бажає людям добра [14, с. 56–57]. Разом із тим люди внаслідок різних спокус і жадоби не можуть прийти до згоди, тобто божественна воля не може повністю реалізуватись через розбіжності серед людських воль. На думку Данте, як благо може існувати в єдиному, так само і згоди між людьми має бути досягнуто сукупністю людських воль, які поєднуються в одній волі окремої людини [14, с. 52].

Отже, як стверджує Данте Аліг'єрі, такі блага, як всезагальний мир, всезагальна справедливість, свобода як найкращий природний стан людства, можуть бути гарантовані єдиним повноважним правителем – імператором. Всезагальний мир, політичною формою якого має бути всесвітня монархія на зразок Римської імперії, у свою чергу, виступає найвищою благою метою [14, с. 43–44]. Розмірковуючи про гарантії забезпечення вічного миру, Данте підкреслює, що справедливість, яка встановлює злагоду і мир, має вищу силу лише тоді, коли вона гарантується монархією, а саме імперією як оптимальною формою правління. Усі інші форми державного устрою вважаються ним порочними, оскільки влада, що належить декільком людям, слугує лише їх пожадливістю. Натомість монарху нема чого бажати, оскільки його влада обмежується лише океаном, тоді як звичайний государ має сусідів, які так само, як і він, бажають примножити свої володіння. Відсутність бажань у всесвітнього монарха пояснюється тим, що йому, по суті, немає чого завойовувати, оскільки він володар усієї Землі [14, с. 37–39].

Можна стверджувати, що ідея «вічного миру» у Данте Аліг'єрі має телеологічний, теоцентричний та монархічний характер і є суперечливою й утопічною з точки зору реалізації. Одна з базових суперечностей його вчення, на нашу думку, полягає в тому, що такий підхід до встановлення миру мав

спровокувати лише нові війни, оскільки будь-який володар навряд чи добровільно відмовиться від влади.

Ідея «вічного миру» знайшла своє яскраве продовження у творчості І. Канта та сприяла плідній дискусії серед інших представників німецької класичної філософії. Зокрема, І. Кант у трактаті «До вічного миру», підкреслював, що війна – це зло, вона здатна знищити варварськими спустошеннями усі досягнуті успіхи культури. Війна лягає важким тягарем на плечі народу, і її наслідки жахливі, вони призводять до розорення кожної з держав [15, с. 17].

Відомий філософ доводить можливість встановлення та існування миру у планетарному масштабі, на відміну від скептиків, які стверджують, що людина – це «агресивна тварина», нездатна до мирного існування.

Зокрема, І. Кант наполягав на тому, що будь-яка людина і держава, врешті-решт, є розсудливими, їх лише слід поставити в такі практичні взаємини і так організувати побудову відносин, щоб егоїстичні схильності взаємно паралізували одна одну. Тобто він не ставив питання про моральне переродження людей, а прагнув до того, щоб носіїв немирних намірів було поставлено в таке становище, при якому вони вимушені підкоряються примусовим щодо суб'єктивної волі законам, які забезпечують злагоду, тобто можливість взаємного існування. До цієї проблеми він не підходив абстрактно, визнаючи існування ворожнечі, яка породжена відмінностями в соціальних передумовах життя, мовах і релігіях. Під кутом зору загроз миру і злагоди між народами він формулює дві гарантії, що, на його думку, нейтралізують зазначені джерела ворожнечі. Першою з них є зростання рівня культури, поступове зближення людей і спрямування їхнього спілкування до більшої згоди на принципах, що передбачають не послаблення соціальних, економічних і культурних сил, які є у них, а їхню рівновагу та активне змагання. Другою гарантією він вважав бажання економічного процвітання, притаманне кожному народу [15, с. 33–35].

У наш час відбувається поступове переформатування системи міжнародних відносин, що потребує чіткого забезпечення мирного існування народів, створення правових гарантій недопущення війни. Російсько-українська війна показала, що дії держав із позиції сили можуть порушувати правила та норми, що існують, ставити під сумнів цінність миру, навіть після гіркового досвіду двох світових воєн.

У цьому контексті актуальними є положення щодо закону про вічний мир, сформульовані І. Кантом, які можуть вважатися імперативами становлення миру між народами і державами:

- жодна держава не повинна насильницьким способом втручатись у політичний устрій та управління іншої держави;
- державні борги не повинні використовуватись для цілей зовнішньої політики;

– жодна держава під час конфлікту не повинна вдаватися до таких засобів, які зробили б неможливою взаємну довіру в майбутньому;

– у відповідності з розумом у відносинах держав між собою не може існувати ніякого іншого шляху вийти зі стану постійної війни, ніж зречтись подібно окремим людям своєї дикої (беззаконної) свободи [15, с. 9–11].

Схожі з кантівськими ідеї висловлює і Й. Фіхте. Німецький мислитель виступає активним противником війни, насильницького втручання в державне будівництво інших держав. Й. Фіхте, як і І. Кант, вважав, що постійні армії з часом повинні повністю зникнути, оскільки вони загрожують війною, а їхні створення, збільшення й утримання часто само по собі виявлялося причиною війн [16, с. 194–195].

Натомість, на думку Г. Гегеля, війна є важливим чинником збереження суверенітету держави, вона вимагає жертв і передусім високої організованості й дисципліни, порядку і слухняності та відмови від власного мислення й розмірковувань [16, с. 363]. З іншого боку, у війні, яка є законною, справедливою, Г. Гегель вимагає проявляти рішучість. І «...хоча право на життя є священним, – заявляє Г. Гегель, – і все таки доводиться від нього відмовлятися, якщо цього вимагає держава від своїх громадян. Право держави – вище права окремої людини» [17, с. 394]. Отже, війна, на думку мислителя, є невід'ємним атрибутом суспільства і держави і несе руйнування, втрати цінностей і людські жертви. Вона не може бути усунута через діалектичні суперечності, що існують у суспільстві. «Оскільки держава справді існує, – підкреслює Гегель, – вона повинна мати реальну можливість вести війну і тому повинна володіти усім необхідним для цього» [17, с. 464]. Г. Гегель – прихильник сильної держави, яка здатна захистити себе від агресії інших держав. «Вища честь для народу, – говорить мислитель, – полягає в тому, щоб створити державу і бути незалежним» [17, с. 479].

Отже, представники німецької класичної філософії як демонструють «паціфістські» погляди (І. Кант, Й. Фіхте), так і формулюють наративи, що виправдовують війну як засобу захисту державного суверенітету (Г. Гегель).

У новітній період філософія миру репрезентована в різноманітних концепціях як світського, так і релігійного характеру. Зокрема, екзистенційні, антропоцентричні погляди з цієї проблематики представлено у творчості А. Камю.

Розкриваючи вищеозначений підхід, Л. Тарнашинська зазначає, що антропоцентрична парадигма насильства / ненасильства в контексті філософії війни і миру розгортає цілу низку опозитів, розділених навпіл дихотомічною парою війна / мир, які й визначають зміст і сенс роздумів А. Камю, пропущених кризь серце, розум і сумління. Це, зокрема, любов / ненависть, раціональність / ірраціональність, свій / чужий, друг / ворог, сусід / супротивник, ми / ви, правда / брехня, перемога / поразка (яка, зрештою, обертається своєю проти-

лежністю), доблесть / ганьба, слава / презирство, сила / справедливість, реваншизм / гуманізм, насильство / ненасильство, зброя / розум, спокуса / виваженість, героїзм / боягузтво, дружба / ворогування, перемога над ворогом / перемога над собою, вивищення / приниження, втрачений / віднайдений (час), дух / плоть, терпіння / непокірливість, політика реальності / політика честі, простір (територія) / земля духу, ваша / наша Європа, і нарешті, шляхетність / варварство – усі вони «проростають» в універсалії добро / зло, а також у категорію часу – вічність / тимчасовість; а також опозитивних дієслів: боротися / мислити, втратити / зберегти, уподібнюватися / залишатися собою, вибрати / знищити та ін. Більше того, письменник розкриває складніший рівень опозитів: сила / сила, батьківщина / батьківщина, героїзм як мета / героїзм як антимета (тобто мета, що не забуває / забуває про щастя) тощо, що дозволяє йому загострити проблему цінностей різного рівня [18, с. 14].

У своїх роздумах щодо війни та миру А. Камю визначає духовну траєкторію руху людини до усвідомлення важливості ненасильства через пережите насильство. Він констатує: «Через випробування ми упевнились, що всупереч нашим уявленням, які іноді ми сповідували, дух безсилий перед мечем, але дух, злютований з мечем, завжди виходитиме звиятцем над мечем як сутністю. Для цього нам необхідно було пізнати смерть і смертний ризик. Врешті, нам необхідно було пережити муки плоті, щоб у такий спосіб опанувати духом. Можна мати лише те, за що сповна заплачено...» [19, с. 166].

У цьому сенсі трагедія війни є спонукальним чинником до встановлення миру, але лише у випадку глибокого переосмислення й усвідомлення людиною й людством ганебної сутності війни, постійного плекання цього наративу на рівні індивідуальної та суспільної свідомості. В екзистенційному розумінні філософія миру базується не стільки на здатності країн та народів до компромісів і дотриманні договорів, скільки на внутрішньому неприйнятті насильства як форми й засобу самореалізації.

У вітчизняній філософській думці проблеми мирного існування, толерантного ставлення до проявів «інакшості», утвердження ідеалів добра й духовної краси знайшли відображення у творчості низки мислителів. Зокрема, Г. С. Сковорода утверджував ідею миру як гармонію зовнішню й внутрішню через категорії добра, любові, свободи, щастя. На його думку, любов до людей і людяність походять від Бога. Загальні закони людяності вирізьблені як Божі закони в самому осерді нашого серця. Проте від людини залежить, чи вона підніметься до Бога, чи опуститься до рівня тварини. Дух людини утворюється сукупністю її думок та почуттів. Оскільки людський дух пов'язаний з волею, яка може бути доброю або злою, то і думки, і почуття можуть бути добрими або злими. Тому головне завдання для українця / українки – пізнати себе – це те ж саме, що пізнати в собі Бога. Пізнати Бога означає пізнати

ідеали Добра, Краси, Правди, які є основоположними для гідного життя людини. Істину не досить знати, необхідно жити передовсім у злагоді з нею. Отже, серце для людини є її Богом-наставником, до голосу якого вона повинна прислухатись, ним керуватись [20, с. 8]. Вочевидь, «людина миру» на протиположність «людині війни» керується Божими заповідями, плекає внутрішню й зовнішню злагоду, намагається уникати насильства.

Разом із тим Г. С. Сковорода зауважував, що той, хто народжений воїном, швидко навчиться захищати землеробство і купецтво від внутрішніх грабіжників і зовнішніх ворогів. На його переконання, найбільше щастя для воїна захищати стражденну й беззбройну невинність, заступатись за основу суспільства – правду [21, с. 326]. По суті, захищаючи правду як основу людського буття, ми боронимо мир, тобто світ, побудований на гуманістичних цінностях.

Також, на переконання Г. Сковороди, важливо захищати свободу, вміти розрізняти добро та зло. Філософ стверджував, що «дух свободний», за який «доки живеш, боротись потрібно», проявляється в пізнанні людиною добра і зла та у виконанні законів [22, с. 123]. Відповідно загарбницька війна – це спроба відібрати свободу в народі, а національно-визвольна війна – це відстоювання миру в державі та захист вільного вибору національної спільноти.

Загалом філософія миру має глибокі гуманістичні корені та людиноцентричний характер. Усвідомлення важливості миру як імперативної умови людського буття безпосередньо пов'язане з розвитком гуманізму та гуманістичної свідомості, яка передбачає використання ненасильницьких засобів під час вирішення будь-яких конфліктів і на міжособистісному, і на міждержавному, і на глобальному рівнях.

С. Франк убачав корені справжнього гуманізму в ідеї боголюдськості, котра протягом п'ятнадцяти століть «виховувала самосвідомість людини як особистості», вчила людину усвідомлювати в самій собі певне вище, абсолютно-ціннісне начало, завдяки якому вона протистоїть світу як особлива інстанція й має творчо визначити і вдосконалювати життя; вона вперше виховала в людині те, що можна в загальному розумінні назвати «гуманістичною свідомістю» [23, с. 81].

Стрижневою цінністю гуманістичного світогляду є мир, реалізація якого у практичній площині має привести до напрацювання форм безконфліктного існування людських спільнот.

Продовжуючи вищеозначені роздуми, І. Бех визначає низку базових пріоритетів мирного співіснування людства:

- людина – найвища цінність цивілізації;
- свобода і права людини – загальнолюдські цінності;

- толерантне ставлення до прав та інтересів усіх народів і націй – першочергова умова мирного співіснування і недопущення збройних конфліктів;
- гуманізм і справедливість – універсальні принципи вселюдських стосунків;
- нетерпиме ставлення до порушень прав і свобод людини й народів, де б це не було, як гарантія стабільного і мирного існування на всій Землі [24, с. 18].

У подальшому філософію миру, проблематику збереження миру, розкриття його глобальної значущості репрезентовано в концепції А. Швейцера, яка має назву «Етика благоговіння перед життям». Вона базується на таких теоретичних положеннях:

1. Абстрактна ідея миру має бути замінена реальним миром, сповненим життя.

2. Про світ людина знає лише те, що все, що існує, є проявом волі до життя. До цього світу людина має як пасивне, так і активне відношення. Як істота, яка пасивно ставиться до світу, вона приходить до душевного зв'язку з ним через упокорювання. Як істота, яка активно ставиться до світу, вона приходить до духовного зв'язку з ним завдяки тому, що не живе для себе самої, а відчуває себе одним цілим з усім життям, яке знаходиться у сфері її впливу.

3. Почавши думати про таємницю свого життя і про зв'язки, що сполучають її з життям, людина вже може ставитись до свого життя і життя, яке оточує її, не інакше, як відповідно до принципу «Благоговіння перед життям», і цей принцип не може не виявитись в етичному світо- і життєствердженні, яке проявляється в її діях. Людина повинна, за А. Швейцером, не просто жити, а по-справжньому випробовувати життя.

4. Для людини, по-справжньому етичної, життя священне, навіть те, яке знаходиться на нижньому щаблі шкали цінностей. Цінність того чи іншого життя розрізняється лише в кожному конкретному випадку, під тиском необхідності, наприклад, коли людині належить вирішити, яким із двох життів вона повинна пожертвувати, щоб зберегти інше [25, с. 141–142].

Можна констатувати, що «Етика благоговіння перед життям» є уособленням миролюбства, яскравим маніфестом гуманістичного світогляду, спрямованого на збереження всіх форм життя.

Як стверджують фахівці, етика благоговіння перед життям – це глибока повага до життя. Вона передає сутність етичного точніше, ніж співчуття або навіть любов, тому що поєднує самовдосконалення із самозреченням і стверджує найвищу відповідальність. А. Швейцер підкреслює релігійний характер свого світогляду, взаємодію християнської моральності й раціоналістичного способу осмислення світу. Благоговіння перед життям відноситься і до природних, і до духовних явищ. Етичні погляди А. Швейцера мають глибокий

гуманістичний зміст. Висунувши на перше місце принцип гуманності по відношенню до навколишнього середовища, А. Швейцер закликає людей до духовних і моральних ідеалів [26, с. 55].

Цінність миролюбства А. Швейцер не тільки утверджував у своїй науковій діяльності, а й займав активну громадянську позицію щодо питань збереження миру, порушення права людини на життя.

Зокрема, він активно виступав за мир, усіма силами і авторитетом протидіяв війні, зокрема засуджував ядерну війну. У день бомбардування Хіросіми він сказав своїй співробітниці Матильді Коттман: «Коли одною-єдиною бомбою вбивають сто тисяч людей – мій обов'язок довести світу наскільки цінним є одне – єдине людське життя». Виступи А. Швейцера на захист миру одразу стали відомі в світі. Він виступав проти війни з позицій гуманізму. В книзі «Листи з Ламбарене» він, у зв'язку з початком Другої світової війни в Європі, наводить слова китайського мудреця Лао Цзи: «Війна – недобрий засіб, він не для шляхетного душею. Тільки коли не залишається нічого іншого, він береться за меч... Спокій і мир для нього найвище благо...» [27, с. 49].

Отже, з точки зору А. Швейцера мир є однією з базових загальнолюдських цінностей, яка потребує постійного захисту задля збереження життя на Землі. У свою чергу, філософія миру має стати ціннісним підґрунтям для забезпечення всезагальної потреби людства щодо безпечного існування й гармонійного розвитку.

Як правило розмірковуючи про змістовне підґрунтя мирного існування в сучасному світі, науковці акцентують увагу на значущості ліберальних (неоліберальних) аксіологем та відповідних філософських систем, що їх обґрунтовують. Досвід реалізації ліберально-демократичних цінностей засвідчив, що демократичні країни набагато менше застосовують насильницькі дії в зовнішній політиці порівняно з авторитарними й тоталітарними країнами.

Як стверджує з цього приводу історик Я. Грицак: «Умовно кажучи, ліберальні демократії між собою не воюють. Тобто ліберальні демократії воюють, і дуже сильно: якщо подивитися на статистику повоєнних років, то вони воювали дуже часто. Переважно вигравали, хоча часом і програвали. Але, як показує статистика, ліберальні демократії якщо і воюють, то ніколи між собою. Є війни між ліберальною демократією і країнами другого і третього світу – але немає випадків, коли б ліберальні демократії воювали між собою» [28].

У свою чергу, дослідники Роджер Мак Гінті, Джоші Мадхав, Лі Сон Йонг у роботі під назвою «Ліберальне упровадження миру та довговічність післявоєнного миру» підкреслюють взаємозв'язок між реалізацією ліберальних положень у мирних угодах і тривалістю миру на основі даних, які включають тридцять чотири комплексні мирні угоди, підписані в період після Холодної війни. Вони доводять, що тривалість миру покращується, коли реалізуються

ліберальні аспекти миру, включені в мирні угоди. У їхній статті також розглядається проблема тривалості миру у зв'язку з розгортанням миротворців ООН та механізмами верифікації мирних угод. Вищеозначені фахівці констатують, що миротворча діяльність має позитивний вплив, але механізми її реалізації потребують вдосконалення. Отримані ними результати доводять необхідність більш ретельного аналізу складних ролей учасників ліберального миротворчого процесу [29].

У контексті ліберально-демократичної парадигми аналізує сутність миру й Г. Шолтен. Його дослідження містить огляд академічних дебатів про мир і розбудову миру: починаючи з класичних концепцій миру, таких як добре відома дихотомія між «добрим» і «поганим» миром, до концепцій «стабільного миру», «демократичного миру». Багато уваги автор приділяє проблемі розбудови миру, зокрема ліберальним дискусіям про мир. Він стверджує, що ці дебати стосуються не лише найкращого способу досягнення тривалого миру в (пост)конфліктних суспільствах, а й більш фундаментального питання «Що таке мир?». З точки Г. Шолтена, крім визначення ліберального миру, можна вести мову про інші бачення цього феномену: гібридний мир, агоністичний мир, «повсякденний» мир та мир як добробут [30].

Л. А. Тріфу, аналізуючи розвиток миротворчого мислення, розглядає генезу концепції «позитивного миру»: від розуміння миру як інтеграції людського суспільства до визначення миру, широко прийнятого в наш час, – «позитивний мир» як відсутність структурного насильства. У статті цієї авторки підкреслюється відмінність між «структурним миром» і «позитивним миром» та наголошується на їх складній природі й визначальній ролі цінностей для розрізнення цих понять [31].

Розмірковуючи про пріоритетні цінності під час укладання мирних угод, Роджер Мак Гінті, Джоші Мадхав, Лі Сон Йонг задаються питанням наскільки сучасні мирні угоди орієнтовані на соціальні проблеми чи на проблеми безпеки. Ключові висновки їхніх міркувань полягають у тому, що хоча соціальні аспекти миру широко постулюються в багатьох академічних дослідженнях, офіційні мирні процеси здебільшого зосереджено на безпеці та пріоритетах її реалізації в мирних угодах. Незважаючи на те, що в останніх мирних угодах соціальному миру приділено більше уваги, у сучасних міжнародних договорах зберігається первинність цінностей безпечного існування [32].

Цілком очевидно, що усвідомлення цінності миру, упровадження принципів філософії миру на рівні індивідуальної, суспільної та глобальної свідомості є актуальним, але вкрай складним завданням, яке має вирішуватись різними шляхами, зокрема засобами освіти та виховання.

На нашу думку, виховання миролюбства має відбуватись перманентно, здійснюючи функцію «щеплення» від бажання воювати. Розглядаючи цю про-

блему глобально, П. Рікер зауважує: «Таким чином, для того щоб ненасильство мало смисл, воно мусить покінчити з насильством в історії, через яку воно перед тим переступає (transcende); воно має бути наділене ефективністю, що не поступатиметься ефективності насильства, яке панує в світі, ефективністю, спроможною змінити взаємини між людьми» [33, с. 247]. Отже, у суспільній та планетарній свідомості «значущість миру» повинна домінувати над «значущістю війни»: мирне існування народів має не тільки стати світоглядною домінантою глобального характеру, а й мати надійний захист у вигляді дієвих міжнародних організацій, ефективних норм міжнародного права.

У гуманістичному та правовому контекстах ми маємо вести дискусію про правомірність і межі застосування сили в міжнародних відносинах, про чітку ідентифікацію порушення норм міжнародного права та адекватну реакцію на нехтування принципами міжнародного порядку. Питання легітимності застосування сили та насильства у прагненні до миру піднімає О. Висоцький у статті «Комунікативний вимір легітимності міжнародного права». За його твердженням, приймаючи певну інтерпретацію реальності, міжнародне співтовариство може ухвалити рішення визнати юридичний факт, що ті або інші події являють собою порушення норм ключових міжнародно-правових документів, наприклад у сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права, або, більш конкретно, інтерпретувати ці факти як етнічні чистки, геноцид або масові звірства. Маркування випадку в цих термінах створює очікування, яке змушує до певних відповідей. Важливо, що така інтерпретація фактів надає основу для публічної доповіді, яка інформує міжнародну спільноту про правові висновки, що ці дії порушують права людини або гуманітарне право та становлять загрозу міжнародному миру і безпеці [34, с. 87]. Тобто будь-яка чітко зафіксована форма насильства в міжнародних та міждержавних відносинах має бути вчасно ідентифікована, публічно оцінена з точки зору права з метою подальшої дієвої реакції суб'єктів міжнародної спільноти для її припинення, неповторення тощо.

Разом із тим для встановлення миру варто прогнозувати та якісно долати соціально-економічні кризи, особливо світові, створювати механізми для зменшення розриву в добробуті між різними народами, що має ліквідувати низку причин воєнних конфліктів.

У цьому контексті науковці зауважують, що соціальна нестабільність у сучасних умовах має як глобальний, так і локальний характер. Вона спричинена передусім нерівномірним економічним розвитком окремих регіонів та країн, що створює глобальний дисбаланс у розподілі різноманітних ресурсів. Конфлікти, детерміновані соціально-економічною нерівністю країн та регіонів, провокують політичні, геополітичні й фінансові кризи в окремих державах. Глобалізація в її нинішньому вигляді здійснюється на користь так

званого «золотого мільярду» та створює підґрунтя для соціальних протестів, посилення міграційних потоків і активізації руху антиглобалістів. Негативний вплив на соціальні процеси в останні роки здійснює пандемія [35, р. 158].

Цілком очевидно, що для «профілактики війни» значущими є не тільки соціально-економічні чинники, а й гуманістичні духовні імперативи розвитку окремих народів та людства загалом.

Розмірковуючи про утвердження ідеалів філософії миру, В. Андрущенко наголошує на тому, що у справі формування ідеалу миролюбства як ключової домінанти суспільної свідомості нашого національного соціуму головну роль відіграє саме система освіти, особливо її гуманістично-інноваційна реформа, заснована на принципах демократизму та людиноцентричності. Освіта має звернутися до кожної дитини, молодої людини з переконливим посланням про безальтернативність миролюбного способу мислення і життєдіяльності. Принцип миролюбства мають засвоїти кожен громадянин, кожна нація і кожне суспільство. І не тільки засвоїти, а й визначити як домінантний у системі принципів власної самосвідомості, довести його до рівня соціальної поведінки. Зрозуміло також, що він має пронизувати зміст усіх навчальних дисциплін, систему спілкування у школі та вищому навчальному закладі, педагогічну практику і виховну роботу [36, с. 10].

Висновки. Таким чином, філософія миру пройшла у своєму розвитку декілька етапів, починаючи від стародавніх часів і закінчуючи сьогоденням. У всі періоди історії людства мислителі звертались до проблеми сутнісних характеристик миру, як правило, у співвідношенні з розумінням природи війни. Трактуючи мир з різних світоглядно-філософських позицій, можна виділити декілька підходів до його розуміння: теологічний (Августин Блаженний, Данте Аліг'єрі, С. Франк), консенсусний (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо), раціоналістичний (Г. Гегель), натуралістичний (Е. Роттердамський), природно-правовий (Г. Гроцій), морально-етичний (І. Кант, Й. Фіхте, А. Швейцер), екзистенційний (А. Камю, Г. Сковорода), ліберально-демократичний (Р. Мак Гінті, Дж. Мадхав, Лі Сон Йонг, Г. Шолтен, Л. А. Тріфу).

Згідно з філософією миру гармонійне (ненасильницьке) буття можливо реалізувати лише шляхом втілення таких цінностей, як свобода, безпека, справедливість, толерантність, людиноцентризм тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобро М. П. Цінність життя і життєві цінності та їх образно-сміслова репрезентація в українському лінгвокультурному просторі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2015. Вип. 72, №1152. С. 50–53.

2. Нікітенко В. О. Загальнолюдські цінності як геоецінності планетарного масштабу: антропологічні виміри. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. Вип. 55. С. 131–138.
3. Несправа М. Філософія миру: духовно-етичний аспект. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи* : III Міжнар. наук.-практ. конф. Дніпро, 2017. С. 402–404. URL: https://www.researchgate.net/publication/328265745_Filosofia_miru_Duhovno-etichnij_aspekt (дата звернення: 6.12.2022).
4. Peng K. W. Having Peace and Making Peace when Peace Is Broken: «Peace» in the Gospels. *Sino-christian studies*. 2010. Issue 10. P. 65–80.
5. Котелянець Ю. Становлення та розвиток толерантності як соціальної цінності. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2013. Вип. 122. С. 183–188.
6. Цюрупа М. Культура миру проти культури ненависті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 3. С. 264–272.
7. Стасюк С. Формування правових засад середньовічної війни. *Віче*. 2010. № 20. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/2244/> (дата звернення: 11.12.2022).
8. Хоменко Г. В. Соціально-філософський аналіз феномену миру як основи проектування миробудівництва. *Гілея* : наук. вісн. 2019. Вип. 145 (2). С. 164–168.
9. Роттердамский Эразм. Жалоба мира. Воспитание христианского государя : с приложением. Москва : Мысль, 2001. С. 109–130.
10. Заєць А. П. Ідеї природного права у творчості Гуго Гроція. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 16–20.
11. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1956. 868 с.
12. Карасевич А. О., Лисенко Л. Г. Концепція громадянського суспільства Томаса Гоббса. *Актуальні проблеми духовності в сучасному українському суспільстві* : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Умань, 11 жовт. 2012 р. / ред. кол.: А. О. Карасевич (голов. ред.) та ін. Умань : ПП Жовтий, 2012. С. 67–74.
13. Дзьобань О. П., Михайловський Р. А. Проблема безпеки: від античності до Ренесансу. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2016. Вип. 6 (15). С. 11–18.
14. Данте Алигьери. Монархия / пер. с итал. В. П. Зубова. Москва : Канон-пресс-Ц-Кучково поле, 1999. 192 с.
15. Кант И. К вечному миру. *Кант И. Сочинения* : в 6 т. / под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гульги, Т. И. Ойзермана. Москва : Мысль, 1996. Т. 6. 743 с.
16. Фихте И. Г. К вечному миру. Философский проект Иммануила Канта 1796. *Трактаты о вечном мире* : сборник / предисл. Ф. В. Константинова ; введ. ст. и прим. И. С. Андреевой. Москва : Соцэкгиз, 1963. С. 193–202.
17. Гегель Г. В. Ф. Философия права : пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. Москва : Мысль, 1990. 534 с.

18. Тарнашинська Л. Філософія війни і миру: антропоцентрична дихотомія любові / ненависті як мотивація героїзму (за «листами до німецького друга» Альбера Камю). *Слово і Час*. 2019. №4. С. 3–14.
19. Камю А. Листи до німецького друга / пер. з фр. Р. Осадчука. *Вибрані твори* : у 3 т. Т. 3. Харків : Фоліо, 1997. С. 163–180.
20. Рижак Л. В. Ідея «зрідненої праці» Григорія Сковороди в умовах воєнних загроз. *Григорій Сковорода у сучасному багатомірному світі* : зб. тез VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 16 листоп. 2022 р.) / за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника ; відп. за вип. В. М. Качмар, Л. В. Рижак, Н. І. Жигайло, Ю. В. Максимець. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. С. 7–9.
21. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. Львів : Світ, 1995. 528 с.
22. Сковорода Г. С. Фабула. *Григорій Сковорода : повна академ. збірка тв.* / за ред. Л. Ушкалова. Едмонтон ; Торонто : Вид-во Канад. ін-ту укр. студій ; Харків : Майдан, 2011. С. 123–124.
23. Фоменко А. М. Виміри гуманізму: історико-філософський аналіз. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2011. № 1. С. 80–84.
24. Бех І. Виховання у дітей миролюбства. *Початкова школа*. 1999. №8. С. 17–20.
25. Вітюк І., Муравицький В. Концепт благоговіння перед життям А. Швейцера у розрізі екологічної етики Церкви АСД. *Енергоефективність та екологічно прийнятне енергозабезпечення з позицій християнської відповідальності за створіння* : матеріали міжнар. наук. семінару (Ужгород, 10–13 лют. 2010 р.). Ужгород, 2010. С. 142–146.
26. Кисельов М. М., Канак Ф. М. Національне буття серед екологічних реалій. Київ : Тандем, 2000. 320 с.
27. Матюхіна О. А. Життя як найвища цінність буття – провідна ідея філософії Альберта Швейцера. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2013. №2. С. 47–51.
28. Грицак Я. Війни модерної доби та російсько-українська війна : лекція, прочитана у межах проекту «Обрії науки» 14 квіт. 2022 р.). URL: <https://zbruc.eu/node/111693> (дата звернення: 04.01.2023).
29. Mac Ginty R., Joshi M., SungYong L. Liberal Peace Implementation and the Durability of Post-war Peace. *International relations*. 2019. Vol. 26, issue 4, P. 457–486.
30. Scholten G. M. Peace in Peace Studies: Beyond the 'Negative. Positive' Divide. *Ser. Rethinking Peace and Conflict Studies*. 2020. P. 27–64.
31. Trifu L. A. Reflections on positive peace. A dialogue with imperfect peace. *Revista de paz y conflictos*. 2018. Vol. 11, issue 1. P. 29–59.
32. SungYong L., Mac Ginty R., Joshi M. Social Peace vs. Security Peace. *Global governance*. 2016. Vol. 22, issue 4. P. 491–512.
33. Рікер П. Питання влади. Істина та історія / пер. з фр. В. Шовкуна. Київ : ВД «КМ Academia» : Пульсари, 2001. С. 241–323.
34. Висоцький О. Комунікативний вимір легітимності міжнародного права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. Спец. вип. №2 (116). С. 81–92.

35. Danilyan O. G., Dzeban O. P., Kalynovskyi Y. Y. Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*. 2022. Vol. 14, issue 3. P. 141–162.
36. Андрущенко В. Педагогіка миру: актуальність теорії та практики. *Вища освіта України*. 2014. №2. С. 5–12.

REFERENCES

1. Bobro, M. P. (2015). Tsinnist zhyttia i zhyttievi tsinnosti ta yikh obrazno-smyslova reprezentatsiia v ukrainskomu linhvokulturnomu prostori. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Filolohiia – The Journal of Kharkiv Karazin National University. Series: Philology. Issue 72, 1152, 50–53* [in Ukrainian].
2. Nikitenko, V. O. (2013). Zahalnoliudski tsinnosti yak heotsinnosti planetarnoho masshtabu: antropolohichni vymiry. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii – Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhia State Engineering Academy. Issue 55, 131–138* [in Ukrainian].
3. Nesprava, M. (2017). Filosofiia myru: dukhovno-etychnyi aspekt. *III Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Fundamentalni ta prykladni doslidzhennia: suchasni naukovo-praktychni rishennia ta pidkhody»*. Dnipro, 402–404. URL: https://www.researchgate.net/publication/328265745_Filosofia_miru_Duhovno-etichnij_aspekt [in Ukrainian].
4. Peng, K. W. (2010). Having Peace and Making Peace when Peace Is Broken: «Peace» in the Gospels. *Sino-christian studies. Issue 10, 65–80*.
5. Kotelianets, Yu. (2013). Stanovlennia ta rozvytok tolerantnosti yak sotsialnoi tsinnosti. *Naukovi zapysky. Serii: Pedahohichni nauky – Academic Notes. Series: Pedagogical Sciences. Issue 122, 183–188* [in Ukrainian].
6. Tsiurupa, M. (2014). Kultura myru proty kultury nenavysti. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies. Issue 3, 264–272* [in Ukrainian].
7. Stasiuk, S. (2010). Formuvannia pravovykh zasad serednovichnoi viiny. *Viche, 2010, 20*. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/2244/> [in Ukrainian].
8. Khomenko, H. V. (2019). Sotsialno-filosofskyi analiz fenomenu myru yak osnovy proektuvannia myrobutivnytstva. *Hileia: naukovyi visnyk – Hileia: Scientific Bulletin. Issue 145 (2), 164–168* [in Ukrainian].
9. Rotterdamskyi, E. (2001). Zhaloba myra. Vospytanye khrystyanskoho hosudaria: [prylozhenye]. Moskva: Mysl [in Russian].
10. Zaiets, A. P. (2017). Idei pryrodnoho prava u tvorchosti Huho Hrotsiia. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky – Scientific notes of NaUKMA. Legal sciences. Vol. 200, 16–20* [in Ukrainian].
11. Hrotsyi, H. (1956). O prave voyny y myra. Try knyhy, v kotorykh ob'iasniaiutsia estestvennoe pravo y pravo narodov, a takzhe pryntsy py publychnoho prava. Moskva: Hos. yzd. yur. lyt-ry [in Russian].

12. Karasevych, A. O., Lysenko, L. H. (2012). Kontseptsiiia hromadianskoho suspilstva Tomasa Hobbsa. *Aktualni problemy dukhovnosti v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii, m. Uman*. Uman: PP Zhovtyi, 67–74 [in Ukrainian].
13. Dzoban, O. P., Mykhailovskyi, R. A. (2016). Problema bezpeky: vid antychnosti do Renesansu. *Filosofiiia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury – Philosophy and political science in the context of modern culture. Issue 6 (15), 11–18* [in Ukrainian].
14. Dante, Alyhery. (1999). Monarkhyia / per. s ytal. V. P. Zubova. Moskva: Kanon-press-Ts-Kuchkovo pole [in Russian].
15. Kant, Y. (1996). K vechnomu myru. Sochyneniia: v 6-ty tomakh. [pod obshch. red. V. F. Asmusa y dr.]. Moskva: Mysl [in Russian].
16. Fykhte, Y. H. (1963). K vechnomu myru. Fylosofskyi proekt Ymmanuyla Kanta 1796. Traktaty o vechnom myre; predysl. F. V. Konstantynova; vvodnaia st. y prym. Y. S. Andreevoi. Moskva: Sotsekhyz [in Russian].
17. Hehel, H. V. F. (1990). Fylosofiia prava / per. s nem.; red. y sost. D. A. Kerymov y V. S. Nersesiants. Moskva: Mysl [in Russian].
18. Tarnashynska, L. (2019). Filosofiiia viiny i myru: antropotsentrychna dykhotomiia liubovi/nenavysti yak motyvatsiia heroizmu (za «lystamy do nimetskoho druha» Albera Kamiu). *Slovo i Chas – Word and Time. 4, 3–14* [in Ukrainian].
19. Kamiu, A. (1997). Lysty do nimetskoho druha / per. z fr. R. Osadchuka. Vybrani tvory: u 3 t. Vol. 3. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
20. Ryzhak, L. V. (2022). Ideia «zridnenoi pratsi» Hryhoriia Skovorody v umovakh voiennykh zahroz. *Hryhorii Skovoroda u suchasnomu bahatovymirnomu sviti: zb. tez VIII Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* Lviv: LNU im. Ivana Franka, 7–9 [in Ukrainian].
21. Skovoroda, H. (1995). Piznai v sobi liudynu. Lviv: Svit [in Ukrainian].
22. Skovoroda, H. S. (2011). Fabula. *Povna akademichna zbirka tvoriv / za red. L. Ushkalova*. Edmonton – Toronto: Vyd-vo Kanadskoho in-tu ukr. studii; Kharkiv : Maidan [in Ukrainian].
23. Fomenko, A. M. (2011). Vymiry humanizmu: istoryko-filosofskyi analiz. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Ser.: Filosofiiia. Kulturolohiia – Bulletin of the National Aviation University. Ser.: Philosophy. Culturology, 1, 80–84* [in Ukrainian].
24. Bekh, I. (1999). Vykhovannia u ditei myroliubstva. *Pochatkova shkola – Elementary School, 8, 17–20* [in Ukrainian].
25. Vitiuk, I., Muravytskyi, V. (2010). Kontsept blahohovinnia pered zhyttiam A. Shveitsara u rozrizi ekolohichnoi etyky Tserkvy ASD. *Enerhoefektyvnist ta ekolohichno pryiniatne enerhozabezpechennia z pozytsii khrystyianskoi vidpovidalnosti za stvorinnia. Materialy mizhnarodnoho naukovoï seminaru*. Uzhhorod, 142–146 [in Ukrainian].
26. Kyselov, M. M., Kanak, F. M. (2000). Natsionalne buttia sered ekolohichnykh realii. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].
27. Matiukhina, O. A. (2013). Zhyttia yak naivyshcha tsinnist buttia – providna ideia filosofii Alberta Shveitsera. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Ser.: Filosofiiia. Kulturolohiia – Bulletin of the National Aviation University. Ser.: Philosophy. Culturology. 2, 47–51* [in Ukrainian].

28. Hrytsak, Ya. (2022). Viiny modernoi doby ta rosiisko-ukrainska viina (Lektsiia, prochyтана u mezhakh proiektu «Obrii nauky» 14 kvitnia 2022 roku). URL: <https://zbruc.eu/node/111693> [in Ukrainian].
29. Mac Ginty, R., Joshi, M., SungYong, L. (2019). Liberal Peace Implementation and the Durability of Post-war Peace. *International relations. Vol. 26, issue 4, 457–486*.
30. Scholten, G. M. (2020). Peace in Peace Studies: Beyond the 'Negative/Positive' Divide. *Ser. Rethinking Peace and Conflict Studies, 27–64*.
31. Trifu, L. A. (2018). Reflections on positive peace. A dialogue with imperfect peace. *Revista de paz y conflictos. Vol. 11, issue 1, 29–59*.
32. SungYong, L., Mac Ginty, R., Joshi, M. (2016). Social Peace vs. Security Peace. *Global governance. Vol. 22, issue 4, 491–512*.
33. Riker, P. (2001). Pytannia vlady [Istyna ta istoriia / per. z fr. V. Shovkuna]. Kyiv: VD «KM Academia»: Pulsary [in Ukrainian].
34. Vysotskyi, O. (2021). Komunikatyvnyi vymir lehitymnosti mizhnarodnoho prava. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific bulletin of the Dnipropetrovsk state university of internal affairs. Issue 2 (116), 81–92* [in Ukrainian].
35. Danilyan, O. G., Dzeban, O. P., Kalynovskyi, Y. Y. (2022). Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito. Vol. 14, issue 3, 141–162*.
36. Andrushchenko, V. (2014). Pedahohika myru: aktualnist teorii ta praktyky. *Vyshcha osvita Ukrainy – Higher education of Ukraine, 2, 5–12* [in Ukrainian].

Kalynovskyi Yurii Yuriyovych, Doctor of Philosophy, Professor, Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkov, Ukraine

Zhdanenko Svitlana Borysivna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

PHILOSOPHY OF PEACE AS AN OUTLOOK AND VALUE BASIS OF MODERN UKRAINE'S SOCIO-CULTURAL DEVELOPMENT

The essential characteristics of the philosophy of peace as a value basis for Ukraine's socio-cultural development are analyzed. Theoretical approaches to understanding the phenomenon of peace are singled out: theological, rationalistic, naturalistic, natural-legal, moral, existential. It has been proven that peace, as a value of human existence, is based on the axiologems of freedom, responsibility, justice and safety. The positive influence of religious and liberal-democratic narratives for strengthening global and social peace is disclosed.

Keywords: peace, war, values, philosophy of peace, safety, anthropocentrism.

УДК 1:316]:[340.12:341.231.14]

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.274330>

Мелякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0200-1141

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3156-9254

Кальницький Едуард Анатолійович, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalnitsky@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1777-9992

АКЦЕНТИ НОВОЇ СОЦІАЛЬНОСТІ: СПІЛЬНОТА, АГЕНТНІСТЬ, ІНДИВІДУАЛЬНІ ПРАВА

У сучасному суспільстві замість ідеологічної та класової ідентичності формується ідентичність агентів за такими ознаками, як зайнятість, споживацтво, прекарність, вакцинованість, соматичні особливості. Соціальна диференціація за зазначеними ознаками дає достатньо приводів для конфліктів. У пошуках вирішення соціальних суперечностей здійснюється звернення до концепції природних прав та парадигми перформативності, які висувають на перший план фізичне тіло в модусі його присутності та природного бажання. Численні не-колективні спільноти, на які розпадається сьогодиніше суспільство, є спонтанними альянсами одиничних агентів, що публічно маніфестують свої індивідуальні потреби та право на їхнє задоволення.

Ключові слова: агентність, цільова спільнота, альянс, прекарність, просьюмеризм, буття-разом, права людини.

Постановка проблеми. Суспільний та індивідуальний виміри соціального активізму в даний час зазнають радикальних змін. Порушення балансу приватного та публічного, онлайн-активність та розвиток мережевого марке-

тингу приводить до виникнення нових форм співробітництва. Зміна характеру виробництва та споживання формує нову модель економічних відносин, засновану на потенційній прямій співучасті локальних агентів ринку. Універсальний принцип максимізації задоволення та критерій корисності сприяють комерціалізації освіти, мистецтва, правової сфери, політики.

Зростають активність відносин із владою та ступінь індивідуальної відповідальності, при цьому ефективність впливу на вертикаль управління знижується. На зміну інституційним приходять агентивні зв'язки на різних платформах, у різних публічних просторах, серед яких віртуальний виявляється найбільш затребуваним. Сингулярність окремих агентів, що беруть участь у політичних, економічних, громадських і культурних акціях, позбавляє необхідності централізованого управління та висуває на перший план фігуру модератора процесів у гнучких відкритих структурах. Незалежний агент-менеджер усвідомлює необхідність безперервної освіти, перманентного самовдосконалення, неминучість жорсткого та відповідального вибору та водночас необмежені можливості для самореалізації.

Першорядне значення має тепер не суб'єкт з його особистісним потенціалом і здатністю до творчості, а конкретна локація, тобто безособовий топос, що приймає компаньйонів єдиної мети, важливим є також формат їхньої участі у проекті. Ситуативний і тимчасовий характер утворених спільнот виробників, споживачів, користувачів, клієнтів, пацієнтів, виборців, глядачів або службовців не дозволяє назвати сучасний неоліберальний простір пізнього капіталізму суспільством у певному сенсі цього слова і вимагає поглибленого аналізу ситуації, а також семантичного та лексичного перезавантаження наративу про соціальність.

Актуальність дослідження полягає в поясненні нових соціальних атрибутів людини, а також принципів та форм об'єднань людей, що виявляють себе в раціональному індивідуалізованому ліберальному середовищі через перформативні практики взаємодії.

Застосовані у статті філософські категорії – тілесність, присутність, публічність, співучасть, альянс, причетність, корпоративність, модерація – працюють в єдиному полі логіки метамодерну, основою якої є принцип коливання рівнозначних елементів, що створюють цільові конекти у власних інтересах. Герменевтичний метод використовується для розкриття значення ключових понять у контексті заявленої тематики – таких як агентність, спільнота, просьюмеризм та ін. Семіотичний аналіз дозволяє вчитати (або здійснити нове прочитання) акціоністських просторів, зокрема креативних локацій паблік-арту, мережевих платформ, воркшопів, урбан-зон, політичних перформансів та маркетингових майданчиків як знакових форматів у сфері соціальної взаємодії. Феноменологічний аспект дослідження сприяє рефлексії

сії над антропологічними змінами соціального індивіда, його пріоритетами у трудовій та творчій самореалізації, дозволяє розставити акценти у стратегії суспільного розвитку, масової культури та правової політики. Звернення до принципів перформативності та інтерсуб'єктивізму під час дослідження розкриває значення тіла в сучасних соціальних практиках агентивних спільнот.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У соціально-філософському наративі сьогодні використовується безліч методів та категорій математичних, мережевих та економічних наук, серед них агентність, сингулярність, моделація, конвенційність, дистрибутивність, ресурс, виробництво, споживання, співпраця, користування та ін.

Так, теорія агентності та агентивних зв'язків застосована вченим зі Швеції Френсісом Лі у процесі дослідження ним соціальних пандемічних криз та вироблення тактики боротьби з ними [1]. Японський філософ Тінка Кавашима звертається до принципу агентності в ході міркувань про явища самоізоляції та приналежності до спільноти в ковідному соціальному середовищі [2]. При цьому вчений зазначає, що перманентну інтимну спільність агентів забезпечує сьогодні мережева взаємодія. Американські автори Рой Сат'які та Чош Прітам застосовують математичне моделювання просторової моделі соціальної мережі для вирішення проблеми «розсіяного існування» агентивних тіл [3]. Поняття агента та агентивної спільноти вплетено в контекст дискурсу про колективне переживання прекарності представниками ринку тимчасової праці. Велику увагу цьому феномену приділяє, зокрема, американська вчена Джудіт Батлер [4–6]. Прекарність виступає в неї реалією політичного перформативного простору.

Про сингулярність агентів і спільнот, що самогенеруються та існують у перформативних реальностях за посередництвом тіл, артефактів, об'єктів, середовищ і речовин, пишуть філософи Альвізе Матоцци з Італії і Лаура Паролін з Данії [7], а також Джеффри Діркссенс [8] із Чехії – дослідник у галузі енактивізму.

Економічна риторика щодо соціальних зв'язків та процесів, які мають місце сьогодні, звучить протягом останніх трьох десятиліть у багатьох західних теоретиків. Наприклад, французький філософ і соціолог Андре Горц побудував відому концепцію самопідприємництва, чи самоексплуатації, згідно з якою кожен індивід перебуває в статусі економічного ресурсу у фізичному, емоційному та інтелектуальному аспектах [9].

У тих самих перших роках нинішнього тисячоліття популярний американський мислитель Кріс Андерсон презентував свою теорію «довгого хвоста», констатувавши тим самим нову маркетингову модель в онлайн-ринковому просторі та водночас новий принцип виробництва й споживання [10]. Згідно з цією теорією, тепер, після «революції ніш», ринок орієнтований на нескін-

ченну кількість одиничних і унікальних споживачів, які не відчують єдності своїх уподобань та інтересів. Теорія «довгого хвоста» пояснює не тільки сучасну концепцію бізнесу, але й засновану на ній актуальну модель соціального співробітництва, правило модерації соціальних систем.

Економічний термін «просьюмеризм» у значенні способу соціокультурного інтерактивного буття спільноти чи індивіда, коли споживання та виробництво злиті воедино, зустрічається в Елвіна Тоффлера [11], а в подальшому у сучасної британської вченої Ізабель Гарбісон [12]. На її думку, індивід, що знаходиться на онлайн-ринку в статусі покупця, ресурсу та виробника, зайнятий самовідтворенням, самозадоволенням та саморепрезентацією одночасно. І. Гарбісон демонструє це на прикладі відносин людини з перформативними образами кіно, анімації, телебачення та вебплатформ.

Розкриваючи природні, досоціальні підстави не-колективних агентних спільнот, ми звертаємося до аналізу природних прав людини французьким філософом Аленом де Бенуа [13]. Виходячи з первісного стану людини, вільної від будь-яких ідентичностей, а також з розподільчого характеру юридичної справедливості, А. де Бенуа віртуозно обґрунтовує суто інституційну природу природних прав людини та їхнє політичне значення. Цим вихідним антигуманізмом прав людини філософ пояснює потенційне розшарування та різні форми дискримінації в суспільстві.

Погляди А. де Бенуа багато в чому близькі до думок про структуру суспільства іншого французького філософа Жана-Люка Нансі, який проблематизує сучасні форми соціальної єдності та повністю виправдовує модель спільноти одиничностей [14]. Життя в таких спільнотах Ж.-Л. Нансі називає «буттям-разом», що засноване на тілесній причетності. Його думки про природний комунізм можна розцінювати як умовну полеміку зі Славоєм Жижеком, який припускає перспективу комунізації світової спільноти в горизонті пандемії [15]. Так чи інакше обидва автори перебувають у пошуку нових форм колективності та солідарності в індивідуалізованому суспільстві.

Стурбований втратою колективної ідентичності та колективної інтенційності датський філософ Ден Захаві, який, однак, не схильний до дискредитації цих соціальних явищ [16]. Яскравий образ патологічно індивідуалізованого суспільства був намальований у 90-х рр. французьким дослідником Марком Оже [17]. Уже тоді автором був запроваджений символічний термін «немісця», який влучно передає пафос топологічності, просторовості, а також атрибутику присутності як пріоритети в метафізиці соціального буття в ХХІ ст. Цим констатується очевидна перемога тіла над ідентичністю, а також матеріальних потреб над духовними.

Мета дослідження: виявити концептуальні зміни в активності та взаємодії соціальних груп, а також окремих індивідів у реаліях неоліберального

когнітивного капіталізму; простежити метаморфози антропологічної атрибутивності від суб'єкта до агента та трансформацію групової модальності від суспільства до спільноти; розставити пріоритети в життєдіяльності сучасного агента та спільноти, а також основні акценти в риторичі про них.

Виклад основного матеріалу.

Принцип агентності в соціальному просторі. Одна з проблем, порушених у цьому дослідженні – процес розвитку метафізики *суб'єкта* до метафізики *агента* і навіть деактуалізація самого поняття «суб'єктність». Виражений у постгуманізмі акцент на атомізації індивіда вимагає нової лексики, що дозволяє більш точно й гнучко передати антропологічні та соціальні метаморфози, що відбуваються з людиною. У зв'язку з цим особливої наукової популярності набуває сьогодні термін «агентність» (або «агентивність»), який у соціальних науках означає атрибутивну якість людини: її територіальність, тілесність, духовність, діяльність, володіння бажаннями тощо. Агентність характеризує функцію індивіда в суспільному виробництві чи участь у громадському обороті поза межами його рольової соціальної ідентичності, тобто як локального активного та діяльного споживача, виробника, виборця, глядача чи пацієнта. У певному сенсі, агентність є альтернативою соціальності, ідентичності, індивідуальності, особистості.

Агентність має відтінок соціопатичності. Термін акцентує увагу на здібності людини виступати самостійною персоною, що робить усвідомлений і вільний вибір. Зазвичай «агентність» ставиться в один ряд із поняттями «актор», «соціальна дія». Агентність опосередковано відсилає до проблем індивідуальності, соціальності та суб'єктивних прав. У тій чи іншій структурі – соціальній, правовій, цифровій, інформаційній – агент характеризується децентралізованим статусом та схильністю до моделювання (часто імітаційного моделювання). Дана характеристика відрізняє соціальних агентів від соціальних сутностей, що діють на макрорівні.

Що це означає? Особистість традиційного ліберального середовища, що володіла автономністю, була концептуально обумовлена у своїй активності індивідуальною суспільною позицією, яку вона займала в соціальній мега-системі. Що ж до агента, він нейтральний у морально-ідеологічному сенсі, тому самоорганізація агента вибудовує незалежні відносини в локальних просторах цільових спільнот. Це відрізняє його від особистості, що ідентифікувала себе як елемент певної системи. Якщо автономність елемента не суперечить системності й не порушує функції системи, то агентність задає безсистемний характер зв'язків і ситуативну логіку локальних історій. Агентний підхід, який спирається на нові принципи цілісності, взаємодії та самоорганізації, набув широкого розвитку у сфері Штучного Інтелекту. Так, функціонування багатоагентних цифрових систем пов'язане з діяльністю фізичних

інтелектуальних агентів (роботів) чи програмних інтелектуальних агентів (ботів).

Проте концепція агентності зовсім на обмежена сферою Штучного Інтелекту, її застосування виправдано і в інших форматах цілісності, зокрема в соціальному. Наприклад, Френсіс Лі використовує поняття агентності в галузі прикладної математики з метою вивчення та запобігання соціальному кризовому явищу – пандемії COVID-19. Він зайнятий методологічним застосуванням теорії алгоритмів у соціальній практиці, зокрема демонструючи, як алгоритм був використаний не лише у 2019-му, а й у 2015 р. для вивчення та запобігання спалаху вірусу Зіка. Позитивних результатів вдалося досягти при використанні багатьох обчислювальних ресурсів, пунктуалізації агентності та аналітики алгоритмів (оцінювання інтенсивності захворювань, загрози захворюваності, ризику, прогнозів тощо) [1].

Ідея агентності безпосередньо в соціальному контексті бере на себе функцію вираження не-колективної спільноти, учасники якої об'єднані загальним суто прагматичним інтересом і не ототожнюють себе з даним соціальним утворенням. Відповідно до цієї риторики, з 2010 р. ЗМІ Японії почали використовувати для характеристики сучасного японського суспільства термін «суспільство без відносин» (*muen shakai*), тобто таке, у якому посилена соціальна ізоляція. Його характерними ознаками, які значно посилилися під час пандемії COVID-19, є такі: старіння населення, смерть на самоті, слабкі місцеві та родинні зв'язки, домогосподарства, що складаються з одного члена.

У свою чергу, Тінка Кавашима намагається спростувати цей стереотип [2]. На думку вченого, саме соціальна ізоляція пробуджує позитивну потребу в нетворкінгу, масштаби якого безперервно зростають [2, р. 45]. Досліджуючи роль саме соціокультурного чинника у боротьбі з COVID-19, Т. Кавашима аналізує ті типи міжособистісних зв'язків, які висунулися на перший план за умов пандемічної ізоляції та які необхідні для розвитку почуття приналежності. Саме почуття приналежності до інших та мислення категорією «ми» багато в чому визначає, чи переживе людство самоізоляцію без патологічних наслідків. До такої думки схиляються останнім часом і багато західних, у тому числі американських, вчених, вихованих у традиціях індивідуалізму.

Пандемія показала важливе значення групової ідентичності, солідарності, приналежності. І хоча ці теорії оперують, швидше, не поняттям «колективність», а поняттям «корпоративність», все ж таки спонтанна солідарність і відчуття приналежності нехай навіть тимчасовій спільноті мають принципове позитивне значення за часів криз. Приналежність породжує у членів спільноти наступні питання. Якою була б реакція спільноти? Як мені краще дбати про своїх близьких? Наскільки нам загрожують ті, хто не входить до наших груп (інші країни, суспільства, спільноти)? Таким чином, концептуально

незмінною залишається загальна загроза – найкращий мотив для згуртованості й водночас переконлива основа для поділу на свій – чужий [2, р. 49–51]. Вчений також робить висновок, що почуття приналежності до спільнот успішно формується і працює в інтернеті. Спільноти не обов'язково мають бути фізичними, вони можуть бути ментальними. Віддалена мережна взаємодія прийшла на зміну традиційним зв'язкам – сімейним «вузам крові» та регіональним союзам, на підставі чого свою регулятивну роль сьогодні втрачають громади, школи та компанії. Гаджети забезпечують «постійну інтимну спільність» із рідними, друзями та партнерами. Проте, як вважає Т. Кавашима, віртуальна причетність неспроможна замінити фізичних контактів і є лише наслідком вимушеності [2, р. 56–57].

Соціально-філософська риторика апелює до агентного підходу у зв'язку з проблемою особистісної неспроможності та кризи ідентичності сучасного суб'єкта. На думку соціальних психологів, найбільш виразно криза виявляється в колективних переживаннях прекарності як інтерсуб'єктивної вразливості людини. Йдеться про прекаріат у значенні певної спільності людей, точніше, таких агентних груп, що значною мірою піддаються утиску, насильству, травмам і, як наслідок, ризику неоплакуваної смерті. У результаті політично зумовленого становища численних соціальних груп прекарність виступає не просто особистісною формою свідомості, а колективним переживанням дифузної тривожності, вразливості, незахищеності, безпорадності і, як наслідок, основою соціопатичності цілих агентивних спільнот. Однак у силу меркантильно-егоїстичного характеру потреб і проблем прекаріїв прекарність не є підставою ні культурної ідентичності вразливих агентів, ні їхньої солідаризації, в її основі немає спільного наративу та діалогу.

В епістемологічній та дискурсивній парадигмі постмодернізму *ідентичність* розглядалася крізь призму наративу, вона формувалася в історичній традиції тісної комунікації та сутнісному самовираженні індивідів. Тому ідентичність виступала атрибутом *особистості*. Особистість, що була укорінена в традиційну гуманістичну культуру, мала глибину, основу і стійкість, несла в собі унікальність і водночас характерні риси тієї спільності та середовища, з якими себе асоціювала, ідентифікувала. Особистість, безсумнівно, проходила становлення, була схильна до метаморфоз, проте зберігала духовну наповненість, сутність, яка визначала її ідентичність у діалозі думок, ідей, цінностей. У комунікативній парадигмі діалог виконував творчу функцію, виводив на новий конструктивний рівень відносин, уособлював новий спосіб буття.

Криза ідентичності, що констатується сучасними соціальними науками, пов'язана з парадигмальним перезавантаженням антропологічних та соціальних теорій людини, якісними змінами в онтології її існування, розуміння, активності, самовираження. Перформативне буття замінило собою дискур-

сивне. Таким чином, популярна риторика агентності сьогодні цілком виправдана матеріальними, ідеологічними та цифровими реаліями та потребує теоретичного аналізу.

Гі Дебор ще в 1967 р. в «Суспільстві спектаклю» заявив, що соціальні відносини тепер опосередковані образами, виготовленими капіталістичною системою масмедіа та телебачення. А завдяки портативним записувальним пристроям, суб'єкт сам стає «актором» для себе, так виникає феномен іміджмейкінгу що дозволяє конструювати та деконструювати власну ідентичність, оголоючи сам механізм цього. Весь світ стає виготовленою «репрезентацією», і глядач є агентом цього виробництва [18].

У свою чергу, Джудіт Батлер [4] пропонує в принципі відмовитися від поняття ідентичності, зокрема коли йдеться про прекаріат. Останній являє собою абсолютно новий характер спільності, що не має традиційних соціальних якостей. Прекаріат не генерує параметрів особистості через нав'язані інституційною владою соціальні конвенції. Прекаріат являє собою альянси людей, чи спільноти агентів, які не визнають взаємної спільності, мислять, говорять і діють у протилежних напрямках, конкурують, тим не менш створюють потенціал опору політичній владі в повсякденних об'єднаннях один з одним. Прекаріат у своїх масових формах є асамбляж, або загальне зібрання, учасники якого самі по собі, без загальної ідеології та діалогу, у своїй чистій присутності, стають агентами політичної дії. Дж. Батлер серед інших ставить питання про нерівномірний політичний розподіл крихкості життів, про прекарність гендерів, про співвідношення приватності та публічності, про активність медіа як репрезентації «тілесного альянсу», а також протесту [4].

Перформативна теорія прекарності Дж. Батлер дає тлумачення соціально-політичної метаморфози суб'єкта у просторі агентного співтовариства [5]. Прекарність дозволяє розкрити соціальність як взаємозалежність уразливих тіл, які із початку відкриті та сприйнятливі одне до одного, проте не передбачувані у своїх стосунках. Прекарність – вагомий аспект не тільки політичних і економічних реалій, а й, рівною мірою, сучасної культури, мистецтва, буття людини у праві, в інформаційному середовищі [6]. Приставка *пост-* (*посткультура, постгуманізм, постлюдина*) у науково-філософському дискурсі вказує на особливість сучасної епістемологічної ситуації, яка не в змозі передати картину людини і соціуму в рамках традиційних методів, оцінок та категорій мислення.

Зона перформативності виступає у Дж. Батлер як критичний простір, здатний зруйнувати ідеологічні системи, прийняті соціальні норми та стійкі ідентичності, формуючи та виробляючи інші. Філософ проблематизує саме матерію тіл, стверджуючи, що матеріальність конструюється соціально, історично та культурно [4].

Сучасна західна філософія приділяє чималу увагу семіотиці тіла та топологічним пошукам в естетиці, антропології, соціальній філософії, філософії комунікації, теорії мистецтва та дизайну. Сьогодні інтегрування людини в інтерактивні зони та перформативні простори відбувається за посередництвом безлічі артефактів, речовин, матеріалів, середовищ, які радикальним чином впливають на її затребуваність. Про тілесну функцію артефактів говорить, зокрема, акторно-мережева теорія [7].

Відволічемося від загальносоціального аспекту й звернімося до проєкції принципу перформативності на людину, точніше на фізичний її бік – атрибутивність тіла, – чого торкаються багато європейських вчених сьогодні. У цій проблематиці знаходиться один із напрямів на перетині когнітивної науки, феноменології та прикладної етики – енактивізм [8]. Він долає когнітивний дуалізм суб'єкта й об'єкта, тіла й свідомості, організму та зовнішнього середовища, реального та віртуального. Енактивізм ґрунтується на принципах натуралізму, самогенерування одиничних об'єктів, активності тілесного розуму та тіла, яке пізнає; вони сходяться у природному акті «формування світу» шляхом взаємодії між мозком, тілом і середовищем. На думку енактивістів, сприйняття – це не те, що трапляється з нами чи в нас, а те, що ми робимо. Пізнання та досвід визначаються ними як «втілена дія», тобто енактивація світу, його побудова. Ми пізнаємо тому, що поводимося певним чином у навколишньому середовищі та з ним: дивимось, доторкаємося речей, спілкуємося з іншими. Знання за своєю суттю фізичне та втілене, а також фундаментально соціальне, тобто залежить від впливу середовища та контингенту. Виходячи з цього, енактивіст Джефрі Діркссенс рекомендує ефективні інструменти для підвищення моральної чутливості користувачів онлайн-середовища за їхньої взаємодії [8]. Ними є пошук та розпізнавання обличчя іншого, принцип рукостискання (взаємодія відбулася, якщо реципієнт підтвердив ваш запит), усвідомлення загальної вразливості буття в цифровому просторі.

Останнім часом тенденція усунення тіла, багато в чому зумовлена пандемічними обмеженнями, спровокувала низку мультидисциплінарних вітчизняних та зарубіжних досліджень, метою яких є розроблення концепцій соціального дистанціювання, яке оптимізується, зокрема, за допомогою математичних методів та арсеналу мережевої науки (науки про мережі). Так, американські автори Рой Сат'які та Чош Прітам пропонують вирішення проблеми «розсіяного існування» шляхом звернення до соціального моделювання за принципом просторового розпаралелювання на основі сітки [3]. Ними створена масштабована платформа подієвого моделювання, де кожен вузол є агентом, а загальний час розбитий на дискретні часові епохи. Соціальна мережа реалізується через просторову модель, де вузли – це активні агенти, що формують тимчасові соціальні зв'язки. Ефективність розподіленої стра-

тегії залежить від індексу конвергенції. Отже, цілком очевидно величезне значення формату присутності, а також ролі тіл та локативності їх у більшості сучасних соціальних практик. В одному руслі з мережевою наукою розвивається і теорія агентності.

Сучасна картина світу перформативна, вона характеризується безмовністю візуальних агентів, вакханалією артефактів, виразним акціонізмом та безперервною репетицією крихкості безсмертя. Так, на думку Дж. Батлер, для того щоб мала місце політика, має з'явитися тіло [5]. Перформативна активність прекаріїв – це радикальний досвід близькості, який вивільняється різними несподіваними шляхами, демонструючи наявність та присутність зацікавлених агентів перед обличчям громадських інститутів. Художній та політичний акціонізм полягає в самому вибудовуванні відносин, пошуку його учасниками самих себе. При цьому випадкові зв'язки та взаємини атомарних агентів не породжують союзу, наративу, традиції, історії, діалогу культур, ідейного руху, спільності. Вони хаотичні, короткочасні, як спалахи, і ведуть до неминучої смерті. Вони навіть не слугують досвідом будівництва майбутніх альянсів. Тим не менш перформативний досвід колективного переживання є досвідом інтерсуб'єктивності незалежних агентів, який, не роблячи їх членами тимчасових спільнот, усе ж виявляє їхню фізичну іманентність іншому в акті причетності цілому.

Метафізика спільноти у форматі співпричетності тіл. Мішель Фуко назвав модель європейського капіталістичного суспільства останніх трьох століть «дисциплінарним суспільством» або «простором ув'язнення», базовою формою якому послужила в'язниця [19]. Завдання такого суспільства концентрувати, розставляти у просторі, упорядковувати в часі, розташовувати продуктивну силу в просторово-часовому континуумі в такий спосіб, щоб отриманий ефект перевищував підсумований результат усіх компонентів, узятих окремо. Кожен локальний простір ув'язнення всередині має свій власний закон: закон сім'ї, школи, фабрики, шпиталю, зрештою, в'язниці. Проте, наслідуючи М. Фуко, трохи пізніше Жіль Дельоз у своїй статті «PostScriptum до суспільств контролю» доходить висновку, що дисциплінарні суспільства приречені на те, щоб бути заміщеними «суспільствами контролю» [20]. На думку філософа, ультрашвидкі форми невербального і прямого контролю (медійні прийоми, фармацевтичні продукти, молекулярна інженерія, генетичні маніпуляції тощо) замінюють собою старі дисциплінарні методи, що завжди діяли в суворому кадрі закритої системи.

Коли корпорація замінює завод, постійне навчання замінює школу, а безперервний контроль – одноразові іспити (метастабільні стани), йдеться про кризу інститутів, про прогресивну та дисперсну інсталяцію нової системи домінації. Явище мимовільного, але вимушеного самоконтролю, самообме-

ження та самоорганізації членів нинішнього суспільства говорить про концептуальні зміни в характері їхніх зв'язків та форматі соціальної цілісності. У корпоративній сфері застосовано нові моделі оперування з грошима, прибутками та людським матеріалом за повного виключення старих виробничо-торговельних циклів.

Відмова сучасної людини від пошуку власної сутності, кінець екзистенційної антропології, уникнення духовної єдності, відкриті структури соціальних об'єднань та асоціацій, і нарешті, ненасильницькі форми соціального контролю – усе це закладає початок новому теоретичному дискурсу про буття суб'єкта, ключову роль у якому відіграють співучасть і спільнота.

Саме в цьому ключі французький філософ Жан-Люк Нансі розвиває тему *спільноти* у значенні альтернативи суспільству, де єдність поступається місцем *множинності*, а ідейна ідентичність та іманентність – *тілесній співпричетності*, він називає це *буттям-разом* [14]. На думку філософа, основою буття-разом є зовсім не спільність ідей, а прагматичний інтерес його учасників. Безпосередня взаємодія індивідів, практика їхнього живого сполучення, спільного досвіду, групового волевиявлення, емоційного впливу та протистояння інститутам – усе це формує гнучке, нежиттєстійке, але дієве об'єднання осіб, які прагнуть успіху та задоволення.

Спільнота виникає в таких взаємодіях, які переривають ідентичності, ідеології, соціальні ролі, статуси та традиції, що підпорядковують собі будь-яке спілкування. У подібних взаємодіях народжуються *одиночності* – елементарні прояви людини в її унікальності, самостійності та незалежності від будь-яких тоталізуючих сутностей. Саме такий характер взаємодій сприяє формуванню здорових економічних, політичних, правових спільнот, які не замкнено на централізуючу ідею організованої єдності. Іншим прикладом цільової спонтанної спільноти можуть слугувати інтелегентські рухи «самвидав», які зазвичай у тоталітарних державах займаються виданням та розповсюдженням рукописів забороненої літератури.

Спільноти виникають із реальної практичної діяльності: видавництва журналів, організації виставок, показів, декламацій, акцій, будівництва барикад, участі у вуличних подіях, пікетах, мітингах, соціомобах, фестивалях вуличних культур [21, р. 145–147]. При цьому вони відрізняються високим ступенем самоорганізації і не мають потреби в керівних органах. Феномен *спільноті однаків* може формуватися з жертв політичних репресій, які отримали щеплення соціального відторгнення, як форма їх мовчазного опору. Пік активності спільнот переважно припадає на періоди посттоталітарної «відлиги», реформації, лібералізації життя, культурної революції, коли спільнота посідає місце держави. В Україні ситуація, що сприяла політичному акціонізму, склалася свого часу в 2014 р., супроводжуючись поваленням не-

легітимної влади та солідаризацією спільноти Майдану. Тоді соціальні простори, що належали державі, стали загальними місцями громадянської спільноти, її культурним перформативним середовищем. Спільнота Майдану знайшла форму, що дозволила їй зберегтися як політична й правова сила, яка впливає на владу.

Стрижнем цільової спільноти, як правило, виступає антиідея, опір офіційній ідеології. У спільнот не індивідуалістичні і не колективістські, а *спільні* підстави буття-разом. У цьому спільнота протилежна як комуністичній, так і капіталістичній соціальності. Вона складається з повноцінних індивідуумів, які керуються не нормою, а змістом, і мають усі ознаки агентності. Відносини всередині спільноти перешкоджають пригнічуючій інституційній формалізації. Існує тіньовий генезис спільнот та їхній публічний прояв. Для ухвалення єдиних рішень спільнота обирає практику асамблеї, абсолютно відкриту для участі будь-кого. Перебуваючи *між* суспільним та приватним, вона виступає *спільним місцем* прояву індивідуальних відмінностей. Політичний обрій спільноти – це спільне контрзусилля владі. Публічність спільноти – необхідна її якість – є публічність неформальна та жива, але не медійна. Рухлива матерія відносин – безпосередність зустрічі, процесу, взаємодії, результату, інтенсивність насолоди – являє собою нове соціальне тіло. Його публічність і спільність кардинально відмінні від тих, що традиційно задавалися логікою найманої праці та колективного виробництва, ринку та капіталістичної корпоративності.

Активізм агентних спільнот звільняє публічний простір і привласнює собі місто (*Місто належить кожному!*). Тому урбаністичний реакційний акціонізм відстоює право на насолоду суспільними природними, матеріальними та культурними ресурсами, усупереч інтересам та пріоритетам приватного капіталу, елітних фірм, маркетів та кафе, які приватизували спільні місця, публічне середовище та цифрову реальність. У цьому сенсі бруталність правоохоронного та судового насильства, що обрушується на спільноти акціоністів, слід розуміти саме як реакцію на демонстрацію ними колективної насолоди. Дискурс про *право на насолоду* і його захист сьогодні дуже актуальний [22].

Однак існування в акції – це момент життя на межі, тому він не буває тривалим, як не буває тривалою і сама історія спільнот. Сьогодні значною мірою поширені й діяльні віртуальні спільноти, агентами яких є фрилансери, юзери онлайн-сервісів, відеохостингів та соціальних мереж. Однак, подібно до того, як політика не може бути віртуальною, спільнота також не може довго існувати без події зустрічі. Агентивна цільова спільнота заснована на практиці суспільної дії на очах у багатьох, на вибудовуванні неформальних ситуацій. З початку 2000-х рр. стали популярні практики облаштування так званих арт зон, арт заводів, хабів, таборів художників, івентів, воркшопів і антикафе,

коли у спеціально відведених нейтральних місцях підтримується творча взаємодія та нетворкінг, здійснюється відгук на ініціативи відвідувачів, конструюється художній чи робочий простір. Нерідко подібний формат коворкінгу лягає в основу стартап-студії, що виникає на його місці для цілеспрямованої генерації ідей [23].

У форматі спільноти *тактика участі* долає *тактику представництва* в її художньому, правовому, політичному та бізнес-вимірах. Спільнота агентів являє собою своєрідне *місто своїх*, взаємини в якому регулюються не нормою та інститутом влади, а спікерами та модераторами спільної роботи. Своєю чергою, суспільство громадян можна назвати *містом чужих*, які живуть за принципами формалізму, інституційності, ієрархічності, стабільності, системності, підконтрольності, легітимності влади та позитивності права; суспільство підпорядковує людську свободу логіці суспільного виробництва та споживання. Принципами життя *міста своїх* можна вважати, зокрема, соціальну сингулярність, мережеву взаємодію, ситуативізм, публічність самопрояву, управлінську техніку асамблеї, інтерсуб'єктивізм природного права.

Повертаючись до роздумів Ж.-Л. Нансі про метафізику спільноти та її індивідів, зазначимо, що, на думку філософа, ближче за всіх до поняття природного комунізму перебуває первісне природне співтовариство, яке чинить опір будь-якій сутності, що прагне піднятися над ним. Оскільки ця сутність неминуче прагне об'єднати і підкорити собі ту спільність кінцевих існувань, яку являють собою члени спільноти [14]. Ж.-Л. Нансі вважає, що в сучасному контексті саме слово «комунізм» символізує бажання повернути належне місце співтовариству, яке було б позбавлене соціальних відмінностей і виключало технополітичне домінування, але водночас не применшувало свободи висловлювання та щастя [14, с. 23–24]. Однак комунізм, яким він був на етапі первісного природного права, як певний ідеальний образ, не життєздатний. У чистоті своєї доктрини та задуму цього шляху не існує.

З погляду «цивілізованого» комунізму, ідеальна спільнота передбачає повноцінну реалізацію людьми своєї власної сутності за допомогою економічних зв'язків, закону приватизації, технологічного прогресу та політичних об'єднань під загальною ідеєю колективної єдності [14, с. 26–27]. До речі, фашизм 1930 рр., як і комунізм, теж був «сплеском нав'язливої ідеї спільності», єдності, ідентичності [14, с. 47]. Ж.-Л. Нансі співвідносить термін «комуністичний» зі словом «іманентний» – у широкому значенні «відповідний», «взаємопроникний», «солідарний», «співпричетний».

У свою чергу, Славою Жижек, у зв'язку з пандемією, перейнявся куди більш прямою та однозначною концепцією солідарності, яку представив у своїй книзі «Пандеміка!: COVID-19 вражає світ» [15]. На думку філософа, глобальний капіталізм наближається до кризи, і лише радикальні зміни можуть його вря-

тувати. С. Жижек сподівається, що коронакриза сприятиме поширенню корисного ідеологічного «вірусу мислення про альтернативне суспільство» у формі глобальної солідарності та співробітництва. Мова йде про «новий комунізм», заснований на довірі до людей та науки. Філософ формулює історично стійкий паттерн: глобальна загроза породжує глобальну солідарність. Тобто, згідно з С. Жижеком, коронакриза подібно фільтру виявила усі існуючі патології сучасного суспільства, усі мінуси ліберальної демократії та вказала шлях до альтернативних цінностей, якими є комуністичні. Отже, коронакриза – це шлях до комунізму. Причому прогноз С. Жижека зводиться до наднаціонального солідарного суспільства з центрами глобальної координації.

Безперечно, жорсткі карантинні вимоги самоізоляції, загальна тенденція обмеження фізичної присутності та активності людей у сучасному культурному просторі веде до фрагментації та локалізації суб'єктів. У цьому сенсі перформатив є спробою відшкодування неповноцінного, обмеженого онлайн-існування в несприятливих умовах цифрового середовища в цілому і карантину зокрема. Так, переважно віртуально-тілесна самореалізація, яка домінує останнім часом, опосередковано змушує вразливу людину шукати перформативні форми самовираження, самозахисту та самозбереження в суворих умовах пізнього капіталізму. Забуття тіла приховує небезпеку його безправ'я та загибелі. Тому спонтанні цільові зібрання суб'єктів – тілесні перформанси – є новою моделлю соціальної єдності, новим форматом правосуб'єктності, в основу яких покладено універсальні людські натуральні потреби, але не ідейну солідарність [24]. Отже, саме перформативність виступає принципом буття-разом агентної спільноти, тоді як іманентність комуні як спільноти сутностей зовсім перестає бути актуальною.

Однак далеко не всі сучасні теоретики визнають безперечний пріоритет нової соціальної цілісності сингулярних агентів. Так, Ден Захаві, займаючись дослідженням колективної інтенціональності, різних типів соціального досвіду, статусу *Ми* і його відносин з *Я*, зазначає, що індивіди – не просто мотивовані конкуренти, але «акціонери колективної ідентичності, які відчувають, думають і діють як частина *Ми*» [16, р. 4]. Вивчаючи саму природу *колективності*, Д. Захаві пропонує три думки про локалізованість цього атрибуту. Перше: колективність сконцентрована у змісті. Друге: колективність – це сам модус, тобто вона виявляє себе у способі буття. Третє: колективність укладає на безпосередньо в особистості, тому колективна інтенціональність передбачає існування множинного суб'єкта *Ми*. Філософ змушений визнати, що неможливо пояснити багато видів групових утворень та типів колективної інтенційності, з якими стикаємося в повсякденному житті [16, р. 5]. Таким чином, він не схиляється до дискредитації колективності та однозначної апологізації агентності й корпоративності.

Ж.-Л. Нансі, як ми пам'ятаємо, дотримується найпрогресивніших поглядів і вважає, що колективні підприємства з домінуванням духовної іманентності індивідів містять у собі істину смерті [14, с. 40]. Об'єднуючий синтез не має іншої логіки, аніж логіка самогубства суспільства, що узгоджується з іманентністю. Тому логіка нацистської Німеччини була не тільки логікою знищення інших (не іманентних), людей другого сорту, позапокладених по відношенню до спільності крові, але водночас логікою жертвопринесення тих із «арійської» спільноти, хто не відповідав критеріям чистої іманентності – критеріям, безперечно зафіксувати які неможливо. Узагальнення та підсумок цього процесу можна охарактеризувати як самогубство самої німецької нації в її категоричній ідеалізації себе та абсолютному тріумфі своєї чистоти.

Самогубство у вигляді спільної смерті коханців – один із стійких літературно-міфічних образів даної логіки співпричетності в іманентній духовній спорідненості. У смерті коханих іманентність реалізує нескінченну взаємність двох складових. Це екзистенційна інтерсуб'єктивність. Це принцип пристрасної любові, що виводиться з християнського причастя та спільноти душ у Бозі. За великим рахунком, саме феномен духовної іманентності лежить в основі будь-якої ідеї, що об'єднує, колективістської ідеології, соціальної комуні, братства чи союзу. Саме про це, на думку Ж.-Л. Нансі, свідчить гегелівська модель держави, яка визнає за принцип реальність любові, а саме факт знаходження в іншому моменті свого існування [14, с. 40]. У такій державі кожен реалізується через іншого, який замінює саму державу. Так, реальність держави видається найбільш ясною тоді, коли її члени віддають своє життя за неї на війні (логіка самогубства в іманентності), причому рішення про війну одноосібно і самовільно приймає монарх держави-суб'єкта. Монарх тотожний державі, подібно до того, як громадяни тотожні один одному у своїй правовій ідентичності та духовній єдності.

Таким чином, іманентна спільнота являє собою спільноту смерті. При цьому характерно, що іманентними один одному можуть бути тільки сутності, але не тіла. Тому доля справжніх спільнот сутностей (в тому числі комуністичної) неминуче трагічна. Принесення себе в жертву завжди відбувається в ім'я вищої ідеї, і тіло в цій акції самопожертви не несе смислового навантаження – на смерть іде душа. У свою чергу, нова спільнота прагматично мотивованих агентів позбавляється пафосу соціальної єдності сутностей, а разом із тим і співтовариства смерті. Бунт агентів проти співпричетності іманентній спільноті абсолютно виправданий, оскільки сама смерть не підлягає зняттю жодною діалектикою і жодним спасінням [14, с. 41]. У цьому сенсі, риторика агентивної спільноти має егоїстичний акцент байдужості.

У 90-х рр. минулого століття французький філософ Марк Оже ввів та обґрунтував новий концепт – «не-місця» [17]. Так він назвав свого роду транс-

ферні зони комфорту та відчуження, зони, що виникають у нашому соціальному житті, поза будь-якою екзистенційною зумовленістю (на відміну від «традиційних місць», «місць пам'яті», «місць історії»). Під визначення не-місць у М. Оже потрапляють споруди, що забезпечують прискорений колообіг вантажів і пасажирів – швидкісні магістралі, пересадочні вузли, аеропорти, термінали, а також самі транспортні засоби, великі торговельні центри та місця тривалого перебування, які прихистили туристів, переселенців, біженців [17, с. 20–21]. Символічним прикладом не-місця може бути знамените жваве перехрестя Сібуя в Токіо, яке в години пік протягом двох хвилин перетинають близько двох тисяч людей. У цих локаціях править настанова «тут і зараз», усе підпорядковане важливості поточного моменту. У них розчинено й саме місце, і його історію, і особистостей. Не-місця уніфікують людей, перетворюючи їх на анонімних пасажирів та споживачів послуг. Наша ідентичність ніяк не здатна наситити не-місця хоча б зачатками персоніфікації. Стандартний транзитний пасажир гранично мінімально виявляє свою індивідуальність, проте він претендує на свій власний світ, особистий простір та свободу вибору.

Звільнений від своїх концептуальних детермінант (віри, пам'яті, традиції, ідеології, моралі, спорідненості, патріотичності, історичності, іманентності) індивід, що потрапив у не-місця, просто виконує свою роботу, попередньо будучи ідентифікованим за пластиковою карткою клієнта, ідентифікаційним номером, QR-кодом, номером банківського рахунку, перепусткою, посвідченням, водійськими правами, біометричними даними ID-картки тощо. Не-місця не вимагають від індивіда екзистенційного самовираження. Вони вимагають від нього елементарної активності, що дозволяє йому бути вписаним в алгоритм функціональної зони і, будучи ідентифікованим, рухатись далі. Для самовизначення у цих смартмобах не потрібні ні емоційна комунікація, ні моральна солідарність. Достатньо однієї лише присутності мовчазного тіла, а також свідомості, що володіє кодом доступу до системи не-місць. Не-місця модерують грандіозні перформанси безсловесних агентів, що реалізують своє бездоганне право на доступ, користування та споживання [21, р. 150–151]. Агент більшою мірою відчуває потребу в просторі, ніж у людях. Саме облаштований простір дає йому можливість реалізації себе. Тому в основі спільноти, перш за все, лежить вдала локація для взаємодії агентів. Причому функцію такої локації можуть успішно виконувати у тому числі не-місця, у значенні, яким наділив це поняття М. Оже, і навіть кіберпростір, що характеризується в сучасних дослідників протяжністю та метрикою, хронологічністю і соціальністю [25, р. 78–79].

Спільнота як така – це не об'єднуючий продуктивний проєкт, це взагалі не проєкт, і в цьому його радикальна відмінність від гуманістичного суспіль-

ства, що засноване на душі народу. Саме цим пояснюється нове характерне соціальне явище – *гостінг* – різке припинення відносин без попередження та пояснення будь-яких на те причин, що вважається особливістю покоління міленіалів. «Потрібно мислити спільноту, виключаючи комунальні моделі», – зазначає Ж.-Л. Нансі у своїй роботі «Непродуковане співтовариство» [14, с. 56]. Фігура суб'єкта руйнується в екстазі розділення. Одиничний суб'єкт перетворюється на агента. Комунікація розділення є *дис-локація* агентів у загальному місці їхньої взаємовигідної співпраці – на контактній платформі в офлайн або в мережі. *Сполучатися* не означає зливатися. Спільноти утворюють корпорації у сфері бізнесу, політики, відпочинку, творчості, спорту або правозахисної діяльності, що функціонують в урбан-зонах або на вебплатформах. Так, простори коворкінгу та тенденція примноження їх є показником зростання позасуспільних зв'язків індивідів. На місце комунікації та єдності суб'єктів іманентних співтовариств приходить множинність локацій та продуктивна співпраця одиничних агентів у цільових альянсах – буття-разом.

Економічна риторика та комерційна доцільність у новій культурі споживання / виробництва. З останньої чверті минулого століття багато філософів відзначають тенденцію комерціалізації соціальних відносин та застосування економічної логіки та термінології в дискурсі про них. Неоліберальне західне суспільство успішно поширило бізнес-принципи корисності, конкурентності, коммодифікації та максимізації власної ринкової вартості на відносини індивідів абсолютно у всіх сферах – від трудової до мистецтва та освіти. На початку століття французький соціальний теоретик Андре Горц відзначив панування логіки капіталу та категорій ринку; на практиці це вилілося в явище самопідприємництва, що прийшло на зміну трудовим відносинам найму [9]. Самозбереження, самоексплуатація, самореклама та самопродаж, обґрунтовані раціональним індивідуалізмом, є доля сучасного активного агента, який намагається інтегруватися в ринок тимчасової праці. Істотно зріс ступінь індивідуальної відповідальності: вільний агент відкритого перформативного ринку сам відповідає перед собою за свої успіхи або їхню відсутність [26, р. 22]. На ринку немає колективного інтересу, там просто змінюється ситуація, провокуючи ефективний відгук кожної одиниці з багатого співтовариства.

Тоді ж, у першому десятилітті міленіуму відомий американський письменник і журналіст Кріс Андерсон зумів здійснити справжній фурор у теорії бізнесу, обґрунтувавши правило «довгого хвоста» як альтернативу відомому правилу Парето «20 відсотків товарів приносять 80 відсотків прибутку», тим самим поклавши край «економіці хітів» і початок – «економіці достатку» [10]. Це стало можливим завдяки інтернету. Онлайн-ринки дозволили різко знизити витрати на охоплення споживачів, зберігання товарів,

маркетинг і дистрибуцію. Економіка «довгого хвоста» перейшла від універсальної моделі масової привабливості до моделі необмеженої різноманітності для унікальних уподобань. Реалізація підвищилася за рахунок вибіркової. Тепер, завдяки вебресурсу, довжина полиці необмежена; відбувається перехід від книги пропозицій до віртуального кошика. Ставку зроблено на ексклюзивність споживчих смаків – від вишуканих до найбільш невибагливих, на приховану більшість, що знаходиться за рамками стереотипів і проявляє попит на товари у «хвості». К. Андерсон назвав цю подію «революцією ніш».

Ера безпрецедентного вибору, споживчий рай породили особливу нішеву культуру, гасло якої: «*Коротше, швидше, менше!*» – і яка протиставила масовій капіталістичній культурі унікального, одиничного, ініціативного та самостійного агента. Необмежений вибір розкриває правду про те, чого хочуть споживачі та як вони бажають це отримати (від DVD у Netflix до реклами та контенту в Google). Нова економічна модель бізнесу орієнтована на активність окремого суб'єкта ринку, творчості, культури. Його бажання і воля – основа модуляції системи, принцип зворотного зв'язку і, як результат, міць співпраці безлічі одиниць, у зв'язку з чим К. Андерсон зазначає: «У мурах є мегафони» [10].

Відхід від хітів та масової культури, групової ідентичності та волі більшості говорить про те, що нова економіка розподілу узгоджується з новою політикою розподілу прав та благ. Якщо класична ліберальна демократія надавала право індивідуального голосу заради прояву соціальних настроїв та волі мас, а діалог і консенсус між голосами впливав на владу, то епоха технологічного капіталізму та постдемократії, навпаки, роз'єднує колективність та групову єдність автономних особистостей, надаючи вирішальний та відповідальний вибір самотньому агенту чи локальній спільноті. Камерність угоди, що укладається між агентом і компанією, агентом і державою, агентом і суспільством, можна назвати підйомом ніші, або, як висловився з цього приводу сам К. Андерсон, «фільтри керують усім».

Реформа у сфері дистрибуції із заміною «правила 20/80» «правилом довгого хвоста» поставила якісно нову стратегію купівлі / продажу у відносинах з агентами-споживачами. З одного боку, принципи ринкового бізнесу позбавляють індивіда соціальної підтримки, масової культури, групової ідентичності, однак, з іншого боку, гарантують незалежність у побудові нових ідентичностей, самовизначення та самогенерування в камерних спільнотах. Разом із тим свобода індивіда не є втраченою, скоріше, змінився її характер, адже прекарія, при всій його вразливості, не можна назвати несвободним. Правовий зміст розподільчої справедливості в постдемократичному просторі не включає в себе навіть принцип вихідної рівності, і тим більш його священних гарантій.

Природні права мають бути виявлені індивідом у самому собі, виходячи з власних ситуативних потреб, і заявлені ним у перформативному співробітництві з іншими. Однак про ненатуральність та вторинність природних прав йтиметься нижче.

Оцінка суб'єктом себе як ресурсу суттєво вплинула на розуміння індивідуальних прав та місця людини в соціумі. Одним із перших таку оцінку зробив Е. Тоффлер у 1980 р. в «Третій хвилі», порушивши проблему подолання марксистської загрози відчуженої праці [11]. Філософ назвав новий принцип соціального буття «споживанням / виробництвом» або *просьюмеризмом*. Так, від одіозної фігури *консьюмера* суспільство стрімко перейшло до *просьюмера* – споживача / виробника, у діяльності якого механізми споживання та виробництва злило воедино.

Британська філософ Ізабелл Гарбісон звертається до просьюмеризму при аналізі перформативних образів у сучасних видах мистецтва, мережевій сфері та, зокрема, масмедіа, вбачаючи в них природний відгук на сучасні соціокультурні зміни у питаннях самоідентифікації, іміджмейкінгу, зайнятості, споживання та виробництва [12]. Особливість у тому, що просьюмеризм вказує не стільки на звичайне споживання вироблених товарів (інформації, послуг), скільки на паралельне «редагування» споживачем форми існування цих продуктів, залежно від його індивідуальних потреб. Наприклад, «засвоюючи» контент у Facebook, користувач вільний відгукнутися на нього, тим самим уже виробляючи власний інформаційний матеріал, який згодом стане новим продуктом для користувачів соцмереж та комерційно корисним ресурсом для власника вебсервісу. Так працює алгоритм «споживання-виробництво-споживання».

Просьюмер діє за принципом DIY (do it yourself), збираючи власні товари як пазл з уже готових елементів. І. Гарбісон зазначає, що цифровий простір з його відкритим кодом, «вікіпедіями», платформами Tik Tok або Instagram, загальнодоступними архівами та базами даних активує більш інтенсивне поширення логіки просьюмеризму [12]. З одного боку, споживач отримує готовий товар, але, з іншого боку, він самостійно формує його остаточний варіант у техніці реді мейд. Просьюмеризм перетворює продукт на триваючу подію, яка займає певне місце й час, тобто створює юзерпреформанс. У цьому перформативність змінила саму природу події – з акту-творення в акт-модуляцію [26, р. 24]. У вебсередовищі глядач виступає продюсером контенту для самого себе (стратегія YouTube). Суб'єкт – медіатор образів, тоді як бажання суб'єкта породжують образи і породжуються самими образами. Нове герменевтичне коло замкнулося.

І. Гарбісон виділяє ліберальні сторони просьюмеризму, наприклад створення майданчиків для репрезентації меншин, і загалом розглядає його як нову

культуру споживання / виробництва [12]. На її думку, перформативні образи мистецтва, які співіснують з медійним простором, впливають не тільки ментально, а й на тілесному рівні, створюючи ілюзію присутності чи, навпаки, відчуження. Вони забезпечують додаткову вартість, а також стають свого роду мостами, завдяки яким сполучаються мистецьке, соціальне та політичне середовища. У перформативних образах перетинаються расові, гендерні та класові кордони, відкривається доступ до нових ідентичностей у виробництві власного Я за принципом «довгого хвоста».

Просьюмеризм вебпростору може бути інструментом як експлуатації, так і звільнення. У Мережі людина переживає непереборне, майже фізичне бажання взаємодіяти, що є антропоморфною сутністю Інета, здатного регулювати і генерувати потреби людей. Це масове у своєму масштабі бажання образу перетворюється на ресурс економіки, який, у свою чергу, вгамовує наш «голод». Однак, незважаючи на активну співучасть агента у виробництві товарів, знань, інформації, ідей, образів і цінностей, які нескінченно транслюються на популярних платформах, він все одно почувається невидимим. Загроза *невидимості в інтернеті*, нарівні із заявленою раніше загрозою *німоти* соціальних прекаріїв, узгоджуються з масштабнішою проблемою *ущербності* сучасного «дистанційного» індивіда тимчасової зайнятості. Витіснене на другий план тіло починає завзято боротися за своє існування, однак, позбавлене голосу та зовнішності, залишається вразливим актором глобального правового перформансу [26, р. 26–27].

Буття-разом: підстави для конфліктів та захисту прав людини. Сказане вище дозволяє укласти факт, що агентні альянси та співтовариства в основному мають випадкову і короткочасну природу, детерміновані нагальними потребами їхніх учасників, проте нерідко виникнення їх має під собою вагомі фундаментальні підстави не духовно-ідеологічного, а біологічного характеру (стать, гендер, раса, етнос тощо) і вони претендують на тривале існування. У цьому випадку мова закономірно заходить про *чистоту* таких спільнот: трансгендерних, інтерсексуальних, спільнот небінарних особистостей, расових спільнот, національних, етнокультурних (слов'янської, романо-німецької, англосаксонської, азійської та ін.). Подібні детермінанти звичайним чином призводять до дискурсу про фільтрації, маркування тіл, природну ідентичність, генетичний код нації і, зрештою, геноцид (добре, якщо тільки до дискурсу). Найбільш сутнісні маркери – етнос та мова. Мова – один із найінтимніших, чутливих, болючих елементів антропності. Заборона мови, її модифікація, осуд, зневага до мови веде до деструкції людини. Відмова від рідної мови (мови мислення), від міметичного контексту індивідуальної лексики і є знищення антропологічної сутності заради лояльної симулятивної форми в соціальному асамбляжі, який замінює собою людський архетип.

При цьому в ліберальному споживацькому світі гедоністичних пріоритетів та економічної корисності освоєння іншої мови зазвичай демонстративно схвалюється як маркер нового тіла, нової ідентичності, нової агентивності в цільовому співтоваристві. Тимчасові альянси зацікавлених агентів, що безперервно виникають і зникають у ринковому, правовому та політичному просторах, переважно вимагають гнучкого та толерантного діалогу учасників, проте мова виступає там лише інструментом укладання вигідної «угоди». Завершилася гайдеггерівська онтологія мови («мова як дім буття»). Герменевтичній інтерпретації тепер підлягають не наративи та висловлювання, а акти тіла. Спосіб буття людини натуралізовано до рівня фізичного перформансу, який часто замінюється віртуальним. Мова й наратив другорядні в агентивних зв'язках, оскільки для цільових спільнот більш не є значущими міф, традиція, суспільні ідеали, цінності, ідеологія, ідентичність. Матеріальна потреба, що вийшла на перший план, а також потреба в задоволенні та насолоді нейтралізують онтологічну цінність мови, зберігаючи за нею лише функцію конекту. Проте рідна мова не перестає бути суттєвим маркером самої природи людини, тому часто використовується в конспірологічних маніпуляціях з метою кристалізації біологічних спільнот в їхній «чистоті».

Шейла Бок, американська дослідниця, яка займається питаннями стигматизації в галузі гендеру та досвіду хвороби, а також проблемою матеріальних / цифрових / тілесних перформансів особистої та суспільної ідентичності, провела семіотичний аналіз одного політичного спектаклю в Білому домі [27]. У 2019 р. президент США Дональд Трамп, запросивши до своєї офіційної резиденції команду чемпіонів плей-оф національного футболу, подав їм фастфуд. Ш. Бок розглядає цю акцію як вишукану реалізацію президентом символу фастфуду в дискурсі класовості та «американськості», тобто непрямий маркер ідентичності в сучасному суспільстві. Таким чином, культурні цінності здатні відігравати важливу роль у соціальних практиках різного характеру – від сімейних до міжнародно-політичних.

Так чи інакше, саме теорія агентності дає шанс запобігти як класовим, так і демографічним конфліктам, протиставити деструктивній тенденції пошуку ідентичностей ідеологічно нейтральну модель динамічних цільових спільнот. Ключовим критерієм *народу* в значенні формальної агентивної спільноти мають виступити аж ніяк не суспільна ідеологія чи традиційна культура, не міф про приналежність тіл та їхнього походження, а саме поверхнева мотивація індивідів, що має ситуативну соціальну ефективність, наприклад правову доцільність, екологічну чи валеологічну виправданість, економічну корисність.

Свого часу в характері досоціальних природних підстав прав людини, а також у приводах до їхнього відстоювання розбирався Ален де Бенуа, який в результаті дійшов висновку, що теорія природних права і свобод людини

має відверто антигуманістичний характер [13]. Саме вона дає ідеологічне виправдання природних властивостей людини, закріплюючи механізми їхньої демонстрації, тим самим закладаючи потенційний конфлікт ідентичностей у будь-якому антропологічному середовищі. А. де Бенуа зазначає, що право ніколи не відноситься до ізольованої істоти, індивіда як такого, позасоціального агента в його природному стані, оскільки виходить зі співвідношень людей, це сфера розподільчої справедливості. Водночас воно не відноситься до людини, взятої у своїй тотальній загальності; людина у родовій якості залишається порожньою рамкою. Отже, вести мову про природність прав людини просто безглуздо [13, с. 90–91].

У класичній концепції природного права немає місця ані універсалізму, ані суб'єктивізму. Природа космосу та людського розуму, про які йшлося в цій концепції, давала зовнішні принципи, згідно з якими люди мають бути задоволені незалежно від приналежності до того чи іншого суспільства. Сучасне ж природне право – право суб'єктивне (у тому числі на етапі інтерсуб'єктивізму), воно цілком і повністю виводиться з суб'єкта, інтегрованого в інституціоналізоване, диференційоване суспільство. Звідси й фактичний елітаризм прав людини. Крім того, проголошена ними абстрактна рівноцінність людей вступає в суперечність із заявою про абсолютну унікальність та цінність кожного окремого суб'єкта, його незамінність [13, с. 92].

На сьогоднішній день вимагати своїх прав означає просто намагатися максимально збільшити свої прибутки. Тенденція полягає у перетворенні на «права» своїх усіляких вимог, бажань, капризів та інтересів. А. де Бенуа задається питанням: у якому суспільстві ми тепер існуємо – у тому, що дотримується прав людини, чи у тому, що вирішило наділити правом усі форми бажання, визнати всі стилі життя, усі способи існування, усі переваги, схильності та орієнтації, аби вони не надто заважали перевагам та орієнтаціям сусідів? На думку філософа, надмірне поширення прав людини, «шалене надвиробництво прав» спричиняє їх знецінення [13, с. 95–96]. Цьому сприяють, зокрема, перформативний активізм агентів права та медійний ажіотаж навколо нього. Чималий інтерес являє стан сучасного агента права в зонах перформативної активності – від зали суду до міської площі – коли один і той самий індивід здатний синтезувати в собі персону інституційного правосуддя та водночас асоціального учасника анархічних актів анонімних тіл у перформансах міських культур та акціях протесту прекаріїв.

Думки А. де Бенуа про суспільство багато в чому узгоджуються з позицією Ж.-Л. Нансі, зокрема в оцінках його атомарної структури та гедоністично-прагматичного характеру зв'язків, які повністю виключають єдність та колективізм. Індивідуалізм, на якому засновані сучасне суспільство та права людини, А. де Бенуа називає атомізмом, з якого, у свою чергу, відбувається

контрактуалізм. Суспільство – це просто сума індивідуалізованих атомів, наділених суверенною волею і рівною мірою рухомим раціональним прагненням до найбільшої вигоди. Кожен суб'єкт самостійно визначає свої цілі, а до суспільства він приєднується лише тією мірою, якою воно йому служить. Іншими словами, тільки індивід існує насправді, тоді як суспільство чи колектив – лише абстракція, обманка, певна додаткова реальність [13, с. 104]. Не буде суперечливим назвати це агентним співтовариством, з урахуванням того сенсу, який ми вкладаємо в це поняття.

У А. де Бенуа йдеться про свободу людини як ізольованої, замкнутої в собі монади (егоїстичного індивіда), що є допустимою абстракцією, але не реальним станом суспільства. Проте якщо розцінювати умовні цільові спільноти атомізованих агентів як асоціальне, позаполітичне явище, то права людини (у природному аспекті) мають бути там яскраво виявлені. Скоріше, вони навіть можуть виступати єдиною концептуалізуючою силою та раціоналізуючим принципом поведінки спільнот. Однак, на думку французького філософа, парадокс полягає в наступному. Суб'єктивні права, хоч і постулюються як щось чуже соціальності, усе ж таки своїй реальності можуть досягти тільки в соціальних, державних рамках [13, с. 111–113].

Права людини вимагають організованого громадянського суспільства, яке буде їхнім гарантом. Це вимога чогось від іншого, і цим іншим є держава. Якщо теорія власне індивідуальних прав ще прагне обмежити владу і авторитет держави, то колективні права розцінюють державу як головний інструмент їхнього здійснення. Особливо це стосується «прав-рівностей» другого покоління – соціальні колективні права – на працю, освіту, медичну допомогу, соціальний захист, інформацію тощо. Вони невід'ємні від прав групи, оскільки впливають із дистрибутивної справедливості; передбачають факт соціальності, комунікацію, державний контроль і тому не можуть виводитися з дополітичної природи людини та додержавної природи суспільства. Одержувачами деяких із них є не індивіди, а цілі колективи (серед них інформаційні права та право говорити рідною мовою).

Так, поняття «свобода інформації» сьогодні включає в себе свободу слова і вираження думок, свободу засобів масової інформації, право шукати, отримувати, виробляти, зберігати, поширювати і передавати інформацію, право громадян на публічну відповідь і спростування недостовірної інформації, на захист джерел інформації, заборону цензури та інші права в інформаційній сфері. Перебуваючи в одному з верхніх ярусів індивідуальних прав людини, ця група прав регулює виключно вторинні, вербальні відносини, що з необхідністю опосередковані технічними атрибутами та державними інститутами [28, р. 30–31].

Таким чином, індивідуальні права людини слід розцінювати зовсім не як атрибут її споконвічної антропологічної цінності, а як формалізуючий продукт

державності. Посилаючись на природність, вони проте мають своєю метою легалізацію та правову ідентифікацію суб'єктів, яким належать, виявляючи при цьому вторинність власної природності. Припустити очищення прав людини від їхньої нормативної форми – означає допустити той самий природний первісний комунізм, про який писав Ж.-Л. Нансі як про самообман [14]. Сучасний дискурс про права людини в їхньому соматичному варіанті звернений саме до природних сторін натури людини (життя і смерті, гендеру і статі, здоров'я, безсмертя тощо). На перший погляд, не можна не визнати позасоціальний, скоріше, біологічний характер даної антропології права. Однак природні особливості та потреби людини виявляються в цивілізованому світі анітрохи не гіршою основою для дискримінації, ксенофобії та екстремізму, швидко обростаючи шаром ідеологічної риторики та мережею політичної кон'юнктури. І ліберальне суспільство знову волає до суспільної моралі: *бути іншим – це нормально!*

Так пафос прав людини стає ефектним виправданням та потужним інструментом відверто агресивної ініціативи суспільств та держав, соціальних інститутів та політичних сил. Наприклад, трансгендеризм сьогодні є ефективним і звичайним засобом регулювання народонаселення, а також диференціації та індивідуалізації соціуму, і головне, незаперечною підставою для втручання у внутрішні справи суверенних фундаменталістських держав і традиційних суспільств під гаслом захисту прав сексуальних меншин і, як наслідок, виступає чіткою лінією розлому між європейськими лібералами та консерваторами. Спроба уникнення соціальних конфліктів на ґрунті ідеологічної ідентичності (партійність, конфесійність, класовість, історико-культурність) у результаті обернулася тріумфом біологічної персоніфікації як достатньої причини чергового конфлікту цивілізацій. Статева, гендерна, расова, етнічна чи інша ідентичність дуже просто конвертуються в політичний порядок денний і стають важелем тиску з боку влади.

Баланс тіла й мови, як і раніше, порушено. Біологічні атрибути тіла хоч і набули значення першорядних та невідчужуваних, однак легко стають інструментами маніпуляцій із боку соціальної влади. Тіло не повинне бути підставою диференціації соціальних одиниць, символом їхньої природної приналежності та якісного маркування. Навпаки, воно має гарантувати можливість вільної причетності до різноманітних цільових спільнот – від професійних до сусідських, творчих, освітніх, культурних, спортивних, епідемічних, екологічних, гастрономічних, або спільнот жертв домашнього насильства. Так, австралійські вчені з Мельбурна Андреа Екерслі та Кемерон Дафф демонструють семіотику моди як одне з рішень проблеми суб'єктивації та ідентичності [29]. У своєму модному виборі індивід інсталює себе, втілює свої звички, спогади, бажання, досвід. Тіло тут має вирішальне значення. Впли-

ваючи на тіла через зіткнення матерії, знаків та стилю, мода не тільки визначає суб'єкта, але й бере участь у його модуляції.

Тіло має бути визнано визначальною, онтологічною субстанцією десоціалізованого агента. Саме воно легітимує, дає обґрунтування та моральне виправдання зовнішньої активності людини. Онтологія тілесності виявляє якісно новий принцип взаємодії людей – *спільність потреб*, які можуть бути задоволені лише шляхом присутності, тобто тактильно, візуально, чуттєво, без посередництва інформаційного, ідеологічного чи морального впливу та співробітництва.

Початково схилиючись до моделі агентивних цільових спільнот як оптимальної форми соціальної взаємодії, залишається вважати, що логіка індивідуального прагматичного інтересу, покладена в основу їх, може бути виправдана лише короткочасністю існування таких спільнот та їхнім динамізмом. Цілком імовірно, що абстрактна спільнота атомізованих агентів була б найбільшою мірою наближена до ідеалізованого середовища асоціальних вільних індивідів, таких, що підпорядковані лише природній причинності і мають реальні права, які не регламентуються ніким згори (що можна було б назвати торжеством прав людини). Однак попередній аналіз природи спільнот та самих прав людини не залишає сумнівів у тому, що навіть така форма єдності не дозволить повністю уникнути залежності та дискримінації у взаємозв'язках учасників і, швидше за все, призведе до сегрегації, «чисток» та боротьби за автентичність. Крім того, у чистому вигляді подібного роду резервації, чи простори свободи, у реальності неможливі.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що сучасне соціальне буття людини є закономірним наслідком радикального перетворення всіх сфер її життєдіяльності: інформаційної, освітньої, трудової, управлінської, побутової, фінансової та ін. Характерний для сучасних систем принцип виробництва, споживання та розподілу змінив соціальну модальність індивіда з особистості в агента, деконструювавши всі групові форми його існування. Коmunальність, солідарність, колективність поступилися місцем безлічі сингулярностей, корпоративності, альянсу та цільовій спільноті згаданих агентів, стурбованих пошуком виразних засобів для маніфестації своїх потреб.

Найбільших збитків в онлайн-реальності, або «спільноті з обмеженими можливостями», зазнає тіло агента. Воно ж стає головним важелем маніпулювання з боку влади, поки агент перебуває в пошуку соматичної ідентичності та гонитві за індивідуальним задоволенням та корисністю. Невичерпні бажання, що породжують активність тіла, одночасно перетворюють його на основний ресурс економіки просьюмеризму. При цьому тілесні потреби і питання природної приналежності слугують не гіршою основою для сучасних видів сегрегації та дискримінації, ніж класовість, незважаючи на те, що питання колектив-

них прав та війни ідей у цивілізованому суспільстві майже вирішено. Єдиною слабкою надією в боротьбі за універсальний асоціальний статус тіла залишається дискурс природних індивідуальних прав людини.

Нетривалі й локальні агентивні спільноти постають єдиною можливою формою єдності індивідів, механізмом їхньої співпраці та захисту групових інтересів. Диверсифікується не лише дистрибутивна економіка, а й дистрибутивна політика, позбавляючись потужних і впливових соціальних сил – виробників і споживачів, що колись визначали масові настрої (попит), колективні цінності (хіти продажів) і народну волю (політичні пріоритети). Їхнє місце займають одиничні просьюмери, що, самоорганізуючись, формують новий десоціалізований «клас» – прекаріат, причому «місце» у значенні «локація», або робочий простір їхньої перформативної активності, має тут не другорядне значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lee F. Enacting the Pandemic: Analyzing Agency, Opacity, and Power in Algorithmic Assemblages. *Science & Technology Studies*. 2021. Vol. 34, No 1. P. 65–90.
2. Kawashima T. D. The Relationless Japanese Society and the Practices of Belonging during the COVID-19 Pandemic. *Asian Studies*. 2022. Vol. 10, No 1. P. 45–68.
3. Satyaki R., Preetam Ch. Scalable and Distributed Strategies for Socially Distanced Human Mobility. *Applied Network Science*. 2021. Vol. 6, No 95. P. 1–19.
4. Butler J. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York ; London : Routledge, 1990. 172 p.
5. Butler J. *Notes Toward a Performative Theory of Assembly*. Harvard : Harvard University Press, 2015. 256 p.
6. Батлер Дж. Заметки к перформативной теории собраний. URL: <https://syg.ma/@sygma/dzhudit-batlier-zamietki-k-pierformativnoi-tieorii-sobranii> (дата звернення: 28.09.2022).
7. Mattozzi A., Parolin L. L. Bodies Translating Bodies: Tackling «Aesthetic Practices» from an ANT Perspective. *Science & Technology Studies*. 2021. Vol. 34, No 4. P. 2–29.
8. Dierckxsens G. Introduction: Ethical Dimensions of Enactive Cognition – Perspectives on Enactivism, Bioethics and Applied Ethics. *Topoi*. 2022. Vol. 40, issue 2. P. 235–239.
9. Горц А. Нематериальное. Знание, стоимость, капитал. 2010. URL: <https://finbook.news/book-kapital/nematerialnoe-znanie-stoimost.html> (дата звернення: 29.09.2022).
10. Anderson C. *The Long Tail: Why the Future of Business Is Selling Less of More*. New York : Hyperion, 2008. 267 p.
11. Toffler A. *The Third Wave*. London : Pan in association with Collins, 1980. 544 p.
12. Harbison I. *Performing Image*. Cambridge: The MIT Press, 2019. 256 p.
13. Бенуа А. По ту сторону прав человека. В защиту свобод / пер. с фр. Сергей Денисов. Москва : Ин-т общегуманит. исследований, 2015. 144 с.
14. Нанси Ж.-Л. Непроизводимое сообщество / пер. с фр. Ж. Гобылевой и Е. Троицкого. Москва : Водолей, 2011. 208 с.
15. Жижек С. Коронавирус – путь к коммунизму. URL: <https://www.liva.com.ua/koronavirus-put-k-kommunizmu.html> (дата звернення: 25.03.2020).

16. Zahavi D. We in Me or Me in We? Collective Intentionality and Selfhood. *Journal of Social Ontology*. 2021. Vol. 7, No 1. P. 1–20.
17. Оже М. Не-места. Введение в антропологию гипермодерна / пер с фр. А. Коннова. Москва : Новое лит. обозрение, 2017. 136 с.
18. Дебор Г. Э. Общество Спектакля. URL: https://royallib.com/read/debor_gi/obshchestvo_spektaklya.html#0 (дата звернення: 29.09.2022).
19. Foucault M. Discipline and Punish. The Birth of the Prison / translated from the French by Alan Sheridan. New York : Vintage Books. A Division of Random House, INC, 1995. 349 p.
20. Deleuze G. Postscript on the Societies of Control. 1992. *October*. Vol. 59. P. 3–7.
21. Performance conceptualism: from semantics to body language / Meliakova Y., Krapivnyk G., Kovalenko I., Kalnytskyi E., Zhdanenko S. *Wisdom*. 2022. Vol. 21, No. 1. P. 139–153.
22. Posthuman freedom as the right to unlimited pleasure. *Amazonia Investiga* / Meliakova Y. V., Kovalenko I. I., Zhdanenko S. B., Kalnytskyi E. A., Krasiuk T. V. 2021. Vol. 10, issue 39. P. 62–75.
23. Cabral V. Coworking spaces: Places that stimulate social capital for entrepreneurs. *International Journal of Entrepreneurial Venturing*. 2021. Vol. 13, issue 4. P. 404–424.
24. Мелякова Ю. В., Коваленко И. И. Интерсубъективизм правовых тел в пространстве судебного перформанса. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. №2 (53). С. 56–76.
25. Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality / Getman A. P., Danilyan O. G., Dzeban O. P., Kalynovskyi Y. Y. *Revista de Filosofia*. 2022. Vol. 39, issue 102. P. 78–94.
26. Performativity and self-exploitation: body significance in late capitalist era / Meliakova Y., Kovalenko I., Kalnytskyi E., Kovalenko H. *Cogito*. 2021. Vol. 13, No. 4. P. 7–29.
27. Bock S. Fast Food at the White House: Framing Foodways, Class, and American Identity. *Western Folklore*. 2021. Vol. 80. No 1. P. 15–43.
28. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalinovskiy Y. Y., Kalnytskyi E. A., Zhdanenko S. B. Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia*. 2018. Vol. 51. № 1/2. P. 24–33.
29. Eckersley A., Duff C. Bodies of Fashion and the Fashioning of Subjectivity. *Body & Society*. 2020. Vol. 26, issue 4, Dec. 1. P. 35–61.

REFERENCES

1. Lee, F. (2021). Enacting the Pandemic: Analyzing Agency, Opacity, and Power in Algorithmic Assemblages. *Science & Technology Studies*. Vol. 34, 1, 65–90.
2. Kawashima, T. D. (2022). The Relationless Japanese Society and the Practices of Belonging during the COVID-19 Pandemic. *Asian Studies*. Vol. 10, 1, 45–68.
3. Satyaki, R., Preetam, Ch. (2021). Scalable and Distributed Strategies for Socially Distanced Human Mobility. *Applied Network Science*. Vol. 6, 95, 1–19.
4. Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York & London: Routledge.

5. Butler, J. (2015). *Notes Toward a Performative Theory of Assembly*. Harvard: Harvard University Press.
6. Batler, Dzh. (2018). Zаметki k performativnoi' teorii sobranii'. URL: <https://syg.ma/@sygma/dzhudit-batlier-zamietki-k-pierformativnoi-tieorii-sobranii> [in Russian].
7. Mattozzi, A., Parolin, L. L. (2021). Bodies Translating Bodies: Tackling «Aesthetic Practices» from an ANT Perspective. *Science & Technology Studies*. Vol. 34, 4, 2–29.
8. Dierckxsens, G. (2022). Introduction: Ethical Dimensions of Enactive Cognition – Perspectives on Enactivism, Bioethics and Applied Ethics. *Topoi*. Vol. 40, issue 2, 235–239.
9. Gorc, A. (2010). Nematerial'noe. Znanie, stoimost', kapital. URL: <https://finbook.news/book-kapital/nematerialnoe-znanie-stoimost.html> [in Russian].
10. Anderson, C. (2008). *The Long Tail: Why the Future of Business Is Selling Less of More*. New York: Hyperion.
11. Toffler, A. (1980). *The Third Wave*. London: Pan in association with Collins.
12. Harbison, I. (2019). *Performing Image*. Cambridge: The MIT Press.
13. Benua, A. (2015). Po tu storonu prav cheloveka. V zaschitu svobod. Moskva: Institut Obschegumanitarnyh Issledovanii' [in Russian].
14. Nansi, Zh.-L. (2011). Neproizvodimoe soobschestvo. Moskva: Vodolei' [in Russian].
15. Zhizhek, S. (2020). Koronavirus – put' k kommunizmu URL: <https://www.liva.com.ua/koronavirus-put-k-kommunizmu.html> [in Russian].
16. Zahavi, D. (2021). We in Me or Me in We? Collective Intentionality and Selfhood. *Journal of Social Ontology*. Vol. 7, 1, 1–20.
17. Ozhe, M. (2017). Ne-mesta. Vvedenie v antropologiju gipermoderna. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
18. Debor, G. E. (2016). Obschestvo Spektaklja URL: https://royallib.com/read/debor_gi/obshchestvo_spektaklya.html#0 [in Russian].
19. Foucault, M. (1995). *Discipline and Punish. The Birth of the Prison* / translated from the French by Alan Sheridan. New York: Vintage Books. A Division of Random House, INC.
20. Deleuze, G. (1992). Postscript on the Societies of Control. *October*. Vol. 59, 3–7.
21. Meliakova, Y., Krapivnyk, G., Kovalenko, I., Kalnytskyi, E., Zhdanenko, S. (2022). Performance conceptualism: from semantics to body language. *Wisdom*. Vol. 21, 1, 139–153.
22. Meliakova, Y. V., Kovalenko, I. I., Zhdanenko, S. B., Kalnytskyi, E. A., Krasiuk, T. V. (2021). Posthuman freedom as the right to unlimited pleasure. *Amazonia Investiga*. Vol. 10, issue 39, 62–75.
23. Cabral, V. (2021). Coworking spaces: Places that stimulate social capital for entrepreneurs. *International Journal of Entrepreneurial Venturing*. Vol. 13, issue 4, 404–424.
24. Meljakova, Ju. V., Kovalenko, I. I. (2022). Intersub'ektivizm pravovyh tel v prostranstve sudebnogo performansu. *Visny'k Nacional'nogo yury'dy'chnogo universy'tetu imeni Yaroslava Mudrogo. Seriya: filosofiya, filosofiya prava, politologiya, sociologiya – Bulletin of the National University of Law named after Yaroslav the Wise. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 2 (53), 56–76.

25. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, O. P., Kalynovskyi, Y. Y. (2022). Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofia. Vol. 39, issue 102, 78–94.*
26. Meliakova, Y., Kovalenko, I., Kalnytskyi, E., Kovalenko, H. (2021). Performativity and self-exploitation: body significance in late capitalist era. *Cogito. Vol. 13, 4, 7–29.*
27. Bock, S. (2021). Fast Food at the White House: Framing Foodways, Class, and American Identity. *Western Folklore. Vol. 80, 1, 15–43.*
28. Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovsky, Y. Y., Kalnytskyi, E. A., Zhdanenko, S. B. (2018). Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia. Vol. 51, 1/2, 24–33.*
29. Eckersley, A., Duff, C. (2020). Bodies of Fashion and the Fashioning of Subjectivity. *Body & Society. Vol. 26, issue 4 (1), 35–61.*

Meliakova Yuliia, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kovalenko Inna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kalnytskyi Eduard, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

ACCENTS OF THE NEW SOCIALITY: COMMUNITY, AGENCY, INDIVIDUAL RIGHTS

Instead of ideological and class identity in modern society, the identity of agents is formed on such grounds as employment, consumerism, precarity, vaccination, somatic features. Social differentiation along these lines gives no less reason for conflicts. In search of a solution to social contradictions, an appeal is made to the concept of natural rights and the paradigm of performativity, which bring to the fore the physical body in the mode of its presence and natural desire. The multiple non-collective communities into which today's society is disintegrating are spontaneous alliances of single agents. Agents publicly manifest their individual needs and the right to meet them.

Keywords: *agency, target community, alliance, precarity, prosumerism, being-together, human rights.*

UDC 1(378)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.274316>

Dolska Olga Oleksiivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Philosophy, National Technical University
«Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine
e-mail: dolska2016@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-9577-8282

Dyshkant Tetiana Mykolaivna, Candidate of Philosophical Sciences, Associate
Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy,
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine
e-mail: tatdysh@i.ua,
ORCID ID: 0000-0002-5026-7913

THE IDEA OF THE UNIVERSITY IN MODERN CHALLENGES

The article, exploring the genesis of the idea of the university, reveals how its value bases and mission have changed over time. The fate of the University as a social institution is inextricably linked with society and bears the imprint of the transformations taking place in the social environment. In relation to the University in the modern world, the existence of a serious crisis is universally stated and, as shown in the article, it is associated with the processes of globalization, the establishment of market fundamentalism and postmodern culture.

Keywords: *university, university mission, crisis in education, university models, globalization and deglobalization, Modernity crisis.*

Research problem. The social role of the university is difficult to overestimate. According to the famous saying of the eminent statesman Otto von Bismarck, whoever saves on schools will build prisons. And the University is a higher school that creates scientific potential and provides society with a high-quality human resource. The fate of the university as a social institution is inextricably linked with society and bears the imprint of the transformations taking place in the social environment. In this regard, it is important to analyze what challenges are thrown to the modern University and what these challenges are connected with.

Background. The theme of the university, its mission has always been at the center of attention of all major philosophers since the Modern. I. Kant [1], T. Adorno [2], K. Jaspers [3], J. Le Goff [4], M. Foucault [5], J. Dewey [6], J. Derrida [7], J. Ortega y Gasset [8] and others gave a high appraisal to this institutional

organization and carefully analyzed the contemporary cultural, political and social basis of its functioning for their time. Modern studies of the problems of the essence and functioning of the university include the works of J. C. Scott [9], J. Pelikan [10], B. Readings [11], Jurgen Kenneth J. [12] and others. Among domestic scientists working in this direction, it should be noted the works of M. I. Boichenko [13], V. P. Andrushchenko [14], V. V. Levkulych [15], V. S. Gorskyi [16], N. V. Polyakov, V. S. Savchuk [17].

To study the transformation of the idea of the University in this article, a comparative-analytical principle is chosen, and when considering the role of university education, an axiological method is used to trace the main trajectories of movement towards the mission of the University of our time.

Paper objective. The main *aim* of this article is to analysis of the discussions around the mission of the university during the crisis of capitalism. The inconsistency of his mission with the demands of society and time became obvious. The question of how modern representatives of philosophy assess this situation, in what directions the discussion of the topic of the mission of the university is going, became the main points of this study.

Paper main body.

Formation of university models and its first missions. At an early stage of the formation of the university, two of its models can be distinguished – Bologna and Paris. The first was based on student self-government, the second – on professors' self-government. After 1500, the Parisian model spread to the German lands. Le Goff writes about this in depth and in detail in his works, emphasizing the ambiguous significance of the Bologna model of the university in the educational space of Europe [4]. The main characteristics of the University of this Period – over-territoriality and internationality – were formed together with the university itself, the space of which became the entire Christian world. The university is institutionalized as a corporation whose mission is education (the first mission). Moreover, the training involved the rejection of the image of a hermit teacher, deepened in his thoughts. He was replaced by the image of a university intellectual surrounded by students, whose task is not only to accumulate knowledge, but also to materialize it, putting into circulation the mechanism of transferring it to students. The university-corporation of the early Middle Ages resembled a handicraft organization dominated by the handicraft nature of labor.

However, by the XVth-XVIth centuries, such factors as the replacement of simple education with the value of education in combination with the service of religion, the minimization of the secular nature of education with its characteristic value of intellectual freedom and autonomy, had a rather powerful influence on changing the nature of work and, consequently, the mission of the university, not only from the ecclesiastical, but also from the secular authorities. In addition,

socio-political processes contributed to leveling the status of the university as a pan-European educational center. That is why, by the XVI century, the university as a European phenomenon began to lose activity, but the processes of regionalization of universities began to appear, and the entire space of university education was in a crisis.

All subsequent time (the time of the early Modern) was the time of the search for the most significant model of the university, the value foundations and, of course, the mission of the university. The university has a diverse range of features, but the most common approach in determining the features of the latter is determined by the national criterion, that is, identification is carried out due to the «characteristic mental features of a particular society» [17, p. 225]. During the crisis, the regional nature of the role of the university was increasingly manifested, which was outlined in certain lands, and later this process led to the emergence of English, French and German models of the university. That is why the majority of scientists studying the issues of the formation and functioning of the university distinguish Italian, French, English, German and American models of universities [16].

Italian, English, French, German models finally took shape in the Enlightenment. The English model was based on a specific training program: to form an educated gentleman with an emphasis on obtaining not so much knowledge, but «how much the formation of the spirit, mind, character as the most accurate results of classical mathematical teaching at school and many years of reading the classics» [17, p. 68]. The French model is based on direct state control and a clear distinction between teaching and research activities in the public sector. In this model, higher education was seen as an arena of state intervention, there is a general level of centralization in it, so the university must comply with nationally defined rules and regulations. The university did not become a center of scientific activity.

In sharp opposition to the French model is the German model of the university. It was she who became the most common model in the space of education in Europe of the Modern era – the model of W. Humboldt. Why did it happen that this particular model was widely used in the European environment? The ideal of this model was built around several principles, among which the most powerful and relevant were the following: the autonomy of universities, the freedom of a scientist in choosing «research methodology, questions and methods within the framework of a particular study, as well as in the opportunity to publish their results» [18, p. 45], the freedom of scientists in choosing and planning the content of their teaching. We find the roots of the Humboldt model in the ideology of the Enlightenment: the principles of *Lern- und Lernfreiheit* (learning and free learning) became the institutions and pinnacle of the higher education system.

W. Humboldt emphasized the need to develop science within the walls of the university. That is why the mission of the University of Enlightenment was defined

as the unity of research and teaching (the second mission). This unity was ensured by the educational process, the organization of which took place on new conditions. The task of the professor is to arouse scientific interest, inquisitiveness, acquainting students with contemporary scientific discoveries. That is why such a value as academic freedom appeared. It subsequently acquired a powerful connotation not only of an axiological nature, but also of an institutional principle in the organization of university life.

In the space of education in the United States, its own model of education has developed – the American one. She has her own story. The most interesting work that reveals the essence of this model was the work of Laurence Veysey «The Emergence of the American University». She also substantiated the importance of the mission of democratization for this model, the roots of which are present at Jefferson University in Virginia [19].

The New Mission of the University in the Post-Enlightenment Era. In our opinion, contemporaneity is entering an era that we call the Post-Enlightenment. In the context of modernity, where culture, ideology, politics, economics and science are intertwined, education has become the hallmark of every developed country, a kind of indicator of the development of the above-mentioned components of any society. But the events of recent months make us think and raise the question of firmness in the foundations, above all, of the global nature of the world. In our opinion, events are already taking shape that emphasize the unwillingness of a number of countries to build economic, business and political directions for the development of their countries in the context of past-style globalization. Most likely, we are dealing not so much with a situation of a post-global nature, but rather with a process of de-globalization. Scientists still have to deal with the terms. If the question of the correctness of the definition of the situation may be questioned or is not yet sufficiently relevant, then the statement of certain facts testifies to the crisis of globalization itself. And this can become the basis for fixing the crisis in the space of education. We have witnessed large-scale explosions: powerful traditions come into conflict with the challenges of today, the usual patterns of education are being destroyed, educational migration flows are increasing for completely different reasons and, of course, directions.

The question arises of changing, transforming the very mission of the university, which found itself on the border between the ideals of the Enlightenment and the Post-Enlightenment. Quite confidently and in the spirit of «rapid globalization», J. Scott proposes a new mission – internationalization [9]. However, differences in the understanding of its new role have deepened, which, in our opinion, requires an active discussion of its main characteristics. At the same time, questions about possible changes in the direction of work and the nature of the content components of subjects, disciplines, questions about the target principles of the university's

work, etc., became more active. Discussions about the mission unfolded in a rather active mode.

The ideals of the Enlightenment of the Modern era allowed the idea of the university to be presented with the central position of Reason (Kant). Later Reason was transformed into Culture, thanks to F. Schiller and W. Humboldt. But these ideals require revision: today the university does not meet the requirements of strengthening the nation-state. In confirmation of this, a well-known specialist in the field of philosophy of education, J. Pelikan, emphasized that one of the main shortcomings of the university and at the same time one of its most attractive characteristics today is the desire to delve into oneself and ignore society and its needs [10, p. 228]. It is he who proposes to reconsider the idea and mission of the university. J. Pelikan wrote about the new conditions for the existence of the latter, emphasizing: the need to pay attention to active joint work with the central and local authorities, with civil organizations and their activists in the creation of common social, public, economic and cultural projects (conducting an examination, creating centers for professional counseling, etc.).

The Canadian philosopher, author of the book «The University in Ruins», B. Ridings criticizes J. Pelikan for the fact that the latter again refers to the liberal model of the university, and gives many examples that cast doubt on his assertions. B. Ridings himself also emphasized the negative impact of «liberal education», which led to the erosion of the broad social role of the university as a social institution, to its mutation, to the collapse of its national cultural mission [11, p. 12]. Special criticism is given to globalization (B. Ridings suggests evaluating it as a synonym for Americanization), which leads the university to «post-historicity» [11, p. 18]. Similar assessments were made by A. Bloom, author of the book «The End of Thinking America», which argues that the history of liberal education has lost its organizing core [20].

Ridings B. proposes to analyze the transformation of the university along the line: Reason – Culture – Perfection (in his opinion, the University of Culture can move into the University of Perfection). In the context of globalization, this has become a completely natural code, when there is not only the end of the nation state, but also of consumer ideology. After careful analysis, he comes to the conclusion that Perfection in the current conditions is more a simulacrum than a real situation, emphasizes the danger of such a situation, insists on tough resistance to it, and still believes in the idea of Perfection [11, p. 298].

A special relationship has developed in the period of globalization between the university and science. Fulfilling the requirements of the mission of the University of Modern, the teacher is always moving in his research, combining the obtained scientific results and teaching. It was a kind of activation and strengthening of the national subject. But in the situations that have arisen, the subject is no longer

a political being, but a global victim. Today, science has already migrated from the walls of the university to the walls of commercial firms and transnational corporations. And such a turn reinforces the effect of the statements of representatives of epistemology about the role of social, cultural, political contexts that significantly affect the results of scientific research. This is written by many researchers who form the backbone of modern epistemological practices. We would like to cite as an example the reasoning of B. Latour, who plunged into the everyday life of scientific laboratories and showed how culture, sociality, issues and even the devices themselves can significantly affect objective results (or, as Latour himself writes, «on seemingly objective results») [21]. And in his recent works, he generally raises the question of the expediency of organizing on his part such a direction as the sociology of science.

Recently, education has been viewed as a service for obtaining certain competencies, and the criterion for the same excellence has been the successful operation of the university in the market. This implies the transformation of the latter into a kind of social form, also reminiscent of a simulacrum. He wrote about the transformation of education into a service in the 1930s and 1940s. T. Adorno, offering the general public for discussion the idea of semi-education. Semi-education is the loss of the experience of education as a whole and constant movement on the path to self-improvement while maintaining this whole. At the same time, the entire learning process takes place in isolation from the values of education, which leads to the loss of knowledge not only about the world, but also about oneself, and the real experience of education is replaced by research imitation [2].

The Ukrainian philosopher M. Boichenko, developing the theme of education as a service, analyzed two Ukrainian laws of education (the Law on Higher Education (2014) and the Law on Education (2017) and showed that the provision on education as a service «moved» to the first article of the Law 2017. Mr. M. Boichenko emphasized: «commercialization permeates not only higher education, but also secondary», which brings a negative connotation to the entire education system [13, p. 224–226]. We would like to remind that Aristotle already distinguished the economy (purposeful activity to create the benefits necessary for a person) and chrematistics (activities for the accumulation of money, benefits for speculation, trade), he treated the latter extremely negatively. Therefore, it is necessary to adjust state education standards.

In our opinion, such a number of «negatives» in the discussion of the decline of education is associated with many factors. One of them is an increase in the role of distance education in various forms and types. Recently, the work of the Open Universities, which is incredible in its scale, has been gaining momentum. We have witnessed the formation of these educational structures, which have been functioning in different countries for almost 50–60 years [22]. They actively use the practice

of E-education; rely on E-platforms, offering a wide range of different courses. In some countries, the Open University implements the idea of a University on the periphery (for example, China). However, it should be noted that this type of education cannot perform the functions of a traditional university. Its focus and activities pursue completely different goals. That is why the question arises: will the Open University model become the university model for most countries of the world in the future with dramatic social changes? The posing of such a question is alarming and makes one think about the mission of the university in the new conditions, especially when many countries offer their services on the world market. For example, the practice of large-scale invitations for applicants from Ukraine has existed for more than two decades. However, among the proposed specialties, as a rule, the following are absent: management, top and middle management, law, medicine. Probably, these directions are designed only for «their» graduate. At the same time, there is one peculiarity in the question of the education of representatives of the highest management level. In conditions when the role of the nation state is decreasing, and power is being transferred from the territorial government to campaigns of a transnational nature [11, p. 74–75], the requirements for the quality of education of the future elite should increase. But in American and European countries, a paradoxical situation arises, namely: it turned out to be very problematic to give posts to the younger generation due to the low education of future elites.

Transformation of the Mission of the University and Opportunity overcome the crisis. Despite all the disputes and disagreements regarding the idea and mission of the University, the speech, one way or another, concerned the concept of «knowledge» and, depending on what seemed to be priority knowledge, methodologies for obtaining it were developed. The process of cognition is always transformative, otherwise it is a simulacrum. Therefore, axiological and ethical problems are always closely interconnected with the problems of knowledge (and cognition). As mentioned above, if knowledge includes an educational and humanistic aspect, we are talking about the classical German model of the University of the Modern Period, the period of striving for clarity, certainty, the rise of Reason, Science and Man. So, for example, K. Jaspers, quite in the spirit of the German classical tradition, believed that the ideal university is a combination of the worlds of profession, education, and research. In the idea of the university, such goals as training in special professions, education (upbringing) and research constitute an inseparable unity, being the embodiment of the spiritual essence of the university, and no one goal can be separated from the rest without eliminating the spiritual essence of the university [3, p. 66]. It was in such an environment, free, creative, that it was possible to transform students into an elite on a national scale. And in the implementation of true globalization on a cultural basis, with the recognition of the

uniqueness and value of each culture, there were outlined prospects for reaching the universal scale. But, thanks to market fundamentalism, globalization has degenerated into westernization, where the unification of consumer tastes, at the expense of cultural diversity, expands the market. The university is a social institution and therefore it is inappropriate to consider it outside the context of the social situation, problems. He is also involved in the processes that forced J.-F. Lyotard to state with bitterness that «The transfer of knowledge no longer looks like what is called upon to form an elite capable of leading a nation to liberation, but provides the system with players capable of ensuring the proper performance of the role on practical posts that institutions require» [23, p. 118].

The widespread statement of the crisis in higher education indicates that its activities are no longer directed towards the triune goal that K. Jaspers pointed out. The break (split), with the subsequent loss of the value of education as an upbringing activity, has been outlined since the confrontation between the German and English models of the university. The German model is based on the Kantian position of Reason as a source of autonomy and the basis of moral behavior. The autonomy of self-restraint is duty according to Kant. A person has a choice: to follow the natural «animal» principle (sensual pleasures) or the spiritual principle. Man's duty is to subordinate the natural principle in himself to moral goals. And this can be done only on the basis of the prescriptions of reason (morality (and duty) does not exist in nature). It's human property. According to I. Kant, a person needs education. «Education includes the formation of behavior and training. ... He who has not received moral education is rude; who has not received the habit of self-restraint is wild» [1].

In the work of the representative of the English model of education, J. G. Newman, the university is described as a place for teaching universal knowledge and its goal is intellectual, not spiritual [24]. The omission of this aspect destroys the threefold purpose of the activity of the University, but is quite consistent with the ideal of liberal education, shared by J. G. Newman. Classical liberalism builds its ideology around the concept of «negative freedom». Negative freedom is found as «freedom from something», so it can also be characterized as independence. This makes it possible to take out the universally significant scale of ethical values and, leveling the relationship between the individual and the public, to focus on the individual. Therefore, J. Pelikan, as a follower of J. G. Newman, defines the mission of the contemporary university as promoting deepening into oneself while ignoring social needs and demands.

The present reduction of a person to his role, thanks to an increasing specification, makes the field of ethical values related to the generic concept of a person redundant. In postmodernity, the concept of «man» is a metanarrative, and, therefore, according to M. Epstein, it is just a harmful myth or a stupid abstraction [25]. In this regard, there is no need for the educational function of the university.

The spirit of freedom reigning in the classical universities was gradually supplanted by the utilitarian tendencies of modern society. Autonomy is replaced by heteronomy. The requirements of the market make significant adjustments to the life of universities. B. Ridings notes that the contemporary university should be viewed as a bureaucratic institution, reminiscent of the role of TNCs [11, p. 77]. Students degenerate into consumers of university services, and the discussion of the mission of Universities is increasingly reduced to considering the possibilities of acquiring any competencies, regardless of the essence of the student as an integral subject. Manipulators are becoming the driving force of modern society, and representatives of the modern elite are increasingly reminiscent of a colorful, shiny screen woven from simulacra, designed to convince that reality is not even a «magic» magician's box with a double bottom, but an illusion in itself, arbitrarily interpreted [26, p. 143]. The mission of the University to form elites becomes unclaimed. Now they are more interested not in the transformative power of education, but in the adaptive one. For example, K. J. Gergen writes that in connection with the development of technospace, a person acquires a new habitat and education is designed to prepare a person for life in this environment [12, p. 6].

But it turns out that the focus on one of the functions of the university, combined with disregard for others that make up the trinity according to Jaspers (and, in general, from the standpoint of the German model of the university), does not increase, but reduces its effectiveness. This is evidenced by the decline in the value of a diploma of higher education. According to Michael Barber, Professor, Chief Adviser to the UK Secretary of Education on School Standards (1997-2001), Head of Pearson's global research program in the field of educational policy and the impact of the company's products and services on learning outcomes, the head of Kelly Services, Carl Camden, called the diploma not more than a filter for applicants and material from which piles of resumes are formed and added that a candidate's experience in a first-class management consulting company is more valuable to them than an MBA from an elite educational institution [27, p. 169].

Conclusions. Today the university found itself in a difficult situation, which can only be assessed in the context of broad discussions. The foundation for understanding the role of the university in a certain period was and is the mission of the university. Scientists offer different formulations, but the situation is complicated by the fact that the world is entering a new phase of civilizational development, that is, there are objective prerequisites for changing the mission of the university. It should meet the national interests and at the same time have a connection with the world's scientific achievements, should be aimed at socio-economic activity and strengthen the cultural and spiritual component in order to preserve the main value – humanity. One could speak not about the crisis of the University, but about its transformation during the period of transition from the

Enlightenment, when the culture of nation-states was established, to the Post-Enlightenment, associated with globalization. But globalization has not been the next step towards connecting cultures. True globalization could raise the very idea of the University, based on the idea of culture, to a new level, however, in fact, instead of it, we have globalization in the form of «Americanization» (B. Ridings). The crisis is exacerbated by the postmodern culture with its anti-systemic character. Under these conditions, the need for an analysis of existential threats to the University, a review and rethinking of the basic values that determine its mission becomes obvious.

REFERENCES

1. Kant, I. (2015). O pedagogike. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/kant/pedag.php [in Russian].
2. Adorno, T. (2017). Teoriia napivosvity. *Filosofia osvity – Philosophy of Education*, 1(20), 128–152 [in Ukrainian].
3. Yaspers, K. (2006). Ideya universiteta. Minsk: BGU [in Russian].
4. Goff, Z. L. (2003). Intellektualy' v srednie veka. Sankt-Peterburg: Izd-vo SPbGU [in Russian].
5. Fuko, M. (2005). Intellektualy' i vlast': izbranny'e politicheskie stat'i, vy'stupleniya i interv'yu. Moskva: Praksis [in Russian].
6. D'yui, D. (2000). Demokratiya i obrazovanie. Moskva: Pedagogika-Press [in Russian].
7. Derrida, J. (2001). The future of the profession or the university without condition (thanks to the «Humanities», what could take place tomorrow). URL: https://law.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0005/3441227/5.-Jacques_Derrida_and_the_Humanities_A_Critical_Read..._-_CHAPTER_1_The_future_of_the_profession_or_the_university_without_condi....pdf.
8. Ortega-i-Gasset, X. (2005). Missiya universiteta. Minsk: BGU [in Russian].
9. Scott, J. C. (2006). The Mission of the University: Medieval to Postmodern Transformations. *The Journal of Higher Education*, 77 (1), 1–39.
10. Pelikan, Y. (2009). Ideia Universytetu. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
11. Ridings, B. (2010). Universitet v ruinaх. Moskva: Vy'sshaya shkola e'konomiki [in Russian].
12. Dzherdzhen, K. D. (2015). Texnologiya i transformaciya pedagogicheskogo proekta. *Teoreticheskie voprosy' obrazovaniya – Theoretical questions of education*. Minsk: BGU, part. 2, ch. 1, 9–38 [in Russian].
13. Boichenko, M. I. (2017). Mizh «napivosvitoiu» i «napivdiieiu» u poshukakh shliakhu do diievoi osvity. *Filosofia osvity – Philosophy of Education*, 2 (21), 219–239 [in Ukrainian].
14. Andrushchenko, V. P. (2004). Rozdumy pro osvitu: Statti, narysy, interv'iu.. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
15. Levkulych, V. V. (2022). Vyshcha osvita u dzerkali vyklykiv ta alternatyv suchasnosti. *Filosofia osvity – Philosophy of Education*, 28 (1), 139–158 [in Ukrainian].

16. Horskyi, V. S. (2005). Ideia Universytetu ta «universytetska filosofii». *Poklykannia universytetu – Vocation of the university*. O. Homilko (Ed.). Kyiv: RIA «Yanko»: Veselka, 2–21 [in Ukrainian].
17. Polyakov, N. V., Savchuk, V. S. (2007). Klassicheskij universitet: ot idej antichnosti k ideyam Bolonskogo processa. Dnepropetrovsk: Izd-vo DNU [in Russian].
18. Gumbol'dt, V. F. (2002). O vnutrennej i vneshnej organizacii vy'sshix nauchny'x zavedenij v Berline. Neprikosnovenny'j zapas – *Emergency ration*, 2 (22), 5–10 [in Russian].
19. Veysey, L. R. (1965). *The emergence of the American University*. Chicago: The University of Chicago Press.
20. Bloom, A. (1987). *The Closing of the American Mind*. New York: Simon and Schuster.
21. Latur, B. (2002). Dajte mne laboratoriyu, i ya perevernu mir. *Logos*, 5/6 (35), 211–242 [in Russian].
22. Dolska, O. O. (2018). Paradyhmalni zminy u suchasni filosofii osvity. *Filosofia osvity – Philosophy of Education*, 2, 146–162 [in Ukrainian].
23. Liotar, Z. (1998). Sostoyanie postmoderna. Moskva; Sankt-Peterburg: Institut e'ksperimental'noj sociologii: ALETEJYa [in Russian].
24. N'yumen, D. (2006). Ideya universiteta. Minsk: BGU [in Russian].
25. E'pshtejn, M. (1998). Informacionny'j vzry'v i travma postmoderna. URL: file:///C:/Windows/system32/config/SYSTEM~1/AppData/Local/Temp/Rar\$DI00.857/%20Эпштейн%20Михаил.%20Информационный%20взрыв%20и%20травма%20постмодерна%20-%20royallib.ru.fb2 [in Russian].
26. Dyshkant, T. M. (2021). Mezha «Ya» i faktor zovnishnikh obstavyn, abo metafizyka svobody. *Bahatovymirnist liudyny ta kultury u suchasnykh filosofskykh landshaftakh – Multidimensionality of man and culture in modern philosophical landscapes*: Kharkiv: Izd-vo Ivanchenko I. S., 122–149 [in Ukrainian].
27. Barber, M., Donnelly, K., Rizvi, S. (2013). Nakanune sxoda laviny'. Vy'sshee obrazovanie i gryadushhaya revolyuciya. *Voprosy' obrazovaniya – Educational Issues*, 3, 152–236 [in Russian].

Дольська Ольга Олексіївна, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут», Україна

Дишкант Тетяна Миколаївна, кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії, Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут», Україна

ІДЕЯ УНІВЕРСИТЕТУ В СУЧАСНИХ ВИКЛИКАХ

У статті, за допомогою розгляду генези ідеї Університету, виявляється, як із часом змінювалися його ціннісні основи та місія. Доля Університету як соціального

інституту нерозривно пов'язана із суспільством і несе на собі відбитки трансформацій, що відбуваються в соціальному середовищі. Щодо університету в сучасному світі повсюдно констатується наявність серйозної кризи, і, як показано у статті, вона пов'язана з процесами глобалізації, утвердженням ринкового фундаменталізму та постмодерної культури.

Ключові слова: університет, місія університету, криза в освіті, моделі університету, глобалізація та деглобалізація, криза сучасності.

UDC 340:124

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.274317>

Kovalenko Hanna Viktorivna, PhD in Law, Assistant Professor
of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

e-mail: kovalenkoa757@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6398-4399

THE SIGNIFICANCE OF LEGAL PRAGMATISM AND ECONOMIC ANALYSIS OF THE LAW FOR THE THEORY OF ADJUDICATION IN THE CONDITIONS OF SOCIAL LIFE

The views and ideas of thinkers and actors representing the direction of legal pragmatism and economic analysis of law, whose ideas had the greatest influence on the world philosophical and legal thought and the formation of the philosophical and legal views of judges, are considered. The interaction between the directions of legal pragmatism, economic analysis of law and the formation of judicial philosophy is shown. The highlighted role and significance of legal pragmatism and economic analysis of law for the development of the philosophy of justice, which should be in constant contact with current events and problems, thanks to which it would ensure its leading role in the development of legal theory and practice, through the influence on modern legal thought, in conditions of modern society.

Keywords: *adjudication, legal pragmatism, economic analysis of law, contextualism, anti-fundamentalism, instrumentalism, perspectivism, descriptive theory.*

Problem setting. It is the philosophy of law component in adjudication decisions and justifications for decisions that is taken into account, interests and influences philosophy of law thought and modern society. Through highlighting the theoretical context of the directions of legal pragmatism and economic analysis of law, an attempt will be made to show their influence on the activities of judges, the formation of philosophical and law aspects of adjudication in the conditions of public life.

It is essential that legal pragmatism emphasizes that law is a practice specific to a specific context, that it does not have once and for all defined grounds, and therefore remains instrumental, that is, one that must constantly take into account the perspective of adjudication. A pragmatic position in jurisprudence raises many philosophical questions about traditional concepts of law.

It is important for us to understand the content of these concepts, taking into account all the necessary features, then through the content we will be able to determine the scope of these concepts. It is in discussions among scientists that new prospects for resolving contradictions arise [1]. Thus, the discussion of these issues should be conducted in the philosophical and philosophy of law area, and the answers should appear precisely in the realm of the philosophy of law.

Recent research and publications analysis. The results of the analysis of scientific sources and publications indicate that these conditions require a thorough and in-depth study of the influence of legal pragmatism and economic analysis of law on the formation of court decisions. In our country, a number of theoretical-legal, philosophical-political, philosophy of law works were devoted to the study and overcoming of these problems, taking into account world theoretical experience and Western legal concepts, which, in particular, is reflected in the writings of: Yu. Bytiak, O. Danylian, O. Dzoban, P. Yevhrafov, V. Kolisnyk, O. Lytvynov, S. Maksymov, S. Pohrebniak, V. Rechytskoh, V. Tytov, O. Uvarova, including justice as an object of philosophical and legal research by V. Bihun, N. Havrylova, N. Huralenko, S. Prylutskaa, S. Rabinovych and others.

Extensive foreign literature is devoted to legal pragmatism. According to B. Butler [2], the most authoritative sources here are the works of M. Brint and V. Weaver [3], T. Kotter [4], M. Dickstein [5], D. Farber [6], T. Gray [7], N. McCormick [8], R. Posner [9–13], M. Radin [14], R. Rorty [15], M. Rosenfeld [16], V. Shutkin [17], S. Smith [18], B. Tamanaga [19], C. Wells [20] B. Butler includes R. Dworkin among the supporters of pragmatism, referring to his «Empire of Law», although in this and his other books, R. Dworkin is clearly an opponent of pragmatism.

The results of research into these problems make it possible to note that, in general, the systematic scientific understanding of the problem of establishing the influence of the philosophy of law and legal directions of legal pragmatism and the economic analysis of law on the activity of the court, which is reproduced during the trial of the case, is only at the initial stage.

Paper objective. The purpose of this article is to show the influence on the formation of adjudications in the conditions of public life through highlighting the theoretical context of modern philosophical and legal directions of legal pragmatism and economic analysis of law as necessary components of the construction of the personal philosophy of law position of a judge.

Paper main body. B. Butler defines legal pragmatism as a theory that is critical of traditional concepts, especially the theory of adjudication. Classical theory pays special attention to the quality of legal facts, careful analysis of precedents, and argumentation by analogy. As noted, in legal pragmatism it is emphasized that law is a practice specific in a specific context, that it does not have once and for all

defined grounds, and therefore remains instrumental, that is, one that must constantly take into account the perspective of court decisions. A pragmatic position in jurisprudence raises many philosophical questions about traditional concepts of law.

First of all, this is a question about the *classic picture of passing* of adjudication. The classic model of legal argumentation in common law is based on the casebook method, the use of precedent and arguments by analogy. The casebook method assumes that the essential and comprehensive material for a legal decision is summarized in the published opinions that accompany the decisions on disputes in court. A judge, in order to make a proper sentence, examines a variety of situations analyzed in previous decisions in other cases that seem relevantly similar. Actually, a casebook (literally – a book of cases) is a collection of materials of typical cases, which contains certain data necessary for a decision. A specific verdict on the case considered by the court is «distilled» from precedents and written opinions of judges. Given a legal dispute, a practitioner (judge, lawyer, etc.) looks at previous cases for similar situations and then tries to distill the grounds that have been accepted as legally appropriate for his client's position. A legal conclusion must be drawn from these sources.

This classic picture of legal argumentation was first proposed by the former dean of Harvard Law School, K. K. Langdell (Christopher Columbus Langdell). C. C. Langdell created the first casebook as an educational tool, and associated this type of textbook with the Socratic style of teaching that is so prevalent in American legal education. Casebook and the Socratic method assume a somewhat closed and rationalistic view of legal institutions. Another influential and more modern source of the classical model is presented in E. Levi's book «Introduction to Legal Reasoning.» E. Levi describes legal reasoning as a «three-step process», where «initially similarity between cases; then the rule of law that was used in the first case is established; then this rule of law is applied to another case» [21, p. 2]. At the same time, it is implicitly assumed that, as soon as the similarity between the cases is recognized, legal reasoning is reduced to creating a logically correct deduction, taking the provisions of the law for a greater basis and the statement of facts for a smaller basis.

B. Butler believes that the most influential modern defender of the classical model is Ronald Dworkin. R. Dworkin's theory functions both as a normative and as a descriptive theory. In its descriptive aspect, this theory describes what judges actually do when reaching a legal conclusion.

According to B. Butler, despite the fact that R. Dworkin denies the purely deductive picture proposed by K. K. Langdell and calls for consideration of the moral dimension in addition to traditional legal materials and methods, he still remains a supporter of the classical view of the adoption of judicial decision.

The next question concerns the *pragmatic theory of adjudication*.

Legal pragmatists such as D. Farber, T. Gray, M. Radin and R. Posner believe that classical jurisprudence is highly distorted because it is excessively legalistic, naively rationalistic and based on a misunderstanding of legal institutions. In contrast to the limitations caused by the classical view of judicial decision, legal pragmatists emphasize the eclectic nature and variety of purposes of law. To a large extent, they all agree among themselves on four main aspects: (1) the importance of context; (2) absence of universal grounds; (3) the instrumental nature of law; and (4) the inevitable presence of alternative perspectives.

For a legal pragmatist, all legal disputes are essentially context dependent. The main requirement of contextual analysis is that each judicial decision, as well as any legal conflict, takes place in a certain unique context. Therefore, a judicial decision becomes distorted if it is carried out without taking into account the given context.

For example, R. Posner emphasizes that the inevitable presence of the context «separates the rattling machines of philosophical abstraction from the practical business of managing our lives and our communities» [13, c. 463]. He brings to the fore the slogan of contextualism about «returning from abstractions to concreteness», implying that C. K. Langdell and R. Dworkin are overly fond of abstractions. The contextualism of legal pragmatism is best illustrated in the strategy of Judge O. V. Holmes, who used historical analysis to show that even the most abstract legal concepts should be considered derived from situational-accidental and specific-contextual needs [19, p. 315]. While legal formalists try to explain the context based on the content of the concepts, the legal pragmatist considers the legal concepts themselves to be products of the context.

Legal pragmatists also insist on the rejection of universal grounds in of adjudication. Fundamentalists believe that there is always some basic principle or principles from which all legal decisions can be derived. Not everyone these days admits to such fundamentalism, but most legal theorists share a moderate version of it. This version emphasizes that the judge has a sufficient set of tools to make a adjudication (at least the case method mentioned above). In other words, the moderate version sees in the cases under consideration all the necessary and sufficient grounds for obtaining substantiated legal conclusions.

A legal pragmatist considers such a belief to be a descriptively erroneous position. First, it rejects «the idea that correct results can be derived from some comprehensive principle or set of principles» [4]. Instead of deductive certainty, a picture of induction and an emphasis on the creative act of solving the problem is proposed. Secondly, pragmatism rejects the metaphysical picture of knowledge as a basis. Knowledge and reason in law are extremely open concepts that require continuous testing and revision, and therefore the application of law is an activity that is broader than any currently conceivable grounds. Thus, if the precedents

provide the necessary grounds for legal decisions, then the legal pragmatist emphasizes that they will not be sufficient to answer the challenges in subsequent cases, and therefore the picture of the fundamentalists, if not completely false, is at least incomplete.

While the classical conception of adjudication emphasizes its consistent relation with past of adjudication (deference to precedent), the instrumentalist is interested in examining the effects that a adjudication might have and the effectiveness of the relevant legal institutions. The instrumentalist approach is less interested in precedent and is more guided by «future orientation» [16, p. 98]. Thus, instead of emphasizing consistency with past decisions, a pragmatist judge turns to the social implications of his decision. For example, in the case of a disputed contract, a judge guided by the classical model of legal reasoning would refer to the rights and obligations already established in previous precedents. A pragmatist judge, for his part, taking into account and evaluating the previous settlement of the problem as important, will also take into account the possible consequences for contesting the contract in the future. This approach involves curiosity about the effects of the decision of the case on third parties, as well as how this decision will affect everyday life, etc.

Orientation to the future empirical reality means that for the pragmatist judge there is an additional set of legally relevant grounds for adjudication. While the defender of the classical view may limit the reasons and facts to their permissible list in similar cases accepted as precedents, the pragmatist judge will take into account new kinds of data, for example, sociological or economic arguments, which in some way also relate to the given individual case. Instead of the priority of agreement with the precedent, the legal pragmatist emphasizes the «priority of consequences in interpretation» [13, p. 252].

Finally, the position of a legal pragmatist requires taking into account the prospects of making a court decision. Perspectivism often causes suspicion of overly broad generalizations and eclectic modes of description. In contrast to legal formalism, according to which «there are certain meanings in legal texts which can be discerned by reason, and objective and immutable principles both determine and transcend the practice of applying rules», perspectivism emphasizes that all possible solutions are open to revision in the light of another perspective or further information [17, p. 66]. Recognizing perspective means that an overly deferential stance toward precedents and analogies may falsely limit new and perhaps more meaningful accounts.

B. Butler reminds us of important problems with clarifying the theoretical and methodological status of legal pragmatism. First, is legal pragmatism a descriptive or a normative theory? Second, does such a position really offer any useful advantages that a more classical picture of law cannot? Does she suffer from even more severe handicaps?

An important achievement of legal pragmatism is its *ability to be a descriptive theory*. Actually, this is a theory about what actually happens in law. The legal pragmatist thinks that the classical picture of jurisprudence does not correspond to the real problems of applying the law, and the pragmatist's own picture offers a better alternative. Pragmatists of this type look to legal realists as their historical predecessors. Legal realists emphasized that law is a much more political and, at the same time, less rational institution than the one allowed by the model of C. K. Langdale. The grounds and data proposed by the classical model do not adequately explain the actions of legal institutions.

First, according to B. Butler, political actors do not consider the court system as neutral and functioning only on the basis of respect for precedent. Conflicts over judicial appointments show that political actors view judges as politically important persons. Second, empirical research challenges the assumption that precedent actually has the authority it is expected to have. B. Butler points to examples of studies that have shown that decisions are made more under the influence of a judge's political beliefs than under the influence of precedents, and that 85% of success in predicting future decisions is based on the «values» of judges. Thus, empirical evidence suggests that the classical model does not explain the way in which judges actually of adjudications.

On the other hand, the descriptive theory of pragmatists has its own difficulties. First, judges act and write in most cases as if they were following precedent and traditional legal reasoning. Secondly, judges who really stand on the positions of pragmatism should be more rigorous in researching the empirical implications of their decisions.

According to B. Butler, all this raises many questions. First of all, there is a fear of statistics and sociological data possessed by lawyers. Second, how exactly should the rule be applied according to the canons of exact pragmatic application? In addition, there remains the issue of institutional competence. Does the legal system really have enough resources to collect and summarize all the data needed to make an informed and pragmatic decision? Does the judge have the ability to generalize relevant material regarding a certain range of real-world development trajectories?

In addition to the descriptive dimension, researchers are also interested in the aspect of *legal pragmatism as a normative theory*. Since neither description accurately corresponds to what actually happens in practical jurisprudence, legal pragmatism can also be considered a normative theory. In its normative aspect, legal pragmatism considers law and the legal sphere as a tool useful for social purposes. A legal pragmatist opposes the a priori and rationalist style traditionally used in legal argumentation, arguing that such methods have no real force because they actually lack the tools necessary to justify their own use. The style of legal

thinking, which is more traditional for Anglo-American jurisprudence, concentrates attention on cases, excluding broader and more scientifically guaranteed data. Therefore, the user of the classical theory can offer no more than a spectacular, but hardly justified statement: «*it works*», when faced with the question of the empirical effectiveness of the solution.

All pragmatist thought contains a suspicion of unquestioned or untested mental pictures. Pragmatist theory offers the ideal of a system based on experience and the experimental method. In contrast to the overly rationalistic and self-contained picture of adjudication inherent in classical legal theorists, the legal pragmatist argues in favor of empirical jurisprudence.

As indicated above, representatives of legal pragmatism include R. Posner, whose concept is based on an *economic analysis of law*.

Economic analysis of law stems from several intellectual traditions. Here we can immediately recall Marxism with its deduction of law from economic relations. However, this theoretical line has never been considered sufficiently influential in American Philosophy of law. We can also talk about the influence of A. Smith and J. Bentham.

According to L. Kornhauser [22], the economic analysis of law applies the tools of microeconomic theory to the analysis of legal norms and institutions. In America, John R. Commons [23] initiated the study of the interaction of economics and law back in the 1920s. In the 1950s, this direction was continued by R. Hale Robert Hale [24]. In the early 1960s, thanks to the works of Ronald Coase [25] and Guido Calabresi [26], this direction of the philosophy of law was finally established.

The closest authoritative modern representative of this direction is R. Posner, the most cited American author. Such popularity of R. Posner is explained by the fact that he acts simultaneously as a legal scholar, as an economist, and as an authoritative judge. Already his 1972 work «Economic analysis of law» [10] brought the corresponding approach to the epicenter of interest of the wider legal community, and his subsequent works («Antimonopoly legislation from an economic point of view» [9] and «Economic theory of justice» [11]) provoked energetic discussions around the philosophical foundations of this direction of legal theory.

Richard Posner took an active part in the movement for the inclusion of economic theory in the curricula of law schools, as well as for the real implementation of economic analysis of the causes and consequences of the functioning of the legal system. In his writings, R. Posner proves that non-market methods of organizing economic activity appear when transaction costs (for committing a transaction) are too great for normal market exchange. The firm and the legal system replace the market in cases where market transactions become unfeasible. The result of a voluntary market agreement is in most cases an increase in public welfare. This deal simply wouldn't happen if it wasn't beneficial to all its parties. The main

question of economic analysis is whether the agreements executed by adjudication have a similar property?

R. Posner's principle thesis is the statement that common law and even criminal law increase economic efficiency, as does the market mechanism. R. Posner analyzes the operation of the legal system not from the point of view of such traditionally non-economic concepts as justice, but from the point of view of opportunity costs or willingness to pay and comes to the conclusion that most legislative decisions are more effective than alternative bureaucratic methods of solving problems that the market cannot handle. In other words, R. Posner rethought the traditional definition of justice and proposed instead to turn to the economic definition of efficiency: the criterion of justice and correctness of a particular action is its impact on economic efficiency, which can be measured by the increase in national income.

R. Posner put forward two postulates:

(I) the rules of common law are effective in practice, and

(II) legal norms must be effective.

The epithet «effective» means in both cases the maximization of the social willingness-to-pay for the functioning of such norms.

In the course of the further discussion, L. Kornhauser [22] put forward two more postulates:

(III) the selection of effective rules is carried out in court proceedings, and

(IV) individuals respond economically to legal norms.

In this context, emphasized L. Kornhauser, «effectiveness» is understood in a behavioral sense, which constitutes the core of the justification for adopting one or another norm.

Postulate (I) is ambiguous. On the one hand, it can mean that common law norms *induce* effective behavior. On the other hand, it may mean that the *norm* itself is effective, that is, that the very content of the law determines its effectiveness. The postulate in this sense will be denoted by (I)′.

As L. Kornhauser admits, postulate (I)′ is difficult to assess, at least for two reasons. First, its truth is obviously related to the doctrinal concept of law, which determines what legal norms are in effect in society. It should be borne in mind that the debate about the adequate concept of law has been going on for more than two thousand years. Secondly, the relation between the criterion of effectiveness determined by the content of the law and the effectiveness of actual behavior induced in accordance with legal norms remains unclear. In one interpretation, postulate (I)′ can mean postulate (I). Then the thesis that effectiveness determines the content of the law means that the legal norm actually causes effective behavior. Such determination of the prevailing norm (according to postulate (I)′ as a doctrinal concept of law) becomes a purely empirical question. After all, a judge can make a mistake, adjudication according to an ineffective norm.

On the other hand, we could recognize that postulate (I)' depends on a doctrinal conception of law that usually refers judges and lawyers to texts such as statutes, administrative orders, and judicial opinions. According to (I)', the analyst interprets these texts to identify the *economic model* that underlies the legal worldview that is the basis of the court decision. According to this interpretation, (I)' can be true even if legal norms are induced by inefficient behavior in the real world. That is, the declared legal norm may be effective in the implicit model used by judges, but ineffective in the real world.

All five requirements do not directly answer the traditional questions of the philosophy of law. Postulate (I)' raises questions about the concept of law, about which the economic analysis of law is largely silent. *Evaluative postulate (II)* (that legal norms must be effective), if it is addressed to judges, should qualify as a theory of judicial decision. This is one of the central tasks of the Anglo-American philosophy of law. The behavioral postulate (IV), as well as the evolutionary postulate (III) and the positive statement (II), on the other hand, concern empirical questions that are generally neglected by legal philosophers. Nevertheless, despite the controversy, in US legal science as a whole, the economic analysis of law is considered as a factor in providing a universal theory of law that challenges traditional approaches. It is, first of all, about the principled orientation to welfare and well-being, good life, as a practical ideal of society, which should be served by the current legal system.

Conclusions of the research. There are a large number of trends, approaches and schools in modern philosophical and legal thought. The modern philosophy of law is in constant contact with current events and problems, thanks to which it plays a leading role in the development of the legal system. Through highlighting the theoretical context of modern philosophical and legal directions of legal pragmatism and economic analysis of law as necessary components of building the personal philosophical and legal position of a judge, the influence on the formation of court decisions in the conditions of public life is noted.

It is indicated that the theory of legal pragmatism is critical of traditional concepts of adjudication. It is believed that the law depends significantly on the specific context, does not have once and for all defined grounds, is instrumental and must always take into account the prospects of court decisions. In particular, B. Butler points out R. Dworkin among the modern representatives of pragmatism.

It is shown that one of the branches of pragmatism is the *economic analysis* of law, the most authoritative representative of which is R. Posner. He proposed to consider its impact on economic efficiency as a criterion for the validity of a legal norm. R. Posner analyzes the operation of the legal system from the point of view of *opportunity costs* or *willingness to pay*. Economic analysis of law focuses on the ideals of welfare and well-being, good life, which should be ensured by the current legal system.

REFERENCES

1. Bytiak, Yu.P., Danylian, O. H., Dzoban, O. P. et al. (2010). Pravovi osnovy formuvannia ta funktsionuvannia orhaniv derzhavnoi vlady u konteksti yevrointehratsii. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
2. Butler, B. E. (2002). Legal Pragmatism: Banal or Beneficial as a urisprudential Position? URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/48857054.pdf>.
3. Brint, M., Weaver, W. (1991). Weaver Pragmatism in Law and Society. Boulder: Westview Press.
4. Cotter, T. F. (1996). Legal Pragmatism and the Law and Economics Movement. *Georgetown Law Journal*. Vol. 84, 2071–2120.
5. Dickstein, M. (1998). The Revival of Pragmatism : new essays on social thought, law, and culture. Durham: Duke University Press.
6. Farber, D. (1995). Reinventing Brandeis: Legal Pragmatism for the Twenty-First Century. *University of Illinois Law Review*. Vol. 95, 163–194.
7. Grey, T. G. (1996). Freestanding Legal Pragmatism. *Cardozo Law Review*. Vol. 18, 21–42.
8. MacCormick, N. (1978). Legal Reasoning and Legal Theory. Oxford: Oxford University Press.
9. Posner, R. A. (1976). Antitrust Law: An Economic Perspective. Chicago: University of Chicago Press.
10. Posner, R. A. (1972). Economic Analysis of Law. Boston: Little, Brown.
11. Posner, R. A. (1981). Economics of Justice. Harvard: Harvard University Press.
12. Posner, R. A. (1996). Pragmatic Adjudication. *Cardozo Law Review*. Vol. 18, 1–20.
13. Posner, R. A. (1995). Overcoming Law. Cambridge: Harvard University Press.
14. Radin, M. J. (1990). The Pragmatist and the Feminist. *Southern California Law Review*. Vol. 63, 1699–1704.
15. Rorty, R. (1990). The Banality of Pragmatism and the Poetry of Justice. *Southern California Law Review*. Vol. 63, 1817–1818.
16. Rosenfeld, M. (1996). Pragmatism, Pluralism and Legal Interpretation: Posner's and Rorty's Justice Without Metaphysics Meets Hate Speech. *Cardozo Law Review*. Vol. 18, 97–114.
17. Shutkin, W. A. (1993). Pragmatism and the Promise of Adjudication. *Vermont Law Review*. Vol. 18, 57–75.
18. Smith S. D. (1990). The Pursuit of Pragmatism. *Yale Law Journal*. Vol. 100, 409–430.
19. Tamanaha, B. Z. (1996). Pragmatism in U. S. Legal Theory: Its Application to Normative Jurisprudence, Sociolegal Studies, and the Fact-Value Distinction. *American Journal of Jurisprudence*. Vol. 41, 315–362.
20. Wells, C. P. (1992). Improving One's Situation: Some Pragmatic Reflections on the Art of Judging. *Washington and Lee Law Review*. Vol. 49, 323–340.
21. Levi, Je. H. (1995). Vvedenie v pravovoe myshlenie. Moskva: Nauka [in Russian].
22. Kornhauser, L. A. (1984). The Great Image of Authority. *Stanford Law Review*. Vol. 36, 349–389.
23. Commons, J. R. (1924). Legal Foundations of Capitalism. New York: MacMillan.

24. Hale, R. (1952). *Freedom Through Law: Public Control of Private Governing Power*. New York: Columbia University Press.
25. Coase, R. (1961). The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*. Vol. 3, 1–44.
26. Calabresi, G. (1961). Some Thoughts on Risk Distribution and the Law of Torts. *Yale Law Journal*. Vol. 70, 499–553.

Коваленко Ганна Вікторівна, кандидат юридичних наук, асистент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

ЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ПРАГМАТИЗМУ ТА ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ ПРАВА ДЛЯ ТЕОРІЇ УХВАЛЕННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ В УМОВАХ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Розглянуто погляди та ідеї мислителів і діячів, що представляють напрям юридичного прагматизму та економічного аналізу права, ідеї яких мали найбільш великий вплив на світову філософсько-правову думку та формування філософсько-правових поглядів суддів. Показано взаємодію між напрямками юридичного прагматизму, економічного аналізу права та формуванням суддівської філософії. Виділено роль та значення юридичного прагматизму та економічного аналізу права для розвитку філософії правосуддя, яка має знаходитись у постійному контакті з актуальними подіями і проблемами, завдяки чому відбувалося б забезпечення її провідної ролі в розвитку юридичної теорії і практики, через вплив на сучасну правову думку, в умовах сучасного суспільства.

Ключові слова: *судове рішення, юридичний прагматизм, економічний аналіз права, контекстуалізм, антифундаменталізм, інструменталізм, перспективізм, дескриптивна теорія.*

Ареф'єва Анна Юрїївна, кандидат філософських наук, докторант кафедри етики та естетики, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна
e-mail: anna.arefieva@i.ua
ORCID ID: 0000-0003-4619-9281

АВАНГАРДНИЙ СИНТЕЗ МИСТЕЦТВ У ТВОРЧОСТІ СЦЕНОГРАФІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Наголошено на актуальності звернення до філософських засад формування авангардного сценічного синтезу на сцені Дягільєвських сезонів. Визначено інтенції сценічного синтезу авангардного мистецтва – кубізму, фовізму, абстракціонізму як філософсько-антропологічний феномен деструкції та деконструкції класичного мистецтва. Методологію дослідження визначено компаративним та системним підходами. Трансцендентальний, феноменологічний та діалектичний методи дають можливість здійснити філософсько-антропологічний аналіз синтезу мистецтв як динамічної цілісності синтетичного формотворення. Зазначається, що авангардний простір був для Дягільєвських сезонів певним жестом відчаю, компромісним явищем адаптації іконографії стилю модерн; європейські авангардні синтези початку ХХ ст. були еквівалентними пошукам сценічного синтезу Вс. Мейєрхольда, О. Екстер, К. Малевича.

Ключові слова: авангардний синтез мистецтв, модерн, художній образ, сценографія.

Постановка проблеми. Провідним авангардним художником початку ХХ ст. в Парижі був Пабло Пікассо. Його роботи, здійснені в сезонах Сергія Дягільєва, збігаються з періодом, який можна описувати, як межу між неофігуративними реаліями «блакитного» і «рожевого» періоду, і вже тією деструкцією, яка приходить у пізніх роботах. Усе це достатньо епізодично для могутнього синтезу мистецтв у сезонах Дягільєва і достатньо невпевнено, щоб казати, що французький сценічний симбіоз, який виникає в авангардному просторі, був еквівалентним тим синтетичним здобуткам, що сформувалися в рамках попередніх стильових напрямів творчості художників.

Так, завіса Пабло Пікассо в роботі «Блакитний експрес», одноактна танцювальна оперета Жана Кокто на музику Даріуса Мійо, поставлена в театрі «Єлісейські поля» в Парижі 20 червня 1924 р., у хореографії Броніслави Ніжинської, з декораціями Анрі Лорана, костюми Габріель Шанель, визначає

період, який у Пікассо є своєрідним золотим віком. Цей поступ неокласици був співзвучним хореографії Г. Баланчина, М'ясіна і навіть Лифаря. Завіса виявилася найбільшим за розміром полотном, яке було написано коли-небудь Пікассо. Композиція демонструє дві фігури, певною мірою вони перефразують композиції Леона Бакста, але цей перифраз виконано в контексті авангардної стилістики.

Утім далі монументалізму справа не пішла. «Блакитний експрес» – це своєрідна танцювальна оперета, яка на тлі монументального фризу виглядала занадто нарочитою, особливо в хореографії Броніслави Ніжинської, що свідчила про експериментальний лабораторний характер вистави. Одноактний балет «Кішка», за мотивами байки Езопа, на музику Анрі Соге, був оздоблений двома метрами авангарду – російськими художниками Наумом Габо і Антоном Певзнером, які після перших років авангардних пошуків Живкульптарху і того дизайну, що формувався в рамках ІНХУКу, приїхали у Францію. Навіть «Аеліта» Протазанова з костюмами Олександри Екстер виглядає більш авангардною, більш презентативною, ніж ця робота. Сергій Лифар у партії Юнака (1927 р.) із характерним головним вбранням презентує людину якогось іншого світу. Але й хореографія залишилася лабораторним експериментом. Проблема кореляції авангардних інтенцій сценічної творчості та стилю модерн залишається відкритою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема сценічного синтезу мистецтв досліджувалася в роботах В. Гаєвського, Б. Галєєва, А. Зіся, І. Іоффе, Ю. Легенького та ін. [4; 5; 7–9]. Образотворче мистецтво та сценографія як складова авангардного синтезу стали предметом уваги М. Акімова, О. Бенуа, І. Вериківської, Д. Горбачова, Д. Лідера, Вс. Мейєрхольда, Н. Мейлера, А. Ефроса та ін. [1–3; 6; 10–13]. Однак ще мало визначено естетико-філософську реальність діалогу авангардних та класичних настанов у сценічному синтезі театральної культури.

Мета дослідження – визначити інтенції сценічного синтезу авангардного мистецтва – кубізму, фовізму, абстракціонізму як філософсько-антропологічний феномен деструкції та деконструкції класичного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Анрі Дерен з його роботами експериментального характеру, а це «Чортик з табакерки», одноактний балет Еріка Саті, оркестровка Даріуса Мійо, поставлений у театрі Сари Бернар у Парижі, 3 червня 1926 р., у хореографії Джорджа Баланчина, оформленні Анрі Дерена, здійснив теж конфігуративно-імпульсивні, але мало театральні роботи. Вони виглядають своєрідними увражами авангарного типу. Здійснений макет декорації, завіса сцени, а також ескіз декорації – це своєрідні експерименти, які не пішли далі лабораторних, достатньо химерних робіт. «Матроси», балет у двох діях Бориса Кохно, на музику Джорджа Оріка, поставлений у театрі «Гете-лірик»

у Парижі, 17 червня 1925 р., у хореографії Леоніда М'ясіна, оформленні Педро Прюна, теж залишається своєрідним увражем, який свідчить про те, що виникає певна еклектична лінія. Серж Лифар у цьому балеті виглядає, як підліток, не розкриває своїх здібностей танцюриста.

Жорж Брак також не проявив себе достатньо оригінально в балеті «Зефір і Флора» Бориса Кохно, на музику Володимира Дукельського. Ми не бачимо того кубізму, який вони відкрили з Пікассо, а костюми виглядають прямими цитатами з творів Леона Бакста, особливо його роботи для «Післяполудневого відпочинку Фавна». Навіть роботи Брака в одноактному балеті Бориса Кохно «Докучні», за Мольєром, теж виглядають далеко не авангардними, а проміжними. Отже, починаючи з 1924 і до 1929 рр., сценографія в контексті авангардних інтенцій виглядає достатньо еклектичною.

Злетом, будемо говорити, передавангардного, або фольклорно-авангардного образу сценографії є «Свадебка» в оформленні Наталії Гончарової, а також ті балети, які оформив Михайло Ларіонов. Але їх не можна назвати суто авангардними. Вони більше є фольклорно-компромісними пастораліями своєрідного сценічного лубку. Тож синтагматика сценографії, яку заявлено як авангардну, починаючи з 1920 р. (Пабло Пікассо, робота «Пульчінелла» за мотивом Батіста Перголезі, поставлена в Паризькій Опері 15 травня 1920 р., у хореографії Леоніда М'ясіна, оформленні Пікассо) має компромісний характер. Якщо сцена має вигляд протокубізму, то костюми легко вписуються в той образний контекст, який є достатньо відомим в роботах попередніх авторів, орієнтованих на стиль модерн.

Дещо подібне можна сказати і про балет, який оформив Анрі Матісс, «Пісня солов'я». Це 1920 р., костюми легко асоціюються з графікою Бакста, Миколи Реріха, тому не можна сказати, що ці костюми стали визначними подіями. Так, костюм Плакальниці за ескізом Анрі Матісса моделює мотив сорочки, що використано в роботах М. Реріха. Тому і тут ми не можемо знайти якихось цікавих оригінальних ходів. Якщо в сценографії Пабло Пікассо, 1919 р., «Трьохкутка», в ескізі декорації іспанського міста можна побачити протоавангардні мотиви, то ескізи костюмів достатньо традиційні і не мають нічого спільного з кубістичною стилістикою Пікассо.

Можна стверджувати, що діалог авангарду і стилю модерн вдався і не вдався. Уся група французьких художників, навіть ті, що були вже достатньо відомі, не могли стати на один рівень з творчістю Ларіонова і Гончарової. Якщо Пікассо в своїх сценічних роботах все ж таки визначав експресію і стиль, то інші явно залишалися в контексті якогось дивного наслідування еклектичної стадії між модерном і авангардом.

Такою еклектичною фазою визначаються й роботи Джорджа де Кіріко, який оформив балет у двох картинах Бориса Кохно, за мотивами новели Во-

лодимира Сологуба «Бал», поставлений 9 травня 1929 р., театр Сари Бернар у Парижі, у хореографії Джорджа Баланчина і оформленні Джорджа де Кіріко. Тут ми бачимо антикізуючі мотиви, гротеск, і ту метафізику, яка спрацьовує в його відомих роботах – манекенах, що стоять в ландшафті метафізичного міста. Джордж де Кіріко привніс у сценографію попсовий варіант артсинтезу, який знижує рівень симбіозу, що був досягнутий у творчості майстрів сезонів Сергія Дягілева.

Найбільш вдалою вважається сценографія до «Пісні солов'я», здійснена Анрі Матіссом, який у той час захопився колажем. Утім колажний підхід щодо оформлення костюма з плямами, широко розкиданими по формах костюмів, нагадував своєрідний перифраз декору костюмів Леона Бакста, його робіт до «Післяполудневого відпочинку Фавна». Костюм Воїна, за ескізом Анрі Матісса (1920 р.) певною мірою наближується до архетипів і реконструкцій Миколи Реріха. Отже, весь цей візуальний ряд свідчить про те, що дискурс взаємодії авангарду і стилю модерн залишився нереалізованим.

Пікассо нібито повернувся в свій період «блакитного царства», який виникає в 1900–1903 рр. Пізніше, у 1908 і 1910 рр., повну силу набирає стилістика кубізму, яка стає домінантною. Нічого подібного не відбулося в театрі. Кубізм залишився лише як метафора в хореографії Вацлава Ніжинського. Якщо роботи Пікассо тих років (а це 1910-й і пізніше), зокрема такі, як портрет Даніеля Анрі, портрет Амбруаза Волара, здійснені в суто кубістичній манері, а також робота Жоржа Брака «Жінка з мандоліною» (1910 р.), є абсолютно абстрактними і геометричними, то ця поетика в театр просто не прийшла.

Чому? Залишається лише здогадуватись. Так, робота Брака «Чоловік з гітарою», початок літа 1911 р., фактично закінчена в 1912 р., теж могла би бути дуже гострою конструктивною засадою для сценічного синтезу. Подібні роботи у вигляді творів Лідії Попової та інших у Росії були часто вживаними алюзіями. Нічого подібного в сезонах Дягілева ми не побачимо. Ні Олександр Бенуа, ніхто інший не намагаються пояснити ситуацію.

Власне, ми бачимо знижений варіант семантики авангарду, вже посткубістичний період, який був достатньо еkleктичним. Так, у Пікассо проявилися антикізуючі інтенції, а потім з'являються мотиви, які можна зазначити, як орнаментально-безфігурні. Але вони теж не потрапили на сцену. Хоча така робота, як «Жінка у кріслі» (1913 р.), вражає своєю експресією і кольором. Місію авангардної рефлексії в театрі, зокрема в сценографії, взяла на себе Наталія Гончарова. Сценічна сутність складного перетину між авангардом і модерном полягає в тому, що він не гостро маркувався, більше того, авангард сформувався в надрах стилю модерн як деструкція форми, тотальний внутрішній імпульс самознищення класики. Але феноменологічно він з'явився в кубізмі, у футуризмі з так званим четвертим виміром, з'явився в кинетизмі.

У Росії авангардні інтенції в сценографії були чітко визначені в рамках поетики Всеволода Мейєрхольда. Так, спектакль «Великодушний роконосець» був безумовною вдачею авангардних образних інновацій.

Щоб поглянути на іконографію, яка, власне, з'являлася в ті ж роки в Росії, то варто назвати ескіз завіси декорації «Містерії-Буф» (Маяковський, 1919 р.), який був гротескно-епатажним, виконаний у контексті суперграфіки. У Екстер, ескіз завіси спектаклю «Ромео і Джульєтта», взагалі, вражає ритмікою, яка фактично не фігурувала в рамках сезонів Дягілева в такій експресивній авангардній формі. У Парижі не було запиту на таку іконографію і на таку творчість. Якщо поглянути на ескізи і на сценічне оформлення, яке здійснив Казимир Малевич для «Перемоги над Сонцем», то це просто вразливий гротеск, який пішов далі Гончарової і Ларіонова в плані деструкції антропологічної цілісності костюма.

Макет сценічної установки для спектаклю «Великодушний роконосець», здійснений Л. Поповою, вільна майстерня Всеволода Мейєрхольда при Державних театральних майстернях, 1922 р., – це фактично була та архітектура театального простору сьогодення початку ХХ ст., яка стала надзвичайно розповсюдженою і модною. Сценографія «Сталевого скоку» С. Прокоф'єва була перифразом цієї архітектури.

Важливо вказати на театральні роботи Ісака Рабіновича, який в Єврейському театрі (до речі, виходець з української художньої школи) створив симбіоз, який поєднує загостреність гротескних характерів і авангардні рішення. Щось подібне ми можемо побачити і в Олександрі Екстер. Так, «Саломея» за мотивами Оскара Уайльда, Другий Державний драматичний театр УРСР імені Леніна (колишній театр Соловцова), Київ, 1919 р., була вирішена, власне, у гротескних кубістично-футуристичних ескізах костюмів. Костюми Факельника, Саломеї, Царя Ірода, Служниці – це кубістичні композиції, які пережили метаморфозу театального сценічного втілення. Ще більш гротескно-імпульсивний і водночас декоративно-гротескний образ «Ревізора». Постановку не було здійснено. В ескізах сценічний простір виглядає фантастично красиво і надзвичайно експресивно. Оформлення спектаклю «Бог помсти», Шолом Аш, ГОСЕТ, 1921 р., теж певною мірою несе в собі наслідки іконографії авангарду, але більш орієнтований на фольклорно-національні мотиви.

Виникають абстрактні роботи, які важко порівняти з якимись іншими конфігураціями. Абстрактність сценічного простору не є кубістичною, сповнена своєрідними алюзіями сучасної модерної архітектоніки. Так, в оформленні спектаклю «Дон Карлос» Ф. Шиллера, Театр комедії (колишній Театр Корша), Москва, 1922 р., надзвичайно гостро представлено ескізи декорацій: динамічні лінії арки, які утворюють своєрідний імпульс готичного собору.

Костюм Герцогині Альварес, Короля, Великого Інквізитора, Монаха – це силуетні інсталяції, де авангардний підтекст формується імпліцитно. Сценографію здійснено в діагональних ритмах, органічно і конструктивно. Ескізи декорацій для «Чаклунки» здійснювалися як багатоярусне нашарування поліфонічного простору, у якому формується складний ритмічний симбіоз. Узагалі І. Рабінович проявив себе як цікавий архітектор сценічного простору. Надзвичайно актуальною є його сценографія вистави «Аристофан», музична студія МХАТ, 1923 р. Сцену сформовано гостро конструктивно в багатьох ярусах. Костюми, з одного боку, наслідують грецьку іконографію, хітон та інші аксесуари, з іншого – є архітектонічно авангардними.

Важливо також вказати на сценографію «Любов до трьох апельсинів», поставлену Прокоф'євим. Домінують гротескні рішення, візуальні мотиви нагадують ретроархаїзуючий кітч з алюзіями наївного мистецтва. Сергію Прокоф'єву пощастило, що, власне, так був оформлений цей балет. Згодом, уже з 1928 р., авангардний імпульс спадає, усе більше і більше перетворюється на паліатив полістилістичної поліфонії сценічного простору, який залишається багатоярусним і розгорнутим по вертикалі.

Можна стверджувати, що цей короткий період (десь десять років) дав дуже багато. Театральна поетика збагатилася цікавими алюзіями і цікавими рішеннями. Пікассо в його неокласичних роботах («Хлопчик, який веде коня», 1906 р., «Оголена жінка, що стоїть», а також «Дві оголені, що тримаються за руки», 1906 р., «Жінка, що сидить», «Дві оголених», 1906 р.) презентує антикізуючу пластику, яка знайшла свій рефрен в оформленні заднику для «Блакитного експресу». Але це єдиний гострий, будемо казати, контекст, який здійснився на сцені в декоративному і монументальному вигляді.

Перша дружина Пікассо, Фернанда, так пише про Пікассо: «Пікассо не любив театр, йому там було нудно. Що стосується симфонічної музики, то він, вірогідно, любив її, однак боявся зробити яке-небудь невдале судження, бо в ній він нічого не розумів, і тому ніколи не ходив на концерти. Можливо, з тих пір він змінився. От що він любив, так це гітару, гітаристів, іспанських танцюристів і циган, тобто все, що нагадувало йому Іспанію. Його завжди дуже зворушували жінки-танцюристки, які грали віялом і кастаньетами з таким мистецтвом, з такою елегантністю. Кожен раз, коли він слухав гітаристів, він приходив у захоплення. Пікассо ніколи не виражав буйних почуттів, він був схильний до зосередженого сприйняття. Почуття ж, які він мав, виражалися особливими ознаками ніжності на його обличчі» [12, с. 239]. Отже, це цікава ремарка, яка свідчить про те, що театр у житті Пікассо був одною з можливостей виразити себе.

От як описує Пікассо одна з жінок, подруга Гертруди Стайн, Аліса Токлас, яка бачила Пікассо в молоді роки. «Якось у неділю я супроводжувала Гертру-

ду в її прогулянці на Монмартр. Неочікувано вона вирішила, що варто зазирнути в студію до Пікассо в Бато-Лавуар. Можливо, їй було цікаво, як я відреагую на художника, якого вона, одна з тих, хто його відкрив, описувала як живописця, що подає великі надії. Так, він був абсолютно цікавим. І, за підозрою, Гертруда була так же здивована, як і я, коли ми його в кінці кінців знайшли. Гертруда постукала в двері його студії, але ніхто не відповів. Думаючи, що він десь в цьому домі, вона спробувала знайти його в інших студіях, але також без успіху. Зрештою, згадавши, що Пабло збирався зайняти ще одну студію, вона попрямувала в ту, яка, як вона знала, раніше була не зайнята. І знову відповіді на її стук не відбулося. Тоді вона повернула ручку і штовхнула двері – у кімнаті, позбавленій будь-яких меблів, на голій підлозі лежала приваблива жінка між двома чоловіками – з одного боку був Пікассо, імені іншого чоловіка я не можу згадати. Вони були неодагнені. Як я пізніше дізналася, жінка ця була коханкою Пікассо, Фернандою Олів'є... Вони відпочивали після богемної пірушки минулої ночі – так було використано нову кімнату Пікассо. Усе це нам пояснив Пікассо, який навіть і не подумав піднятися. Ніхто з цієї трійці і не ворухнувся» [12, с. 242].

Богемність і непомірна надлишкова експресивність, експансія вулиці, експансія культурних альянсів, культурних кодів, коли кубізм сезаннівського типу поєднувався з містицизмом Ель Греко, антикізуючі мотиви, які теж можна побачити у Сезанна, переходили в більш динамічну і деструктивну пластику, – усе це у Пікассо виглядає, як надзвичайно гострий і драматичний світ. Маски Пікассо відображують складний метаморфоз, який відбувався в його душі, зокрема це можна побачити в конфігуративності облич «Авіньйонських дівць» – усе це, звичайно, могло би бути задіяно в поетиці театру, але не сталося. Чому? Знову відповіді немає. Здається, що тут велику роль відіграв Дягілев, який ще не був готовий до такої радикальної деструкції, яку проводив Пікассо у власній творчості. Але до такої деструкції були готові Всеволод Мейерхольд та інші режисери.

Отже, ми побачили два цікавих зрізи, два цікавих образи: власне, французький простір сценізму в Дягілевських сезонах і простір молодого радянської культури (так її називали) в авангардному злеті, який дав надзвичайно гострі монтажні атракціони, що існували і в кінематографі, і в театральному синтезі.

Закінчимо цей екскурс у царину авангардного сценізму ще одним витягом з спогадів, написаних Фернандою. «Той, який постійно шукав, постійно був незадоволений, непомірно ворожий до всього, що вже було зроблено, він проводить життя, вглядаючись у себе заради свого мистецтва, так, начебто загубився в лабіринті, але продовжує дивитися. Він ніколи не досягає успіху. Він з відчаєм змагається проти своїх найглибших інстинктів. Я повторюю:

Пікассо стримує свої бажання. Він художник-класик, який не бажає цього визнавати. Він марнославний і хоче стати новатором, не дивлячись на порожнечу, котру це викликає. Але чи можна назвати його творцем? Як би це не здавалося парадоксальним, але в усіх його сміливих пошуках існує певна боязкість, оскільки в ньому живе ніжна душа, що за допомогою мистецтва хоче зруйнувати все, що його внутрішній талант міг би з такою легкістю творити» [12, с. 290–291].

Можна сказати, що це також і портрет Дягілєва. Він дивився лише в себе, жив інтуїтивними пристрастями, рухався, заперечуючи все в собі, боявся будь-якого іншого лідерства – лідерами могли бути лише його візаві, які були ближче до нього. Він весь час намагався змінити дзеркала навколо себе. У хореографії це вдавалося, у музиці він не хотів і не міг шукати, власне, свого іншого «Я», бо розумів, що тут має існувати автентична глибинна ритміка і новітня музика. Адже в сценографії брав участь – у вигляді свар, у вигляді керівних вказівок, з допомогою підставних особистостей.

Норман Мейлер пише щодо спогадів Фердинанди: «Це погляд 70-річної жінки, яку він ще в молодості покинув, як чоловік, і це достатньо ворожа оцінка його досягнень. Безсумнівно, вона була б набагато більш щасливою, якщо б він ніколи не вийшов з «блакитного» та «рожевого» періодів. І все ж цікаво зіставити її позицію з тим, як поясняла, що ж відбувається з Пікассо, Гертруда Стайн. У своїй книзі «Пікассо», опублікованій у Лондоні, в 1938 р., Гертруда пропонує своє розуміння методу його роботи. «Пікассо завжди був охоплений необхідністю спустошувати себе, спустошувати себе до кінця. Він такий повний тим, що все його буття є постійне повторення спустошення, що повинен повторяти це знову і знову. Він не може звільнитися від свого іспанського начала, але він може звільнитися від того, що ним створене. Усі гадають, що він змінюється, але в дійсності це не так. Він спустошує себе, і в той момент, коли він абсолютно пустий, він повинен знову почати спустошення, бо почуває, що знову переповнений» [12, с. 291].

Висновки. Діалектика повноти і неповноти, перманентного спустошення характерна не для одного Пікассо. Приблизно так жив і Ель Греко, і Гойя, так існував весь іспанський культурний простір. Лише у Веласкеса він був більш гармонійним. Сурбаран і інші художники теж залишили елементи духовного і душевного спустошення. Але Пікассо працював в іншу добу – в часові зламу мистецтва і культури в цілому. Саме в цю добу існував і працював Сергій Дягілєв. Дягілєв теж спустошував себе, шукав свого візаві в іншому, який прожив би його зріст з нуля, і зрозумівши, що це не те, що він хотів, він починав кожен раз знову і знову.

Чи могли вписатися Дерен, Кокто, Кіріко в подібний простір, коли вони самі були Акторами і Артистами з великої літери? Ні. І тому діалог по гори-

зонталі не здійснився. Діалог як синтез авангарду і модерну здійснився опосередковано, через роботи, які відбулися на іншій сцені, у більшовицькій Росії. І недарма Сергій Прокоф'єв покинув паризьку сцену і поїхав додому. Він сподівався, що на батьківщині зробить більше. Не варто йому за це докоряти, важливо лише сказати, що композитор зробив справді багато. Але це різні сцени, які швидко змінювалися. Якщо в Дягілєва 1929 р. закінчився всім і вся, то 1929 р. у більшовицькій Росії – це вже виявлення нової естетики, так званої сталінської еkleктики, або «Gesamtkunstwerk Сталін», що зветься культурою і мистецтвом тоталітаризму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акимов Н. П. Театральное наследие : сборник : в 2 кн. Кн. 1 / сост. Миронова В. М. Ленинград : Искусство. 1974. 294 с.
2. Бенуа А. Мои воспоминания : в 5 кн. Кн. 4–5. Москва. Наука, 1990. 744 с.
3. Вериківська І. М. Становлення української радянської сценографії. Київ : Наук. думка, 1981. 208 с.
4. Гаевский В. М. Хореографические портреты. Москва : Артист. Режиссер. Театр, 2008. 490 с.
5. Галеев Б. М. Человек, искусство, техника. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1987. 364 с.
6. Горбачов Д. Казимир Малевич і Україна. URL: <http://uartlib.org/kazimir-malevich-ukraina/> (дата звернення: 10.01.2023).
7. Зись А. Я. Теоретические предпосылки синтеза искусств. *Взаимодействие и синтез искусств*. Ленинград : Наука, 1978. С. 5–20.
8. Иоффе И. И. Синтетическая история искусств. Ленинград : Огиз, 1933. 568 с.
9. Легенький Ю. Г. Сценічний простір як феномен культури. *Культура в контексті практичних форм буття людини*. Ніжин : Видавець М. М. Лисенко, 2022. С. 367–381.
10. Лідер Данііл. Театр для себе / упоряд. О. Островерх. Київ : Факт, 2004. 104 с.
11. Мейерхольд Вс. Лекции. 1918–1919. *Искусство режиссуры. XX век*. Москва : Артист. Режиссер. Театр, 2008. С. 315–403.
12. Мейлер Н. Пикассо. Портрет художника в юности / пер. с англ. К. Сошинской. Москва : Эксмо, 2002. 399 с.
13. Эфрос А. М. Художник и сцена. *Культура театра*. 1821. № 1. С. 11–12.

REFERENCES

1. Akimov, N. P. (1974). *Teatral'noye naslediyе: sb. v 2 kn.* / sost. Mironova V. M. Leningrad: Iskusstvo. Kn. 1. [In Russian].
2. Benua, A. (1990). *Moi vospominaniya: v 5 kn. Kn. 4–5.* Moskva: Nauka [in Russian].
3. Verikivs'ka, Í. M. (1981). *Stanovlennya ukrains'koї radyans'koї stsenografii.* Kiïv: Nauk. dumka, 1981 [in Ukrainian].
4. Gayevskiy, V. M. (2008). *Khoreograficheskiye portrety.* Moskva: Artist. Rezhisser. Teatr [in Russian].

5. Galeyev, B. M. (1987). *Chelovek, iskusstvo, tekhnika*. Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta [In Russian].
6. Gorbachov, D. ((2015). *Kazimir Malevich í Ukraína*. URL: <http://uartlib.org/kazimir-malevich-ukrayina/> [in Ukrainian].
7. Zis', A. Y. *Teoreticheskiye predposylki sinteza iskusstv. Vzaimodeystviye i sintez iskusstv*. Leningrad : Nauka, 1978 [In Russian].
8. Ioffe, I. I. (1933). *Sinteticheskaya istoriya iskusstv*. Leningrad: Ogiz [in Russian].
9. Legen'kiy, Y. G. (2022). *Stseníchniy prostír yak fenomen kul'turi. Kul'tura v kontekstí praktichnikh form buttya lyudini. Nízhin. Vidavets': M. M. Lisenko* [in Ukrainian].
10. Líder, Daniíl (2004): *Teatr dlya sebe. uporyad. O. Ostroverkh*. Kíiv: Fakt [in Ukrainian].
11. Meyyerkhól'd, Vs. (2008). *Lektsii. 1918–1919. Iskusstvo rezhisuri. KHKH vek*. Moskva: Artist. Rezhiser. Teatr [in Russian].
12. Meyler, N. (2002). *Pikasso. Portret khudozhnika v yunosti / per. s angl. K. Soshinskoy*. Moskva: Eksmo [in Russian].
13. Efros, A. M. (1921). *Khudozhnik i stsena. Kul'tura teatra*. № 1. S. 11–12 [in Russian].

Arefieva Anna, Candidate of Philosophical Sciences, doctoral student of the Department of Ethics and Aesthetics, State Pedagogical University named after Mykhailo Drahomanov

AVANT-GARDE SYNTHESIS OF THE ARTS IN THE CREATIVITY OF SCENEGRAPHERS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The urgency of turning to the philosophical foundations of the formation of avant-garde stage synthesis on the stage of the Diaghilev seasons is emphasized. The purpose of the article is to determine the intentions of the stage synthesis of avant-garde art – cubism, Fauvism, abstractionism as a philosophical and anthropological phenomenon of destruction and deconstruction of classical art. The research methodology is determined by comparative and systematic approaches. Transcendental, phenomenological and dialectical methods make it possible to carry out a philosophical and anthropological analysis of the synthesis of arts as a dynamic integrity of synthetic form formation. Scientific novelty of the article. For Diaghilev's seasons, the avant-garde space was a certain gesture of despair, a compromising phenomenon of adapting the iconography of the Art Nouveau style. Conclusions. The European avant-garde syntheses of the beginning of the 20th century were equivalent to the search for a stage synthesis of Vs. Meyerhold, O. Exter, K. Malevich.

Keywords: *avant-garde synthesis of arts, modern art, artistic image, scenography.*

УДК [[122/129:001]:167/168]:316.75

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.276196>

Кубальський Олег Нарцизович, кандидат філософських наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки
ім. Г. М. Доброва НАН України», м. Київ, Україна
e-mail: kubalsky@nas.gov.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7956-3150>

ЗМІНИ В КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ НАУКИ В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ, ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ТА РЕІДЕОЛОГІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Суспільні процеси відображаються на розвитку наукової спільноти, але діє і зворотний вплив: зміни в науці ведуть до кардинальних новацій в управлінні соціальними структурами. У статті концептуалізовано взаємозв'язок розвитку науки з процесами ідеологізація, деідеологізація та реідеологізація суспільства. Встановлено концептуальну кореляцію та демаркацію між державотворчою ідеологією та вимогами влади до науки.

Ключові слова: наука, суспільство, ідеологія, ідеологізація, деідеологізація, реідеологізація.

Постановка проблеми. Одним із чинників розвитку науки є суспільні (державні) вимоги. Параметри цих вимог багато в чому визначаються державною (державницькою) ідеологією. Наука не може бути вільною від ідеології і в той же час практично завжди намагається уникнути (звільнитись від) її обіймів. Для цілісного розуміння вищезначеної проблеми проаналізуємо роль ідеології в житті суспільства. Ідеологія як цілісна теоретична конструкція пропонує певний проєкт розвитку суспільства в політичній, соціально-економічній, духовній та інших площинах. У демократичному суспільстві, на відміну від тоталітарного, спостерігається конкуренція ідеологічних систем, у деяких випадках їх конвергенція, що призводить до появи нових ідеологій. Відповідно будь-яка ідеологія, що стає домінуючою в суспільстві, чинить вплив і на наукову сферу, існування якої багато в чому визначається державною політикою. Водночас наука сама прагне обстоювати своє право на визначення не лише власних академічних засад, але й того, як сприймати зазіхання тієї чи іншої ідеології. Не варто забувати, що наявний також і такий феномен, як наукова політика, яку проводять у своїй сфері самі науковці і яка

має щось подібне до власної ідеології науковців, яка так чи інакше може впливати і на політичні ідеології в країні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На даний час є доволі багато праць вітчизняних та іноземних науковців, які досліджували феномен ідеології, у тому числі у його зв'язку з наукою. Серед них варто зазначити таких класичних дослідників ідеології, як К. Маркс і Ф. Енгельс, К. Гірц, К. Мангайм, Д. Белл, Ф. Фукуяма, Ю. Габермас. Узагальнювальний доробок із досліджень ідеології у традиції марксизму притаманний працям П. Андерсона. Серед українських дослідників слід зазначити таких, як І. Владленова, А. Волинський, Д. Демидко, В. Карлова, О. Конопелько, Ю. Манелюк та Н. Чубур, М. Остапенко, А. Сухарина. Важливий внесок саме у філософське розуміння ідеології в її зв'язку з розвитком науки здійснили В. Воловик, В. Єрмоленко, В. Колотило, В. Шинкарук. Водночас специфіку стосунку науки до загальнодержавної ідеології, на відміну від ідеологій окремих соціальних груп, цими дослідниками так і не було системно розглянуто.

Метою статті є виявлення закономірностей розвитку процесів ідеологізації, деідеологізації та реідеологізації сучасного суспільства у взаємозв'язку зі змінами ролі науки в суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Класичне визначення ідеології сформувала філософія марксизму, яка пов'язувала її з класовою боротьбою, у якій ідеологія виступала інструментом одного класу в захисті своїх матеріальних інтересів у боротьбі з іншим класом. Німецькі мислителі Карл Маркс і Фрідріх Енгельс уявляли собі ідеологію певною доволі застиглою формою, яка більш чи менш адекватно відображає наявний у суспільстві спосіб матеріального виробництва [12]. Тоді як послідовники Маркса, особливо представники західного марксизму, такі як Георг Лукач, Антоніо Грамші, Луї Альтюссер, а також полемічно налаштований щодо Маркса Карл Мангайм вважали ідеологію доволі самостійним соціальним феноменом, який і сам може визначати самосвідомість класу, а отже і спрямовувати його діяльність. Про це свого часу доволі влучно і суттєво написав британсько-американський історик, політолог і філософ Перрі Андерсон [17]. Якщо у марксистів ідеологія співвідносилася з матеріальними обставинами розвитку суспільства, то вже у Мангайма вона співвідносилася із загальним масивом соціальних знань, а у американського мислителя Деніела Бела ідеологія виявлялася пов'язаною з віруваннями людей. Натомість, в іншого американського дослідника, представника культурної антропології Кліфорда Гірца ідеологія взагалі являє собою самодостатню символічну систему [4]. З таких позицій ідеологія максимально наближається до такого феномену, який Реймон Арон і Ентоні Шилз характеризують як заміник релігії: ідеологія бере на себе завдання давати відповіді на основні світоглядні питання і виступає основним мотиватором

суспільної поведінки людини. Навіть у протистоянні марксизму більшість дослідників визнають ідеологію як потужний чинник суспільного розвитку – однак таке переконання виявляється характерним саме для індустріального суспільства.

На сьогоднішній день у науковому дискурсі представлено різноманітні уявлення щодо ролі та місця ідеології в житті суспільства. І. Владленова у роботі «Концептуальне оформлення поняття «ідеологія»: філософські підходи» спробувала систематизувати уявлення про ідеологію з позицій визнаних науковців. Так, зокрема, досліджуючи погляди Альтюссера на ідеологію, ця авторка слушно звертає увагу на те, що «для Альтюссера тотальний характер ідеології завжди відображає деякі класові позиції, якою б не була їх форма (релігійна, моральна, юридична, політична). За допомогою панівної ідеології, за Л. Альтюссером, забезпечується «гармонія» (іноді не дуже струнка) функціонування репресивного державного апарату та ідеологічних апаратів держави, а також «гармонія» різних ідеологічних апаратів держави. Всі ідеологічні апарати держави, якими б вони не були, ведуть до одного й того самого результату: відтворення виробничих відносин, тобто відносин капіталістичної експлуатації» [1, с. 51–52].

Така класична позиція щодо ідеології як визначальної організуючої сили в суспільстві представлена і у сучасній українській науці. Так, з точки зору В. Лісовського, «визначальним компонентом в організації державного устрою і громадського життя будь-якого суспільства є ідеологія – систематизована сукупність поглядів та ціннісних орієнтацій, що виражають інтереси певної соціальної групи». На його думку, «всі ідеології, по-перше, пропонують свій погляд на існуючий політичний устрій – у формі світогляду; по-друге висуювають власну модель майбутнього суспільства; по-третє, пропонують свої засоби розбудови нової політичної системи» [10, с. 86].

Якщо прийняти цю точку зору, тоді ідеологію можна розглядати у двох основних значеннях: у вузькому розумінні – це система цінностей та поглядів певного соціального класу та партії, яка його представляє і є ретранслятором цих поглядів; у широкому значенні ідеологія представляє собою ідейно-ціннісне підґрунтя для консолідації нації, є основою для визначення стратегічних пріоритетів розвитку держави. Як правило, ідеологічна система державотворчого характеру знаходить свій прояв у національній ідеї. Як свідчить українська дослідниця Валентина Карлова, «...ідеологічний плюралізм реалізується в межах певних загальноприйнятих (фундаментальних) соціальних цінностей, які і є базисом суспільного єднання, що охоплює всіх громадян, незважаючи на їхні ідеологічні чи конфесійні переконання, соціальний стан та національне походження. В цьому й полягає «рамкова» ідеологія – аксіологічна матриця демократичної правової держави, яку загалом приймають усі

демократичні політичні ідеології» [7, с. 19]. Ця позиція багато в чому нагадує поняття «тотальної ідеології» у Карла Мангайма [21].

Під таку тотальну ідеологію мала би підпадати наука. Але питання полягає у тому, що тотальна ідеологія не є політичною: це загальноприйнята позиція, згідно з Мангаймом. До подібної позиції приходять і Карлова, хоча й уникає терміна «тотальна ідеологія», який, очевидно, асоціюється з тоталітарним режимом. Тоді як Карлова стверджує, що «...будь-яка демократична держава має загально визнану систему світогляду, свою ідеологічну доктрину, якою визначається система економічних, політичних, правових і культурних цінностей, ідей і цілей, у світлі реалізації яких представлена перспектива розвитку суспільства. Така доктрина формується і формулюється на базі збігу основних інтересів більшості соціальних груп населення з конституційним забезпеченням прав меншості» [7, с. 19–20]. Відповідно, державницька ідеологічна доктрина, чи тотальна ідеологія, як їх не назви, але це, швидше, те, що може сформулювати і обґрунтувати наука, а не якась політична партія.

Саме тому у випадках, коли ідеологія починала претендувати на тотальність, вона прагнула набути наукового статусу, якщо не справжнього наукового обґрунтування. Саме тому в нацистській Німеччині та СРСР державні ідеології обґрунтовували науковці і писали для цього численні тексти. Утім Мангайм мав на увазі дещо прямо протилежне: не тотальна ідеологія має пропонувати науці якісь завдання, але сама наука має стати для суспільства чимось на кшталт тотальної ідеології. Саме таку роль наука, видно, починає відігравати в суспільстві знань – в усякому разі в тому концепті такого суспільства, яке спостерігаємо в американського теоретика Деніела Бела [18]. Чи є наука як така «тотальна ідеологія» феноменом політичної деідеологізації, чи є варіантом новітньої політичної чи якоїсь іншої реідеологізації? Для того, аби з'ясувати це, варто уточнити основні характеристики ідеології.

Загалом, стверджує Карлова, «...ідеологія формується різними способами, які визначаються політичним режимом країни, суспільними процесами, культурно-історичним розвитком нації тощо. У демократичних режимах кожна суспільна сила виробляє власну систему цінностей та ідей, які конкурують та прагнуть доводити свою правоту на відкритій суспільно-політичній арені» [7, с. 19]. Отже, ідеологія все ж потребує певної плюралістичності – адже ідеологія виникає у боротьбі з іншою ідеологією, а не з неідеологічністю.

Як стверджує український філософ Володимир Колотило, «ідеологія здатна мати різні рівні на шляху до її теоретичного обґрунтування. Ці рівні залежні в своєму існуванні від таких передумов:

по-перше, вона може вбирати в себе і будуватися на окремих несистематизованих ідеях і поглядах, що відображають ставлення певної соціальної групи до тих чи інших сторін соціальних явищ;

по-друге, ідеологія може будуватися на декількох провідних ідеях, об'єднаних в ідеал, згідно з яким формується відношення суб'єкта до об'єкта ідеологічних відносин (найбільш суттєвих явищ суспільного життя);

по-третє, вона може існувати у вигляді ідеологеми, яка як комплекс ідей, поглядів, уявлень, спрямованих на тлумачення тих чи інших соціальних процесів, призводить до виникнення теорії ідеологічного процесу як основи визначення методів і конкретно-практичних шляхів реалізації інтересів і потреб соціальних сил» [8, с. 32].

Вітчизняний дослідник О. Конопелько пропонує інші підходи до розуміння функціональності ідеології у суспільстві, спираючись на точки зору низки вчених: «Під ідеологією розуміють науку, що дозволяє встановлювати правила політичної діяльності на основі дослідного знання (Д. де Трассі); спосіб соціально-групового мислення, призначений для його перетворення на знаряддя колективної дії (К. Мангейм); функціональний інструмент інтеграції суспільства (О. Лемберг, Т. Парсонс); парадигму суспільної свідомості (К. Гаджієв); похідні від почуттів явища, що використовуються для виправдання нелогічного характеру політичних дій (А. Паретто); хибну, ілюзорну свідомість (Б. Томпсон, Г. Теборн); соціально-політичну патологію (К. Ясперс)» [9, с. 479].

Незважаючи на те, про яку ідеологію йдеться і як її трактують дослідники, вона виконує низку взаємопов'язаних функцій. Посилаючись на В. Шинкарука, зауважимо, що «будь-яка ідеологія має три складові частини і відповідно три функції:

– апологетичну – утвердження, захист і виправдання певних наявних суспільних поглядів і їх зміцнення;

– критичну – заперечення інших наявних суспільних порядків, засудження їх;

– футурологічну – уявлення про бажане і сподіване майбутнє з точки зору реалізації інтересів і потреб суб'єкта ідеології, прогнозування майбутнього» [16, с. 54].

Видно, для різних суспільних груп ці три функції мають виконуватися по-різному, що і зумовлює появу розмаїття ідеологій, передусім політичних. Але якщо під ідеологією розуміти світогляд певної соціальної групи і його концептуалізацію лідерами цієї групи, тоді маємо визнати плюралістичність ідеологій не лише в політичній сфері, а й для всіх соціокультурних груп сучасного мультикультурного суспільства.

Дійсно, ідеологія завжди відображає певні соціальні інтереси, і не лише в їхній політичній проекції – вона не може бути просто символічною системою, безвідносно до її носіїв і знаходитись ніби в соціальному вакуумі, тобто не спиратись на підтримку нехай і невеликої частини населення. Ідеологія

«живе» в суспільстві лише тоді, коли вона проникла і утвердилась у свідомості людини як представника певної соціальної групи, а не просто суспільства у цілому, як у випадку з тотальною ідеологією. Однак у суспільстві знань будь-яка ідеологія має спиратися на науку – не лише тотальна, державницька, але й кожна окрема: бути успішною у прикладному вимірі, не спираючись на науку, уже неможливо.

Очевидно, прагнучи уникнути вживання терміна «тотальна ідеологія», але справедливо апелюючи до неминучого опертя на науку, зауважує український філософ Віталій Воловик щодо ідеології: «Однак її не можна отожднювати з суспільною свідомістю. Вона, на наш погляд, постає у якості одного з структурних елементів свідомості, особливого типу, а саме – праксеологічної свідомості. Сутність ідеології полягає у тому, що у ній реалізується механізм переводу результатів мисленнєвої, теоретичної діяльності у практику. Вона виступає ідейною основою практичної діяльності конкретного соціального суб'єкту. «Ідеологія» може бути визначена як поняття соціальної філософії для позначення теоретично обґрунтованої практичної свідомості» [3, с. 8–9].

Прикладна складова ідеології полягає в тому, що вона спрямована на перетворення соціальної дійсності, а її носії прагнуть влади для втілення своєї ідеологічної системи на рівні всієї країни. Але ані перетворити дійсність, ані досягнути влади без науки у суспільстві знань нереально. Тому ідеології починають активно «цікавитися» наукою, а наука починає інкорпоруватися в усі ідеології. Спочатку цей процес виглядає як зникнення класичних ідеологій, «деідеологізація».

Аналізуючи ступінь проникнення ідеологічних систем у суспільне життя, А. Волинський зауважує: «На перший погляд може здатися, що ідеологія має справу винятково з вторинними політичними інтересами (адже вона завжди реалізується групою). Однак насправді специфіка взаємозв'язку ідеології з політичними інтересами полягає в тому, що вона діє не тільки на рівні груп, об'єднань громадян, але й на індивідуальному рівні (за умови належної політичної культури, під якою зараз розуміємо лише такий її аспект, як політична обізнаність і наявність мінімуму знань про основні сучасні політичні ідеології), оскільки первинні політичні інтереси можуть набувати оформленості, системності та практичної реалізації не тільки шляхом перетворення на вторинні суспільні інтереси, але й шляхом безпосереднього поєднання з тією чи іншою ідеологією» [2, с. 74]. Так само індивідуально починає діяти і наука – усе більша кількість громадян економічно розвинених суспільств виявляються причетними до науки – щонайменше отримуючи вищу освіту, але практично всі без винятку – користуються винаходами, досягнутими з опертям на новітні наукові відкриття.

З вищенаведеного можна зробити висновок про те, що ідеологія як система цінностей знаходить прояв на декількох рівнях: індивідуальному, груповому, суспільному й державницькому. Практика розповсюдження ідеологій на глобальному рівні доводить, що вони можуть охоплювати декілька країн, але при цьому завжди буде наявна національна специфіка трактування ідеологічних постулатів та особливості їх втілення у соціальному житті. Разом з тим, у сучасних демократичних суспільствах спостерігається «розмивання» ідеологічних систем, конвергенція ідеологій, поява нових ідеологій, які відповідають нагальним потребам соціуму. Більше того, український філософ Володимир Єрмоленко стверджує, що у сучасному світі, а не лише в Україні, спостерігається феномен «плинності» ідеологій [6]. Причиною такої плинності серед інших є, на нашу думку, те, що ідеології, які на ціннісно-емоційному рівні можуть бути доволі відмінними, завдяки спільному для них зверненню до науки починають набувати все більше подібних раціональних рис. На думку українського науковця Д. Демидко: «Ідеологія є механізмом раціоналізації на макросоціальному рівні, вона є способом раціоналізації, виправдання ірраціональних імпульсів, це теорія, яка суб'єктивно інтерпретує навколишню дійсність. Для підтримки соціального порядку необхідно ставити цілі та прагнути до ідеалів, інакше кажучи, спиратися на будь-які ідеології...» [5, с. 113].

Отже, роль ідеології в житті суспільства загалом та науки зокрема необхідно визначати конкретно-історично залежно від того, яка ідеологічна система є домінуючою або яка палітра ідеологій представлена у тій або іншій країні: як приклад можна згадати негативний вплив комунізму й фашизму на розвиток суспільства або відзначити позитивний вплив лібералізму та соціал-демократичної ідеології на суспільний прогрес. У тоталітарних суспільствах політична ідеологія прагне підпорядкувати собі науку і це призводить до деградації – і науки, і ідеології. Тоді як у ліберальних демократіях ідеології активно звертаються до науки за експертними оцінками, наука є для ідеологій вищою інстанцією – і це дає простір для розвитку і ідеологіям, і науці.

Історичний досвід людства та окремих країн надає нам значну емпіричну базу для розуміння ролі ідеологій у суспільних відносинах. Аналіз цього досвіду, на нашу думку, необхідно здійснювати в рамках концепцій ідеологізації, деідеологізації та реідеологізації – у простеженні взаємозв'язку суспільства і науки.

Як правило, процес ідеологізації суспільства й відповідно науки найбільш яскраво проявляється у тоталітарних країнах. Форми, методи та змістовне наповнення ідеологізації можуть відрізнятися, але суть процесу залишається незмінною – насадження (або проникнення) певних світоглядно-ідеологічних постулатів у всі сфери суспільного життя, включаючи й наукову. У демократичних суспільствах ідеології здійснюють «м'який» вплив на суспільні відносини й наукову діяльність, оскільки в них наявним є світоглядно-ціннісний плюралізм й відповідно ідеологічна багатоманітність.

Ідеологізація суспільства та науки може відбуватися за низкою напрямків та набувати різних форм. На думку А. Сухарини, «серед можливостей впливу ідеології на науку ми можемо виокремити наступні варіанти:

1) Ускладнення та формування нової соціальної реальності, що стає предметом вивчення політичної науки і, зокрема, проявляється у формуванні нових категорій. Цей вплив варто називати опосередкованим впливом, шляхом творення нової соціальної реальності, яка і стає предметом вивчення.

2) Перетворення соціальної реальності таким чином, що нова реальність стає відображенням ідеологічних ідей, що і є предметом дослідження. Тут йдеться про докорінну зміну звичних раніше речей шляхом ідеологічного впливу.

3) Вплив ідеології на персону дослідника чи на традиції наукової школи, коли навіть безумовні наукові здобутки виходять з ідеологічних передумов. Мета дослідження, зацікавленість в конкретному дослідницькому запитанні – це часто має причиною ідеологічний вплив» [15, с. 138].

Отже, ідеологізацію суспільства й науки ми можемо розглядати, з одного боку, як процес, що здійснюється в державі на загальному рівні («жорстка ідеологізація» в тоталітарних країнах, «м'яка ідеологізація» в демократичних країнах), а з другого – як вплив певних ідеологічних постулатів на свідомість окремих вчених, наукових спільнот.

Якщо ідеологізація мала тотальний характер, як правило, суспільство вимагає зворотного процесу – деідеологізації, яка є засобом розширення духовної свободи соціуму й людини, механізмом позбавлення від світоглядного диктату з боку влади всіх сфер суспільного життя, у тому числі й науки.

Концепцію «деідеологізації» суспільства сформовано у другій половині ХХ ст. на основі поглядів Д. Белла, С. Ліпсета, Р. Арона. Як у цілому правильно стверджують Ю. Манелюк та Н. Чубур: «Деідеологізація суспільства – це зменшення значення традиційних ідеологій у соціальному управлінні, відмова від орієнтирів на перебудову світу, втрата ідеологіями спроможності «власною мовою» формулювати сучасні проблеми, дерадикалізація інтелектуалів» [11, с. 8]. Деідеологізація суспільства, надаючи духовну, інтелектуальну й наукову свободу, може створювати одночасно й відчуття невизначеності серед пересічних громадян, особливо після десятиріччів ідеологічного контролю.

Деідеологізацію суспільства і науки напряму пов'язано з упровадженням на рівні державної політики ідеологічного плюралізму і зверненням до вищого авторитету науки. Як стверджує М. Остапенко, «ідеологічний плюралізм пов'язується з певними системами ідей, цінностей, поглядів, має вияв у політичних ідеологіях та може закріплюватися юридично. Як правило, ідеологічний плюралізм закріплюється через визнання і гарантування політичних, громадянських прав і свобод людини. Загалом у конституціях демократичних

країн більше уваги приділяється правам і свободам громадян, основам суспільного ладу, організації влади, управління і суду згідно з принципом поділу влади, організації держави, ніж економічним, соціальним та духовно-культурним аспектам» [14, с. 17–18].

Деідеологізація суспільства й науки не означає зникнення ідеологій, навпаки, цей процес є підґрунтям для відродження раніше заборонених ідеологічних систем, появи нових ідеологій «загальнонаціонального» характеру.

Опинившись у ситуації ідеологічного плюралізму, суспільства та держави «відчули» брак консолідуючого ціннісного начала для розвитку нації. Саме тому в політичних та наукових колах актуалізувалась проблема реідеологізації суспільного життя та, як наслідок, наукової діяльності. Варто зазначити, що концепцію «реідеологізації» суспільства пов'язано з діяльністю Франкфуртської школи західного марксизму (Ю. Габермас, Т. Адорно, Л. Альтюсер, У. Матц). Як її визначають Ю. Манелюк та Н. Чубур: «Реідеологізація суспільства – це розуміння ідеології як найважливішого національного ресурсу, ключового чинника модернізації країни та зміцнення її становища у світі» [11, с. 8]. Одним з ідеологів такої реідеологізації можна вважати німецького філософа Юргена Габермаса, який стверджував, що в науки є власний інтерес – пізнавальний [20], а отже, можна припустити, що є і власна ідеологія в самій науки. Ця ідеологія все більше поширюється на усе суспільство, однак не як певна уніфікована тотальність, а варіативно – по-своєму для кожної соціальної групи.

Загалом можна вирізнити два типи наукової ідеології – егалітаризм і елітаризм, які умовно можна співвіднести з лівим і правим крилом у політичній ідеології. Егалітаристи прагнуть залучити до наукової ідеології якомога більше членів суспільства – як учасників, нехай і другорядних, але з правом голосу в науковому дискурсі (зокрема через його популяризацію). Елітаристи від науки, навпаки, прагнуть зробити науковий дискурс більш закритим, справою лише компетентних фахівців, що має пришвидшити прийняття рішень. Обидві позиції мають свої недоліки.

Як писав американський теоретик Френсіс Фукуяма у праці, присвяченій відродженню ідеологій: «Незважаючи на нинішній крах комунізму, недосконала взаємність визнання стане джерелом майбутніх спроб знайти альтернативи ліберальній демократії та капіталізму зліва» [19, р. 299]. Так, і в науці постійно йде боротьба з закритими і платними базами даних, своєрідний «лівий бунт» науковців проти капіталізму. Але як тоді визначати більш успішних науковців?

З іншого боку, саме прагнення забезпечити фінансування фундаментальної науки незалежно від комерційної успішності публікацій та іншої наукової діяльності формує крило «правих фундаменталістів» від науки: «Але хоча нерівне визнання рівних людей є найвідомішим звинуваченням проти лібе-

ральної демократії, є підстави думати, що більша і зрештою серйозніша загроза походить від правих, тобто від тенденції ліберальної демократії надавати однакове визнання нерівним людям» [19, р. 299]. Але тут виникає загроза зловживання науковою елітою і неефективного використання нею суспільних інвестицій у науку.

Очевидно, шлях розвитку науки лежить у пошуку золотієї середини між цими двома «партіями» в науковій політиці. Саме тут і виробляється державна наукова політика. З точки зору М. Михальченка, «не визнаючи ідеологію якоїсь однієї політичної сили державною, сама держава без певної ідеології обійтись не може, як не може в один і той же час дотримуватись різних ідеологічних систем. Сам принцип ідеологічного плюралізму аж ніяк не заперечує потреби суспільства в певному консолідуючому началі, в консенсусі в найбільш принципових питаннях і поглядах на способи їх вирішення, забезпечення суспільної злагоди й гармонії. Кожен народ, кожна нація, кожна держава, щоб зберегти себе, повинні мати свою ідеологію, тобто сукупність ідей, ідеалів, цілей, що виражали б глибинні основи їхнього життя, корінні інтереси і скріплювали їх, інтегруючи народ і державу, поєднуючи загальнолюдські та національні цінності» [13, с. 201].

Висновки. Зазначимо, що ідеологія у житті суспільства відіграє двоїсту роль – позитивну, якщо мова йде про конкуренцію ідеологічних систем задля вироблення найкращого шляху розвитку країни, та негативну у тому випадку, коли ідеологія стає підґрунтям існування тоталітарних режимів. Ідеологія як суспільний феномен формується різними способами, які визначаються політичним режимом країни, соціально-економічними процесами, культурно-історичним розвитком нації тощо.

Як свідчить історія людства процеси ідеологізації, деідеологізації та реідеологізації суспільства й науки є циклічними і зумовлюють існування один одного. Надмірна ідеологізація суспільних відносин детермінує потребу в деідеологізації, а ціннісний вакуум й слабка державна стратегія розвитку країни сприяють необхідності реідеологізації суспільства й науки. Необхідність деідеологізації суспільних відносин і наукової діяльності, як правило, виникає в посттоталітарних країнах. Відповідно, суспільство та наука стають об'єктами й суб'єктами цих змін. Посилена ідеологізація спричиняє потребу в деідеологізації суспільних відносин і наукової діяльності. У той же час ідеологічний плюралізм стає підґрунтям для формування національною елітою, науковими колами, громадянським суспільством певної ідейно-ціннісної системи для подальшого розвитку країни (потреба у реідеологізації).

ЛІТЕРАТУРА

1. Владленова І. В. Концептуальне оформлення поняття «ідеологія»: філософські підходи. *Вісник Національного університету «Юридична академія України іме-*

- ні Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. №2. С. 50–57.
2. Волинський А. Ідеологічна структуризація суспільних політичних інтересів. *Політичний менеджмент*. 2004. №5. С. 71–81.
 3. Воловик В. І. Ідеологія: сутність і зміст поняття. *Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовт. 2011 р.* : [матеріали доповідей і виступів]. Київ : Вид.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2011. С. 8–9.
 4. Гірц К. Інтерпергація культур : вибрані есе / пер. с англ. Н. Комарової. Київ : Дух і Літера, 2001. 542 с.
 5. Демидко Д. Л. Особливості управлінських факторів трансформації ідеологічної соціалізації на сучасному етапі у контексті національної безпеки в Україні. *Публічне управління й адміністрування в Україні*. 2020. Вип. 16. С. 111–115.
 6. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі ХІХ–ХХ століть. Київ : Дух і Літера, 2018. 480 с.
 7. Карлова В. Проблеми формування загальнонаціональної ідеології в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2010. №4. С. 17–24.
 8. Колотило В. В. Структуруючі складові ідеології. *Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовт. 2011 р.* : матеріали доповідей і виступів. Київ : Видав.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2011. С. 32.
 9. Конопелько О. В. Функції ідеології: позитивний та негативний аспект. *Форум права*. 2013. №1. С. 479–485.
 10. Лісовський В. М. Ідеологія України та її роль у формуванні і становленні громадянського суспільства. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2012. Т. 20, вип. 22 (3). С. 86–92.
 11. Манелюк Ю. М., Чубур Н. В. Сучасні ідейно-політичні течії. Практикум. Київ : КНЕУ, 2010. 214 с.
 12. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест комуністичної партії / пер. з нім. Київ: Вперед, 2010. 56 с.
 13. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. 488 с.
 14. Остапенко М. Ідеологічний плюралізм: проблема необхідності розвитку і збереження цілісності демократичного суспільства. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2010. Вип. 21. С. 8–23.
 15. Сухарина А. А. Принципи співвідношення наукового та ідеологічного знання у політичній науці : дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2020. 209 с.
 16. Шинкарук В. Громадянське суспільство, держава, ідеологія. *Розбудова держави*. 1994. №5. С. 53–56.
 17. Anderson P. Considerations On Western Marxism. London : New Left Books, 1976. 140 p.
 18. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties. Harvard : Harvard University Press, 2000. 540 p.

19. Fukuyama F. *The End of History and the Last Man*. New York : The Free Press, 1992. 418 p.
20. Habermas J. *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt: Suhrkamp, 1968. 368 s.
21. Mannheim K. *Ideologie und Utopie*. Bonn: Friedrich Cohen, 1929. 250 s.

REFERENCES

1. Vladlenova, I. V. (2014). Kontseptualne oformlennia poniattia «ideolohiia»: filosofski pidkhody. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: Filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 2(21) , 50–57 [in Ukrainian].*
2. Volynskyi, A. (2004). Ideolohichna strukturyzatsiia suspilnykh politychnykh interesiv. *Politychnyi menedzhment – Political management, 5, 71–81 [in Ukrainian].*
3. Volovyk, V. I. (2011). Ideolohiia: sutnist i zmist poniattia. *Naukovo-praktychna konferentsiia «Ideolohiia v suchasnomu sviti», 19–20 zhovt. 2011 r. – Scientific and practical conference «Ideology in the modern world», October 19–20. 2011. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 8–9 [in Ukrainian].*
4. Geerts, C. (2001). *Interpretatsiia kultur: vybrani ese – The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
5. Demydko, D. L. (2020). Osoblyvosti upravlinskykh faktoriv transformatsii ideolohichnoi sotsializatsii na suchasnomu etapi u konteksti natsionalnoi bezpeky v Ukraini. *Publichne upravlinnia y administruvannia v Ukraini – Public management and administration in Ukraine, 16, 111–115 [in Ukrainian].*
6. Yermolenko, V. (2018). Plynni ideolohii. Idei ta polityka v Yevropi KhIKh-KhKh stolit – Flowing ideologies. Ideas and politics in Europe in the 19th and 20th centuries. Kyiv: DUKH I LITERA [in Ukrainian].
7. Karlova, V. (2010). Problemy formuvannia zahalnonatsionalnoi ideolohii v Ukraini. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, 4, 17–24 [in Ukrainian].*
8. Kolotylo, V. V. (2011). Strukturuiuchi skladovi ideolohii. *Naukovo-praktychna konferentsiia «Ideolohiia v suchasnomu sviti», 19–20 zhovt. 2011 r.: Naukovo-praktychna konferentsiia «Ideolohiia v suchasnomu sviti», 19–20 zhovt. 2011 r. – Scientific and practical conference «Ideology in the modern world», October 19–20. 2011. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 32 [in Ukrainian].*
9. Konopelko, O. V. (2013). Funktsii ideolohii: pozytyvnyi ta nehatyvnyi aspekt. *Forum prava – Law forum, 1, 479–485 [in Ukrainian].*
10. Lisovskyi, V. M. (2012). Ideolohiia Ukrainy ta yii rol u formuvanni i stanovlenni hromadianskoho suspilstva. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Filosofii. Sotsiolohiia. Politolohiia – Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Philosophy. Sociology. Politicalology, 22(3), 86–92 [in Ukrainian].*
11. Maneliuk, Yu. M., Chubur, N. V. (2010). Suchasni ideino-politychni teorii – Modern ideological and political trends. *Praktykum*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

12. Marks, K., Engels, F. (2010). Manifest komunistychnoi partii – Manifesto of the Communist Party. Kyiv: Vpered [in Ukrainian].
13. Mykhalchenko, M. I. (2004). Ukraina yak nova istorychna realnist: zapasnyi hravets Yevropy – Ukraine as a new historical reality: a reserve player in *Europe*. Drohobych: VF «Vidrodzhennia» [in Ukrainian].
14. Ostapenko, M. (2010). Ideolohichni pliuralizm: problema neobkhidnosti rozvytku i zberezhenia tsilisnosti demokratychnoho suspilstva. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei – Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about it*, 21, 8–23 [in Ukrainian].
15. Sukharyna, A. A. (2020). Pryntsypy spivvidnoshennia naukovooho ta ideolohichnooho znannia u politychnii nautsi – Principles of correlation of scientific and ideological knowledge in political science: Dissertation for the degree of candidate of political sciences [in Ukrainian].
16. Shynkaruk, V. (1994). Hromadianske suspilstvo, derzhava, ideolohiia. *Rozbudova derzhavy – Development of the state*, 5, 53–56 [in Ukrainian].
17. Anderson, P. (1976). Considerations On Western Marxism. London: New Left Books.
18. Bell, D. (2000). The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties. Harvard : Harvard University Press.
19. Fukuyama, F. (1992). The End of History and the Last Man. New York : The Free Press.
20. Habermas, J. (1968). Erkenntnis und Interesse. Frankfurt : Suhrkamp. [in German].
21. Mannheim, K. (1929). Ideologie und Utopie. Bonn : Friedrich Cohen. [in German].

Kubalskyi Oleh Nartsyzovych, PhD (Philosophy), associate professor, leading researcher, Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential and Science History Studies of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

CHANGES IN SCIENCE CONCEPTUALIZATION IN THE CONTEXT OF IDEOLOGIZING, DEIDEOLOGIZING AND RE-IDEOLOGIZING OF SOCIETY

Abstract. *Social processes are reflected in the development of the scientific community, so there is a reverse effect: changes in science lead to radical innovations in the management of social structures. The article conceptualizes relation between science development and ideologizing, deideologizing and re-ideologizing of society. Conceptual correlation and demarcation between the state-building ideology and the requirements of authorities to the science.*

Keywords: *science, society, ideology, ideologizing, deideologizing, re-ideologizing.*

УДК 327.5.8

DOI <https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.273999>

Герасіна Людмила Миколаївна, докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: l.m.Herasina@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-3299-5255

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ «КЛІМАТ» І СВІТОУСТРІЙ XXI СТ.: ДОМІНАНТНІ ТЕНДЕНЦІЇ

У статті методологічно переосмислено евристичну спроможність класичних імперативів геополітики щодо аналізу сучасної міжнародної ситуації. Здійснюється системне впорядкування домінантних тенденцій (світових, регіональних, темпоральних) у зміненому геополітичному просторі в аспекті їхніх масштабу, сили і перспектив. Теоретично обґрунтовано нові дефініції явищ – «геополітичний світоустрій» та «геополітичний клімат», які складаються та змінюються внаслідок дії домінантних трендів світополітики.

Ключові слова: *наративи сучасної геополітики, геополітичний світоустрій, геополітичні тенденції, неоімперизм, геополітичний «клімат».*

Постановка проблеми. На рубежі ХХ–ХХІ ст. у світі складається нова система геополітичних координат, яку науковці визначили, як «поствестфальську», але парадигма класичної геополітики щодо неї втрачає евристичний потенціал: її колишні наративи пов'язано з традиційною конкуренцією геополітичних коаліцій «таласократії» і «телурократії» (сил Моря та Суходолу) і лише поверхнево пояснюють турбулентність та неминучі конфлікти домінантних конфігурацій Хартленда і Римленда. Ці доктринальні геополітичні «імперативи» стали вразливими в добу постіндустріальної революції через новий характер відносин (геополітичний «клімат») між акторами. У сучасному геополітичному вимірі більш актуальними є закономірності розподілу та перерозподілу сфер впливу (центрів сили) держав і міждержавних союзів у багатомірному світовому комунікаційному просторі, бо це – «географічний розум держави», як зазначив колись К. Хаусхофер.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Геополітичні ідеї набули наукового змісту в органістичних теоріях суспільства і концепції географічного детермінізму XVI–XIX ст. у філософському спадку Ж. Бодена, Г. Бокля, Г. Ф. Гегеля, Й. Гердера, А. Гумбольдта, І. Канта, Ш.-Л. Монтеск'є. Формування геополітики, як відомо, пов'язують з іменами Фрідріха Ратцеля («органічна школа») [1] та Рудольфа Челлена, який обґрунтував, що для утворення потужної держави необхідне поєднання п'яти елементів – економічної політики, демополітики, соціополітики, кратополітики і геополітики [2, с. 775]. Класична геополітика (до Другої світової війни) також представлена теоріями «Heartland» Х. Дж. Маккіндера, «морської могутності» А. Мегена, «континентального блоку» К. Хаусхофера, концепціями «посибілізму» Поля Відалья де ла Блаша, «неоєвразійства» Л. Гумільова, «Rimland» Н. Спикмена, ідеями А. Тойнбі, О. Шпенглера [3, с. 96–126]. Отже, предмет науки геополітики сконцентрувався на аналізі дії законів політики стосовно організації контролю влади над простором та збереження гармонії з ним.

За умов визрівання у другій половині ХХ ст. глобальних політичних змін, інтернаціоналізації світової економіки, виходу на міжнародну арену супердержави США, постколоніального «пробудження» Азії та Африки, руйнації «табору» соціалізму тощо втратили гносеологічний сенс традиційні європейські моделі «балансу сил» і «реальної політики». У той період склались нові геополітичні школи, представлені ідеями мондіалізму та неомондіалізму Ж. Атталі, К. Санторо, Ф. Фукуями; теоріями атлантизму і неоатлантизму Г. Кіссінджера, Д. Майнінга; «нових правих» Ж. Тиріара, І. Лакоста; теорією «зіткнення і розламу цивілізацій» С. Гантінгтона; «третьої хвилі» О. Тофлера; концепцією поліцентристського світу І. Валлерстайна, С. Коена, Дж. Кроуна та ін.

Але на арені міжнародних відносин діють не тільки географічні, кліматичні та цивілізаційні, а й суперечливі економічні фактори, конкурентні політичні інтереси держав, отже – постійно коригується баланс сил і впливів як чинників геополітичної дезінтеграції, фіксуються доцентрові й відцентрові тенденції, які зближують або розділяють країни світу. Ці нові геополітичні тенденції зафіксовані й досліджувались у наукових працях А. Бетлера, З. Бжезінського, І. Василенка, В. Гвоздя, Л. Герасіної, А. Гольцова, О. Дашевської, М. Дністрянського, А. Меддісона, О. Панфілова, В. Погрібної, І. Поліщука, Д. Растоу, М. Требіна, Р. Хааса та ін. [4–18].

Формулювання мети. Як фіксує сучасна геополітична думка, моделі світоустрою епохально змінюються (не виняток і ХХІ ст.), відповідно є потреба в системному впорядкуванні ключових (домінантних) тенденцій оновлення геополітичного простору в аспекті їхніх масштабів, сили і перспектив. Це передусім визначило наукову мету статті. По-друге, в авторському контексті

прагнемо теоретично обґрунтувати поняття – «геополітичний світоустрій» та «геополітичний клімат», які складаються та змінюються внаслідок дії домінуючих трендів світополітики.

Вклад основного матеріалу. Геополітичний «клімат» нового тисячоліття почав виразно змінюватися після трагічних подій 11 вересня 2001 р. в США, які позначили кульмінацію глобального конфлікту між демократичним західним світом і радикально-терористичними анклавом східної цивілізації. Явища масової міграції народів, феномени глобального обігу капіталів і бізнесу, циркуляція ідей і технологій, розвиток ЗМІ, інтернет-мереж і зв'язку, водночас – деградація природного середовища, розповсюдження злочинності й зброї масового знищення девальвують звичні уявлення про державу, її національні інтереси, пріоритети і фактори безпеки [13; 19]. Отже, сучасність формує нові макрополітичні пропорції й тренди, суттєво спростовує геополітичні конструкції минулого, вирізняється ускладненням системи планетарних зв'язків, оцінка яких потребує застосування нових підходів і методів посткласичного геополітичного аналізу. Тому має сенс нагадати думку Д. А. Растроу про те, що Захід, який нещодавно керував світом, сьогодні вивчає його [20].

У першому десятиріччі XXI ст. геополітична конструкція світу, що останніми роками характеризувалась неформальним лідерством США, увійшла в стан глобальної кризи; у динаміці міжнародних відносин сформувались неоднозначні тенденції руху до перерозподілу світового і регіональних впливів. Як зазначив Верховний представник ЄС у закордонних справах Жозеп Боррель, «ми увійшли у світ, де панує радикальна невизначеність. Швидкість і масштаби змін є винятковими, це незаперечно і цьому не варто опиратися – це були б марні зусилля. Ми повинні прийняти нову реальність і адаптуватися до неї, надаючи пріоритет гнучкості та стійкості» [21]. На жаль, існуючі міжнародні інститути виявили певну обмеженість у розв'язанні глобальних проблем людства, а інколи й нездатність зберегти мир і безпеку в критичних геополітичних регіонах. Це стосується не тільки складнощів боротьби з транснаціональним тероризмом, а й їхньою неготовністю ефективно протистояти неоімперським амбіціям деяких країн (передусім Росії та Китаю) у намірах набуття в будь-яку ціну статусу «геополітичного полюсу» в світі.

У наративах сучасної геополітики політичний світоустрій представлено на різних ієрархічних рівнях – від субрегіонального до планетарного; але питання з визначення його сутності, пропонованих категорій і прогнозування тенденцій еволюції стали дискусійними серед науковців [14]. Так, Дж. Айкенберрі, характеризує міжнародний порядок як «базову згоду між групою держав відносно ключових правил, принципів та інститутів» [22, р. 45]. Відповідно, чинний міжнародний устрій постає результатом взаємодії передусім

провідних акторів (великих держав-суверенів). Деякі автори, підкреслює А. Гольцов, уникаючи контраверсійних суджень, називають сучасний світопорядок – «постбіполярним» [11, с. 335]. Вбачається, що в широкому сенсі під міжнародним порядком слід розуміти конвенційну систему світоустрою, яка визначає принциповий характер взаємозв'язків і зносин між державами та недержавними акторами.

У наш час відбуваються інтенсивні зміни в сталій системі міжнародних політико-економічних відносин, тому природно зростає роль аналітики й прогнозування геополітичної динаміки. Вбачається, що через реалії, які склалися, досить актуальним стає наукова інтерпретація сутності світоустрою в геополітичній парадигмі [12; 17]. Так, на думку К. Флінта й П. Тейлора, геополітичний порядок у світі являє собою «стабільну модель світової політики, у якій домінує порядок денний, встановлений найбільшими державами» [23, р. 310]. С. Гантінгтон називав сучасний світоустрій «дивним гібридом, «unimultipolar system» (монобагатополярною системою) з однією наддержавою і кількома великими державами» [24, р. 35], тобто коли є один головний полюс і декілька менших, що здатні вести власну геополітику, але не мають достатньо можливостей, щоб трансформувати світову систему.

Саме найпотужніші міжнародні суб'єкти продовжують сьогодні впорядковувати геополітичну ієрархію (як і спричиняти дезінтеграцію) в світі, вони ж визначають правила політичної «гри» для інших акторів, але з урахуванням суверенних прав незалежних країн і чинних норм міжнародного права. На ґрунті цього пропонуємо дефініцію «геополітичний світоустрій», що постає як *політико-економічне й природоресурсне співвідношення потенціалів, розподіл сфер глобального / регіонального впливу геополітичних акторів та характер їхньої взаємодії у визначеному (згідно з епохою і масштабом) геопросторі.*

На наш погляд, якщо застосувати метод факторно-геополітичного аналізу, можна переконатися, що з 2000-х рр. поступово складається багатополярна «модель» геополітичного світоустрою, у межах якої поряд із наддержавою США позиціонуються нові «центри сили», такі як КНР, Японія, Євросоюз, Індія, Бразилія, Російська Федерація, країни-лідери Близького Сходу, власні інтереси яких не збігаються / суперечать в економічній, політичній, безпековій та інших сферах, що веде до протистояння на світовому й регіональному рівнях [10].

Динаміка системних трансформацій стає тенденцією, яку підтверджує закон «кореляцій між поляризацією і стабільністю» міжнародної системи Р. Арона [25]. На підтримку цієї думки доречно згадати концепцію «геостратегічних агентів і геополітичних центрів» З. Бжезінського, який вважав, що на даному етапі конкурувати із США у прагненні національної величі, ідеоло-

гічної реалізованості, релігійного месіанства чи економічного росту, щоб змінити свій геополітичний стан, можуть лише євразійські геостратегічні агенти, це – Франція, ФРН, Росія, Китай та Індія [4; 5].

Безперечно цікавою є й гіпотеза-прогноз Й. Галтунга про «сім паралелей монополярного світового простору», де він виокремив сім центрів, які можуть претендувати на глобальну гегемонію після «холодної війни» [26; 27]:

- США («гегемон гегемонів») у Західній півкулі й на Середньому Сході;
- Євросоюз, який грає на протистоянні «Росія ↔ Туреччина»;
- Китай, що посилює свою гегемонію, як наслідок «прихованого капіталізму»;
- Росія разом з СНД (можливо, із православними слов'янськими країнами Центральної Європи);
- Туреччина разом із більш світськими мусульманськими державами;
- Індія та індуїстські країни можуть прагнути домінування в Південній Азії;
- Японія, що не обмежується лише технологічно-економічним лідерством.

Між тим російська пропаганда теж моделює маніпулятивні «проєкти» для людства в наративі геополітичної «утопії», яка виправдовує відродження *неоімперизму* (зокрема, колишній віце спікер Держдуми РФ М. Юрьєв [28]). У жанрі політико-публіцистичної фантастики тут представлено псевдонаукову ідею «еволюції віртуального» світу в першій половині ХХІ ст., де внаслідок глобальних конфліктів нібито залишилось п'ять супердержав на всій планеті. Це так звані «цивілізаційні материки» – Російська (Євразійська) Імперія від Лісабону до Владивостоку, Американська Федерація від Аляски до мису Горн, Піднебесна Республіка від Тибету до Нової Зеландії, Арабський Халіфат, який охоплює також Африку, врешті – Індійська Конфедерація. Вони культурно й економічно є самодостатніми цивілізаціями, що дотримуються принципово різних моделей розвитку і «байдужі одна до одної, як просто сусіди на планеті». Ця міфічна конструкція не витримує критики, адже ініціатором й ідеологом утопічної перебудови світу, зрозуміло, подано Росію (може, тому ця фантазмагорія є «улюбленою книгою Кремля»), а її сюжет дивним чином збігся з експансіоністською політикою путінізму – так званою «євразійською інтеграцією», що реалізується силою зброї в Молдові, Грузії, а тепер і в Україні.

Безперечно, у наш час політична нестабільність і напруженість у світі значно посилулись, за характером міжнародні відносини стали більш конфліктними; як визначає засновник Незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень В. Гвоздь, наслідки пандемії COVID-19, криза нафтового ринку та російська «газова» й воєнна експансія на європейському континенті критично загострили геополітичну ситуацію [9]. Таким чином, сформувалась *загальносвітова тенденція розвитку «геополітичної кризи»*,

коли відбулось зрушення ключових «центрів сили» глобального рівня. Передусім це виявилось у зміцненні політико-економічної ролі США та Китаю (що лише посилює їхнє суперництво). Крім того, Росія як геополітичний суб'єкт, не витримуючи глобальної конкуренції із Заходом, розгорнула свої позиції в бік безпрецедентної (за останні 80 років) воєнної агресії проти України, зброєю просуває егоїстичні інтереси на пострадянському просторі, використовує ядерний шантаж і створює ризики III світової війни.

Отже, характер чинних міжнародних відносин, власне, і розкриває сутність **геополітичного «клімату»**, що насичений конфліктами, кризами, війнами, та через невизначеність дозволяє нам кваліфікувати *міжнародну систему як транзитивну*, що знаходиться у стані «дисбалансу і взаємних урівноважень» за умов конкуренції центрів глобального впливу різної потужності [10; 17]. Уся логіка міжнародних подій нового тисячоліття доводить, що геополітичний «клімат» *став турбулентним і політично розжарюється, є нестійким і складно передбачуваним*. Відповідно, архітектоніка світу коливається під натиском амбіцій неоімперських еліт у межах конструктів монополярності та багатополярності й містить водночас рудименти колишнього та елементи модерного світоустрою [16; 29–31].

Аналізуючи сутність модерних процесів у геополітиці XXI ст., можна виявити, що кардинальних змін сучасний світоустрій почав набувати під впливом дії ще ряду геополітичних тенденцій – **регіональних і темпоральних** (визначених часом), які зумовили його турбулентність і подальшу трансформацію [17, с. 141–142]. Серед них є домінантні:

- *принципове підґрунтя створили зміни політико-ідеологічного балансу та геополітичної конструкції планети* через постколоніальну модернізацію Азії й Африки та посткомуністичну трансформацію країн Східної і Центральної Європи, які, демократизуючись, обрали суверенний шлях до ЄС;

- *відбувся стратегічний зсув Балто-Середземноморської дуги на нову геополітичну траєкторію – Балто-Чорноморську дугу* по кордонах Росії з країнами Балтії, Україною й Грузією; водночас змінились геостратегії держав східно- й південно-європейського ареалу;

- *глобальний економічний стрибок Південно-Східної Азії* як субрегіональної системи зумовив успіхи квазінаддержав регіону – Японії (економічна міць та інвестиції), Китаю (демографічна та промислова потужність), Південної Кореї, Сінгапуру, Гонконгу (технології); Індії (лідер суспільної демократії);

- *домінантний акцент політиці ядерного стримування, обмеженню гонки озброєнь і «фактору сили»* надала Спільна заява (січень 2022 р.) лідерів США, Великої Британії, Китаю, Росії та Франції, які офіційно володіють ядерною зброєю. Цей документ розробили постійні члени Радбезу ООН; його

вимоги – без'ядерні держави не змінюють свого статусу, а ядерні (передусім РФ та США) повинні поступово зменшувати ядерні арсенали, що має гарантувати іншим країнам переважно мирне розв'язання міжнародних конфліктів. На наступному етапі до цього процесу мають залучитися інші ядерні країни – Ізраїль, Індія, Пакистан та Північна Корея;

- тенденція *створення нових міждержавних пактів для захисту надбань демократії* (як, наприклад, АUKUS – тристоронній оборонний альянс між Австралією, Великою Британією і США, укладений на протидію китайському впливу у спірних акваторіях Південно-Китайського моря через зростання військової присутності КНР в Індо-Тихоокеанському регіоні, невирішені територіальні спори, організовану злочинність тощо);

- тенденційно на початку XXI ст. *серед західних еліт та інших груп населення змінюються домінуючі раніше типи геополітичної свідомості* (глобалізму, мондіалізму, неомондіалізму, ідея «світового уряду») у бік *альтернативи – національно-державницької геополітичної свідомості* (суверенізму) задля реалізації власних політико-економічних змін і збереження етнокультурної самобутності [13, с. 43–44]. Часто глобальне поширення успішного досвіду національних держав унаслідок комунікаційного зближення стимулює політичні рухи народів з низьким ступенем розвитку до боротьби за створення своєї державності;

- контраверсійно мирним очікуванням зростає *руйнівна тенденція воєнно-політичного напруження між Російською Федерацією ↔ США та НАТО*, як глобальних суперників у різних геополітичних ексцесах: сирійська війна; глобальна міграція; санкції проти РФ через анексію Криму і широкомасштабну агресію в Україні в 2022–2023 рр.; іракське, іранське, афганське, венесуельське питання, доля Тайваню тощо.

Висновки. Таким чином, не викликає сумніву, що кардинальні перетворення геополітичного світоустрою та перспективи його подальшого розвитку в XXI ст. зумовлені об'єктивними трендами глобальних і регіональних геополітичних процесів – це зміни конфігурації політичної мапи світу, виникнення інноваційних геополітичних явищ і «гравців», зіткнення на ґрунті дефіциту природних та інших ресурсів, які надають сили впливу державам, прояви геополітичної кризи [29], поява нових міжнародних організацій, поширення територіальних конфліктів і війн тощо [32].

Геополітичний «клімат» сучасності, який сутнісно відображає характер чинних міжнародних відносин, став турбулентним, складно передбачуваним і воєнно-політично розжареним через надмірні амбіції неоімперських еліт авторитарних держав. Отже, невизначені геополітичні перспективи за умов суперництва Центрів глобального впливу і зростання регіональних суперечностей зумовили стан міжнародної системи «дисбалансу і взаємних урівноважень».

ЛІТЕРАТУРА

1. Ратцель Ф. Народоведение / пер. со 2-го соверш. перераб. нем. изд., с разреш. изд. подлинника, с библиогр. указ. ; предисл. и доп. Д. А. Коропчевского ; с худож. испол. рис. в тексте, ... хромолит., ... резанными на дереве черными карт. и ... карт. в красках, исполненными: Рих. Бухтой, д-ром Ф. Этцольдом ... и др. 3-е изд. со стереотипа. Т. 1–2. Санкт-Петербург : Тип. Т-ва «Просвещение», 1903. Т. 1: XVIII, 764 с. ; Т. 2: X, 877 с.
2. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламент. вид-во, 2011. 808 с.
3. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика : навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2016. 540 с.
4. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американське панування та його геостратегічні імперативи / пер. з англ. О. Фешовець. Львів ; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. 236 с.
5. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / пер. з англ. А. Іщенко ; передм. М. Винницький. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. 204 с.
6. Бэттлер А. Контуры мира в первой половине XXI века и чуть далее (теория). *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 1. С. 73–80.
7. Бэттлер А. Мирология. Прогресс и сила в мировых отношениях. Т. II. Борьба всех против всех. Москва : ИТРК, 2015. 671 с.
8. Василенко И. А. Новые тенденции в мировой геополитике. *Вестник Моск. ун-та. Серия. 12. Политические науки*. 2007. № 6. С. 3–9.
9. Гвоздь В. Нові тенденції на пострадянському просторі. *Борисфен Інтел*. 2020. 29 жовт. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/geopolitics/zmini-geopolitichnoi-situacii-v-sviti/> (дата звернення: 09.01.2023)
10. Герасіна Л. М., Требін М. П. «Злами світосистеми»: глобальні зрушення та гібридні виклики. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. № 4 (47). С. 72–93.
11. Гольцов А. Г. Геополитический порядок в мире: тенденции развития. *Вестник СПб государственного университета. Политология. Международные отношения*. 2017. Т. 10, вып. 4. С. 334–347.
12. Дашевская О. В. Методология исследования геополитических процессов. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Політологія*. 2015. № 2. С. 89–96.
13. Дністрянський М. С. Загострення геополітичних взаємин у період постмодерну та становище України : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. 154 с.
14. Погрібна В. Л. Формати світоустрою в умовах системної невизначеності: погляд соціолога. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. № 4 (55). С. 127–142.
15. Требін М. П., Панфілов О. Ю. Географічний детермінізм воєнної могутності держави: історико-філософський погляд. *The XXXIV International Scientific and*

- Practical Conference «Problems of the development of modern science», August 30 – September 02, 2022, Madrid, Spain. Madrid, Spain : ISG-Konf. com., 2022. P. 266–270.*
16. Хаас Р. Н. Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза старого ладу / пер. з англ. Микола Климчук. Київ : Основи, 2019. 375 с.
 17. Herasina L. M., Trebin M. P., Volianska O. V. Macrofluctuations of the international system under the influence of global turbulence and hybrid wars. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2022. № 2 (53). С. 133–155.
 18. Maddison A. *The World Economy: A Millennial Perspective.* Paris: OECD, 2001. 385 p. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/economics/the-world-economy_9789264189980-en#page385 (accessed date: 10.01.2023).
 19. Gallois P. M. *Géopolitique. Les voies de la puissance.* Paris : Plon, 1990. 474 p.
 20. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели. *ПОЛИС.* 1996. № 5. С. 5–15.
 21. Нова світова реальність: революційний виступ топдипломата ЄС Жозепа Борреля. *FREEDOM.* 2022. 12 жовт. URL: <https://uatv.ua/uk/nova-svitova-realnist-revolyutsijnj-vystup-topdyplomata-yes-zhozepa-borrelya/> (дата звернення: 10.01.2023).
 22. Ikenberry J. G. *After Victory: Institutions, Strategic Restraints, and the Rebuilding of Order After Major Wars.* Princeton, NJ : Princeton University Press. 2001. xiii, 293 p.
 23. Flint C., Taylor P. J. *Political Geography, World-Economy, Nation-State and Locality.* 6th ed. London ; New York : Routledge, 2011. xiv. 376 p.
 24. Huntington S. The Lonely Superpower. *Foreign Affairs.* 1999. Vol. 78, № 2. P. 35–49.
 25. Aron R. *Paix et guerre entre les nations.* Paris: Calmann-Lévy, 2006. 797 p.
 26. Galtung J. *Theories of Peace. A Synthetic Approach to Peace Thinking.* Oslo : International Peace Research Institute, 1967. 251 p.
 27. Galtung J., Webel, C. *Peace and conflict studies. Looking back, looking forward. Handbook of peace and conflict studies / edited by Charles Webel and Johan Galtung.* London, New York : Routledge, 2007. P. 397–399.
 28. Юрьев М. Третья империя. Россия, которая должна быть. Москва ; Санкт-Петербург : Лимбус Пресс, 2007. 637 с.
 29. Герасіна Л. М. Специфіка міжнародної кризи в умовах загострення воєнних конфліктів. *Проблеми державотворення в умовах війни: національний і міжнародно-правовий аспекти: наук.-практ. онлайн-конф.* Харків : НДІ ДБМС, 2022. С. 21–25.
 30. Getmanchuk M., Straikher O. Peculiarities of the Concepts of International and World Order Interpretation in Modern International Relations. *Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. ст.* Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2021. Т. 44. С. 9–16.
 31. Lawson G. *The Rise of Modern International Order. The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations / John Baylis, Steve Smith, Patricia*

Owens (eds.). Seventh ed. Oxford, UK ; New York : Oxford University Press, 2017. P. 37–51.

32. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс : монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків : ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.

REFERENCES

1. Ratcel', F. (1903). *Narodovedenie* [Ethnology] / Per. so 2 soversh. pererab. nem. izd., s razresh. izd. podlinnika, s bibliogr. ukaz., [predisl.] i dop. D. A. Koropchevskogo; S hudozh. ispol. ris. v tekste, ... hromolit., ... rezannymi na dereve chernymi kart. i ... kart. v kraskah, ispolnennymi: Rih. Buhtoj, d-rom F. Jetcol'dom ... i dr. 3-e izd. so stereotipa. Vol. 1–2. Sankt-Peterburg: Tip. T-va «Prosveshhenie» [in Russian].
2. Levenets, Yu., & Shapoval, Yu. (Eds.) (2011). *Politychna entsyklopediia* [Political encyclopedia]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
3. Trebin, M. P., Herasina, L. M., & Pohribna, V. L., et al. (2016). *Teoriia mizhnarodnykh vidnosyn. Mizhnarodni vidnosyny ta svitova polityka* [Theory of international relations. International relations and world politics]: navch. posib. / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
4. Bzhezynskiy, Z. (2000). *Velyka shakhivnytsia. Amerykanske panuvannia ta yoho heostrategichni imperatyvy* [The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives] / Per. z anhl. O. Feshovets. Lviv; Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
5. Bzhezynskiy, Z. (2006). *Vybir: svitove panuvannia chy svitove liderstvo* [The Choice: global domination or global leadership] / Per. z anhl. A. Ishchenko; peredm. M. Vynnytskyi. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
6. Bjetler, A. (2002). Kontury mira v pervoy polovine XXI veka i chut' dalee (teoriya) [The contours of the world in the first half of the XXI century and a little further (theory)]. *Mirovaya jekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya – World Economy and International Relations*, 1, 73–80 [in Russian].
7. Bjetler, A. (2015). *Mirologiya. Progress i sila v mirovyh otnoshenijah. Tom II. Bor'ba vseh protiv vseh* [Mirology. Progress and strength in world relations. Vol. II. Fight of all against all]. Moskva: ITRK [in Russian].
8. Vasilenko, I. A. (2007). Novye tendencii v mirovoj geopolitike [New trends in world geopolitics]. *Vestnik Mosk. un-ta. Ser. 12. Politicheskie nauki – Bulletin of Moscow University. Ser. 12. Political sciences*, 6, 3–9 [in Russian].
9. Hvozd, V. (2020). Novi tendentsii na postradianskomu prostori [New trends in the post-Soviet space]. *Borysfen Intel*. 29.10. Retrieved from <https://bintel.org.ua/analytics/geopolitics/zmini-geopolitichnoi-situacii-v-sviti/> [in Ukrainian].
10. Herasina, L. M., & Trebin, M. P. (2020). «Zlamy svitosystemy»: hlobalni zrushennia ta hibrydni vyklyky [«Cracks of the world system»: global shifts and hybrid challenges]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiologiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 4 (47), 72–93 [in Ukrainian].

11. Gol'cov, A. G. (2017). Geopoliticheskij porjadok v mire: tendencii razvitiya [Geopolitical order in the world: development trends]. *Vestnik SPb gos. un-ta. Politologija. Mezhdunarodnye otnosheniya – Bulletin of St. Petersburg state university. Political science. International relationships*, 10 (4), 334–347 [in Russian].
12. Dashevskaja, O. V. (2015). Metodologija issledovanija geopoliticheskikh processov [Methodology for the study of geopolitical processes]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Ser. Politolohiia – Bulletin of Dnipropetrovsk University. Ser. Politicalogy*, 2, 89–96 [in Russian].
13. Dnistrianskyi, M. S. (2021). *Zahostrennia heopolitychnykh vzaiemyn u period postmodernu ta stanovyshche Ukrainy* [The aggravation of geopolitical relations in the postmodern period and the situation of Ukraine]: monohrafiia. Lviv : LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
14. Pohribna, V. L. (2022). Formaty svitoustroiu v umovakh systemnoi nevyznachenosti: pohliad sotsioloha [Formats of the world order in conditions of systemic uncertainty: a sociologist's view]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 4 (55), 127–142 [in Ukrainian].
15. Trebin, M. P., & Panfilov, O. Yu. (2022). Heohrafichnyi determinizm voiennoi mohutnosti derzhavy: istoryko-filosofskiy pohliad [Geographical determinism of the military power of a state: a historical and philosophical outlook]. *The XXXIV International Scientific and Practical Conference «Problems of the development of modern science», August 30 – September 02, 2022, Madrid, Spain* (Pp. 266–270). Madrid, Spain: ISG-Konf. com. [in Ukrainian].
16. Khaas, R. N. (2019). Rozkhytanyi svit. Zovnishnia polityka Ameryky i kryza staroho ladu [A shaken world. American foreign policy and the crisis of the old order] / per. z anhl. Mykola Klymchuk. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
17. Herasina L. M., Trebin M. P., Volianska O. V. Macrofluctuations of the international system under the influence of global turbulence and hybrid wars. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 2 (53), 133–155.
18. Maddison, A. (2001). *The World Economy: A Millennial Perspective*. Paris: OECD. Retrieved from https://read.oecd-ilibrary.org/economics/the-world-economy_9789264189980-en#page385.
19. Gallois, P. M. (1990). *Géopolitique. Les voies de la puissance*. Paris: Plon.
20. Rastou, D. A. (1996). Perehody k demokratii: popytka dinamicheskoy modeli [Transitions to Democracy: An Attempt at a Dynamic Model]. *POLIS – Political Studies*, 5, 5–15 [in Russian].
21. Nova svitova realnist: revoliutsiinyi vystup topdyplomata YeS Zhozepa Borrelia [The new global reality: the revolutionary speech of the top diplomat of the EU Josep Borrell]. *FREEDOM*. 12 zhovt. 2022. Retrieved from <https://uatv.ua/uk/nova-svitova-realnist-revolutsiinyj-vystup-topdyplomata-yes-zhozepa-borrelia/> [in Ukrainian].

22. Ikenberry, J. G. (2001). *After Victory: Institutions, Strategic Restraints, and the Rebuilding of Order After Major Wars*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
23. Flint, C., & Taylor, P. J. (2011). *Political Geography, World-Economy, Nation-State and Locality*. 6th ed. London; New York: Routledge.
24. Huntington, S. (1999). The Lonely Superpower. *Foreign Affairs*, 78(2), 35–49.
25. Aron, R. (2006). *Paix et guerre entre les nations*. Paris: Calmann-Lévy.
26. Galtung, J. (1967). *Theories of Peace. A Synthetic Approach to Peace Thinking*. Oslo: International Peace Research Institute.
27. Galtung, J., & Webel, C. (2007). Peace and conflict studies. Looking back, looking forward / In Webel, C., & Galtung, J. (Eds.). *Handbook of peace and conflict studies*, Pp. 397–399. London, New York: Routledge.
28. Jur'ev, M. (2007). *Tret'ja imperija. Rossija, kotoraja dolzhna byt'* [The Third Empire. Russia that should be]. Moskva ; Sankt-Peterburg : Limbus Press [in Russian].
29. Herasina, L. M. (2022). Spetsyfika mizhnarodnoi kryzy v umovakh zahostrennia voiennykh konfliktiv [The specificity of the international crisis in the conditions of the exacerbation of military conflicts]. *Problemy derzhavotvorennia v umovakh viiny: natsionalnyi i mizhnarodno-pravovyi aspekty: nauk.-prak. onlain konf. – Problems of state formation in the conditions of war: national and international legal aspects: science and practice. online conf.*, Pp. 21–25. Kharkiv: NDI DBMS [in Ukrainian].
30. Getmanchuk, M., & Straikher, O. (2021). Peculiarities of the Concepts of International and World Order Interpretation in Modern International Relations. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu – Modern Historical and Political Issues: Journal in Historical & Political Sciences*, 44, 9–16. Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi un-t.
31. Lawson, G. (2017). The Rise of Modern International Order. In Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. (Eds.). *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, Pp. 37–51. Seventh ed. Oxford, UK; New York: Oxford University Press.
32. Krotiuk, V. A. (Ed.) (2021). *Viiny informatsiinoi epokhy: mizhdystsyplinaryni dyskurs* [Wars of the Information Age: An Interdisciplinary Discourse]: monohrafiia / za red. V. A. Krotiuka. Kharkiv: FOP Fedorko M. Yu. [in Ukrainian].

Herasina Liudmyla Mykolaivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor,
Professor of the Department of Sociology and Political Science of the Yaroslav
Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

GEOPOLITICAL CLIMATE AND WORLD SYSTEM OF THE 21ST CENTURY: DOMINANT TENDENCIES

The article methodologically rethinks the heuristic ability of the classical imperatives of geopolitics in the analysis of the current international situation. A systematic streamlining of dominant trends (global, regional, temporal) in the changed geopolitical space is being

carried out in terms of their scale, strength and prospects. Theoretically substantiated new definitions of phenomena – «geopolitical world order» and «geopolitical climate», which are formed and changed as a result of the actions of the dominant trends in world politics.

Keywords: *narratives of modern geopolitics, geopolitical world order, geopolitical trends, neo-empiricism, geopolitical «climate».*

УДК 321(477)

DOI <https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.274020>

Пашков Віктор Олександрович, кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціології та політології,
Національний авіаційний університет, м. Київ, Україна
e-mail: viktor.pashkov.polit@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4273-2181

Хомерікі Олена Андріївна, докторка соціологічних наук, професорка,
завідувачка кафедри соціології та політології,
Національний авіаційний університет, м. Київ, Україна
e-mail: khomeriki.helen@gmail.com
ORCID ID: 000-0003-3702-0390

ПОЛІТИКО-РЕЖИМНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ (1991–2019): БІГ ПО КОЛУ НА ШЛЯХУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

У статті зроблено спробу осмислення трансформацій політичного режиму в Україні у період 1991–2019 рр. Визначено особливості політичного розвитку країни з моменту проголошення незалежності, специфіку та логіку функціонування політичного режиму в Україні в періоди президенства Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка, В. Януковича та П. Порошенка. Проаналізовано траєкторію політичного розвитку з моменту проголошення незалежності крізь призму транзитологічних студій. На основі цього визначено, що у цьому процесі Україна потрапила в «інституційну колію», коли зміни президентів і урядових команд не приводили до послідовного руху до демократії, а, скоріше, мали ефект маятника, тим самим забезпечуючи країні стабільне перебування в «сірій зоні» між демократією та авторитаризмом. Ланцюг політико-режимних трансформацій в Україні почався з режиму першого президента Л. Кравчука, який можна охарактеризувати як неконсолідований змагальний авторитаризм. Він функціонував у ситуації постійної боротьби центрів влади за майбутню інституційну структуру держави. З прийняттям Конституції 1996 р. він почав еволюціонувати в бік консолідації, але через дію низки причин політичний режим в Україні в 1996–2004 рр. досяг рівня напівконсолідованого змагального авторитаризму. Період президенства В. Ющенко відзначився трансформацією політичного режиму країни в нестабільну електоральну демократію, яка, утім, після приходу до влади президента В. Януковича знову регресувала до рівня змагального авторитаризму: у 2010–2012 рр. – напівконсолідованого, у 2012–2013 рр. – консолідованого. Революція Гідності ознаменувала черговий прорив у справі демократизації і перехід до режиму картельної електоральної демократії.

Однак з середини 2016 р. режим П. Порошенка почав еволюціонувати в неконсолідований змагальний авторитаризм.

Ключові слова: політичний режим, змагальний авторитаризм, політичні трансформації, демократизація, патрон-клієнтстські відносини.

Постановка проблеми. За останні 30 років Україна пройшла складний і суперечливий шлях до побудови демократії, траєкторія якого іноді нагадувала зигзаги, чергування прогресу та відкатів. За цей період у країні змінилося шість президентів, п'ять з яких перемагали на виборах як представники опозиції. Джерела політичного плюралізму та демократизації необхідно шукати в розколі українського суспільства за лінією схід-захід, який спостерігався у 1990–2000-х рр. Цей розкол поєднувався з тим, що Україна від початку обрала президентсько-парламентську модель з певною автономією парламенту, а також різноманіттям груп інтересів на регіональному рівні. Усі ці чинники забезпечили успіх українському плюралізму. Завдяки цьому фрагментарному плюралізму Україна стала першою пострадянською країною, де чинний голова держави зазнав поразки на виборах (Л. Кравчук у 1994 р.). Однак закріплення плюралізму в політичному житті не забезпечили швидкого переходу до побудови консолідованої демократії. Цей шлях став тривалим у часі, багатим на політичні трансформації та досі не завершився. На відміну від країн Східної Європи, де політичні еліти цілеспрямовано сприяли вкоріненню плюралістичних інститутів, українським елітам навички співіснування, мирного розв'язання конфліктів та конкуренції, скоріше, прищеплювались силою обставин, коли жодна з політичних груп не могла монополізувати державну владу чи навіть законодавчу гілку. Тому траєкторія політичного розвитку країни відзначалися ефектами «інституційної колії», коли з обранням кожного наступного президента відбувалися значні трансформації у характері політичного режиму, але країна все одно залишалася в «сірій зоні» між демократією та авторитаризмом. У цьому зв'язку виявлення логіки, чинників і наслідків політико-режимних трансформацій в Україні, осмислення їхньої траєкторії є важливим як із теоретичного, так і з практичного боку. Це дозволить краще зрозуміти як політичний розвиток сучасної України, так і причини, що заважають консолідації демократії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тематика політико-режимних трансформацій в Україні є актуальною та активно досліджуваною у вітчизняному політичному дискурсі. Їм присвячено праці таких відомих українських політологів, як С. Вонсонович, Г. Зеленько, Г. Куц, Ю. Мацієвський, М. Требін, О. Фісун та ін. [1–11]. Зокрема, О. Фісун розглядає ці трансформації крізь призму концепції «неопатрімоніалізму», констатує, що механізми здійснення влади в Україні попри всі політичні перипетії зберігає в якості основи

патрон-клієнтистські відносини. А. Ганжа також осмислює період 2010–2015 рр. крізь призму неопатрімоніального підходу. Г. Куц аналізує вплив двох Майданів (2004 і 2014 рр.) на трансформації політичного режиму в Україні, обмежуючись описом природи та специфіки режимів В. Ющенко та В. Януковича. Інша вітчизняна дослідниця Г. Зеленько використовує для аналізу еволюції політичного ладу в Україні поняття «криза політичного розвитку». На її думку, Україна, потрапивши наприкінці 1990-х рр. у таку кризу і не змігши перейти до консолідації демократії, у своєму розвитку з тих часів іде в рамках інституційної колії, відтворюючи гібридний режим. М. Требін звертає увагу, що середовище пострадянських трансформацій є відмінним від умов у країнах ЦСЄ, як результат, відмінними є й їхні результати. Політичний та культурний спадок радянського періоду зумовлює обмеження та бар'єри на шляху демократизації.

У цій статті ми спираємося на концепцію «змагального авторитаризму» західних політологів Лукана Вея і Стівена Левицькі [12], яка використовується для пояснення політичного розвитку гібридних режимів. Тим самим відбудеться спроба подати власне бачення траєкторії політичних трансформацій в Україні в період незалежності та виявити перешкоди на шляху демократизації.

Постановка мети та завдань дослідження. Метою цієї статті є розгляд політико-режимних трансформацій в Україні в період незалежності та виявлення логіки та траєкторії її політичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду СРСР колишня державна адміністрація активно почала формування нових владних структур, але склад адміністративної еліти майже не змінився. У першій половині 1990-х рр. понад 70% вищих державних службовців становили представники колишньої партійної номенклатури. Політичний режим в Україні у 1991–1994 рр., враховуючи методи управління, розстановку сил, можна визначити як неконсолідований змагальний авторитаризм. При цьому він мав слабо структурований, нестабільний характер. На початковому етапі незалежності ментальна різниця між старою та новою елітами виявилась невеликою. Партійна номенклатура значно послабила свої позиції, але «червоні директори» і націонал-демократи з Народного Руху, які потіснили її у владі, також виховувались у комуністичній системі, несли відбиток відповідної політичної культури [13]. Тому попри демократичну риторику більшість політиків були прихильниками авторитарних методів управління.

Та жодний із політичних акторів за часів **Л. Кравчука** так і не зміг консолидувати владу у своїх руках. Його правління тривало 2,5 року і відзначилось безперервною боротьбою між центрами влади, завершившись достроковими виборами президента та парламенту. Увесь цей час у Верховній Раді активно

діяла антипрезидентська ліва більшість, що протистояла спробам Л. Кравчука розширити повноваження. В умовах розпаду старих і формування нових владних структур, наростання кризових тенденцій в економіці політична конкуренція здійснювалась вільно і чесно. Через брак ресурсів і постійну конфронтацію жодний з акторів не мав змоги одноосібно встановити правила гри на свою користь, ситуативно підтримуючи нестабільну рівновагу і плюралізм.

Іншими характеристиками політичного режиму України в 1991–1994 рр. були загальна інституційна слабкість і низька легітимність влади. Із розпадом СРСР старі політичні інститути були повністю дискредитовані, але багато з них збереглися та продовжували діяти за інерцією (стара Верховна Рада, система рад, судів на місцях). Нові ж створювались украй повільно і з великими труднощами.

Ще на початку конституційного процесу уряд конструювався як слабкий по відношенню до президента, який визначався як голова держави і виконавчої влади. До середини 1990-х рр. нормативна база діяльності Верховної Ради, уряду та президента залишалась неврегульованою через жорстке протистояння гілок влади. У таких умовах правові норми та політичні домовленості сприймалися акторами як тимчасові, вимушені кроки, постійно порушувались.

Слабка структурованість політичного режиму Л. Кравчука була зумовлена декількома чинниками. По-перше, актори виявились неготовими до компромісів у встановленні правил гри. Нестабільна рівновага у протистоянні центрів влади супроводжувалась коливаннями. Так, у 1991–1992 рр. перевага була на стороні парламенту, а в 1993–1994 рр. сильнішим був президент. Під час таких коливань сторони прагнули остаточно перемогти опонента, але їм постійно не вистачало ресурсів [7, с. 56]. Через жорсткі конфлікти чіткі механізми взаємодії гілок влади не могли сформуватись, політична структура стабілізуватись, а сам режим почати консолідуватись. З точки зору теорії транзиту правління Л. Кравчука застрягло на стадії демократичної інституціоналізації, так і не завершивши її.

По-друге, відчувався брак демократичного досвіду в політичних акторів. Мало хто мав реальне уявлення про зміст демократії, відповідних інститутів і процедур. Інституційне будівництво відбувалось значною мірою методом «спроб і помилок». Наштовхуючись на неефективність політичних змін або сильний спротив, актори переважно не прагнули узгодження позицій, часто імітуючи його, а починали шукати нові варіанти змін, які відповідали б їхнім інтересам. Конституційні конструкції в першій половині 1990-х рр. формувались ситуативно в хаотичному потоці політичних подій, процесів і амбіцій.

По-третє, на цьому етапі партії не стали провідними політичними суб'єктами. З початком 1990-х рр. процес утворення партій активізувався, але вони зали-

шались переважно на рівні політичних клубів, а не впливових суспільних структур. Так, лави КПУ в 1991–1994 рр. зменшилися понад утричі, а інші молоді партії не ставили собі за мету розбудову партійної мережі. Рівень охоплення членством у партіях залишався невисоким. Найчисельнішими були КПУ (140 тис. осіб), НРУ (50 тис. осіб), Селянська партія (80 тис. осіб) [14, с. 67].

Використання на виборах до Верховної Ради 1990 і 1994 рр. мажоритарної системи також не сприяло політичній структуризації парламенту та партійному будівництву. Тому політичні партії не відігравали значної ролі ні на парламентських, ні на президентських виборах 1994 р.

Л. Кравчук позиціонував себе як всенародно обраний президент і не прагнув створити власну партію, яка б стала опорою його влади. Під час виборів президента 1991 р. він, як і пізніше його наступник Л. Кучма у 1994 р., спирався на політичну та господарську еліту південно-східних регіонів. Регіональна прив'язка заважала формуванню загальнонаціональних партій, оскільки жодна з політичних сил не могла претендувати на широку соціальну підтримку.

Специфікою політичного режиму України 1991–1994 рр. стала швидка втрата легітимності інститутами влади. Від початку легітимність першого Президента України була вищою, ніж легітимність Верховної Ради, обраної в 1990 р. Фігура Кравчука, обраного 1 грудня 1991 р., за рахунок поєднання перших президентських виборів з референдумом щодо незалежності, асоціювалась у громадян з демократією, державністю. Верховна Рада, обрана формально в радянські часи, яка продовжила свої повноваження як український парламент I скликання, у складі якої домінували ліві сили, мала значно менше довіри.

Сам Л. Кравчук, колишній секретар ЦК КПУ з ідеології, за своїм світоглядом навряд чи був демократом. Його можна вважати одним із засновників вітчизняної політичної традиції маніпулювання правилами і процедурами [5, с. 39]. Зокрема, його згода у вересні 1993 р. на проведення дострокових виборів як парламенту, так і президента була тактичним ходом з метою зниження суспільної напруги та протестної активності [15]. Але вже через декілька місяців, відчуваючи загрозу майбутньої поразки на президентських виборах, він почав робити спроби відтермінувати їхнє проведення.

Політичний режим Л. Кучми. У червні 1994 р. в Україні відбулись позачергові президентські вибори, на яких чинний президент Л. Кравчук програв експрем'єру Л. Кучмі. Перемогу йому забезпечила підтримка південно-східних областей. Таким чином відбулась перша демократична передача влади в країні. Саме з цього часу виявляється одна з особливостей політичного розвитку країни – розвиток плюралізму, демократії підтримується неспроможністю авторитарних правителів консолідувати владу.

Після виборів 1994 р. політичний вплив президента значно збільшився. Новий склад Верховної Ради виявився ще більш фрагментованим за попередній – понад 50% депутатів були безпартійними. Основними недоліками цих виборів стали ліміт явки виборців і слабка роль політичних партій у висуванні кандидатів. Конституційний склад парламенту II скликання не був повністю сформований. Через низьку явку до початку першої сесії було обрані лише 336 із 450 депутатів. У наступні чотири роки постійно тривали довибори. Протягом 1994–1998 рр. фракційний склад Верховної Ради постійно переформатовувався залежно від політичної доцільності. В умовах переваги у парламенті лівих сил його головою був обраний соціаліст О. Мороз, який був опонентом Л. Кучми.

Від самого початку Л. Кучма намагався зміцнити президентську вертикаль з метою консолідації влади у своїх руках. У вересні 1994 р. було створено Раду регіонів для «вироблення узгоджених проєктів рішень з найбільш важливих питань, що виникають у відносинах між органами центральної та місцевої влади». Реальним призначенням цього консультативного органу було посилення контролю президента над органами місцевого самоврядування.

Наступним кроком на шляху зміцнення президентської влади став внесений на розгляд депутатів у грудні 1994 р. законопроект «Про державну владу і місцеве самоврядування». У ньому пропонувалося відокремити законодавчу та виконавчу гілки влади, усунути вплив Верховної Ради на уряд: депутати мали займатись виключно законодавчим процесом, а президент – виконавчими функціями [16, с. 246].

До моменту ухвалення нової Конституції в Україні точилась безперервна боротьба політичних акторів щодо інституційної структури. Як результат цієї тривалої боротьби, Конституція 1996 р. закріпила президентсько-парламентську модель як компроміс депутатів і голови держави.

Вибори до Верховної Ради 1998 р. проводились за новим виборчим законом, який запроваджував змішану систему: 225 депутатів обирались в одномандатних кругах за мажоритарною системою відносної більшості; інші 225 депутатів – за пропорційною системою, за списками партій / блоків. Для останніх встановлювався 4%-й виборчий бар'єр. Партії отримали пріоритетне право висування кандидатів у депутати, представництво у виборчих комісіях. За результатами виборів 4%-й бар'єр подолали вісім політичних сил: КПУ (24,65%), Народний Рух України (9,4), блок СПУ і СелПУ (8,55), Партія Зелених (5,43), НДП (5), «Громада» (4,6), ПСПУ (4), СДПУ (4%). Ще понад 120 депутатів виявились безпартійними [7, с. 104].

Через велику фракціоналізованість складу та поляризованість політичних сил діяльність Верховної Ради протягом 1998–1999 рр. була напівпаралізованою. Більшість голосувань за важливі рішення мали ситуативний характер. Певна

стабілізація ситуації відбулась після переобрання Л. Кучми на другий термін, коли на нетривалий період йому вдалось сформувавши більшість у парламенті. Але вже наприкінці 2000 р. під впливом «справи Гонгадзе», «касетного скандалу», позиції голови держави в парламенті помітно послабилися.

Парламентські вибори 2002 р. також відбулись за змішаною системою. За їхніми результатами в парламенті сформувалося шість фракцій: «За єдину Україну» – 175 мандатів, «Наша Україна» – 119, КПУ – 65, СДПУ (о) – 31, БЮТ – 23, СПУ – 22. Найбільшу фракцію сформував блок «За ЄДУ»: до 35 списочників приєдналися 140 мажоритарщиків, що було зумовлено його статусом «партії влади». Разом з СДПУ (о) і позафракційними він утворив пропрезидентську більшість у Верховній Раді.

Парламентські вибори 1998 і 2002 рр. не були повністю демократичними та чесними. Вони були конкурентними, але нерівними. Адміністрація Л. Кучми намагалася створити провладним силам привілейовані умови, застосовуючи адміністративний ресурс. Крім того, вибори 2002 р. показали ефективність використання електоральних машин. Ідеологічні партії – комуністи, соціалісти, націонал-демократи – на місцях були переможені місцевими елітами.

Ключовими елементами становлення українського політичного режиму за часів президентства Л. Кучми, на нашу думку, стали ухвалення нової Конституції та велика приватизація 1998–2000 рр. Разом ці чинники сформували олігархічно-бюрократичну систему, яку підживлювала системна корупція. Конституційна урегульованість інституційної структури, яка закріпила за головою держави широкі адміністративні, законодавчі та кадрові повноваження, грала на його користь. Перш за все вона надала президенту статус гегемона, який встановлює правила гри, контролює стратегічні позиції політичного життя. Конституційна формула президентсько-парламентської республіки стала результатом компромісу Л. Кучми зі слабкими лівими фракціями, націонал-демократами та регіональними елітами в парламенті. При її розробленні автори орієнтувались на французьку модель організації публічної влади. На їхню думку, сильний інститут президента мав мобілізувати державний апарат і політичні еліти для проведення глибоких економічних реформ, суспільної модернізації.

Велика приватизація у другій половині 1990-х рр. проводилась в умовах відсутності конкуренції та прозорості. Привабливі державні підприємства було передано близьким до родини президента фінансово-промисловим групам [17, р. 9]. Під час великої приватизації держава продала дві групи об'єктів – промислові комплекси (металургія, хімічна, машинобудівна промисловість) та об'єкти енергетичної інфраструктури (облгази, обленерго).

Ухвалення Конституції 1996 р. можна вважати точкою збору політичного режиму в Україні. На нашу думку, він, як і за часів Л. Кравчука, являв собою

змагальний авторитаризм, але почав еволюціонувати від слабо структурованого і неконсолідованого в бік авторитарної консолідації. З другого боку, цей шлях так і не був завершений. Через низку причин Л. Кучма не зміг побудувати повноцінний авторитарний режим. Тому режим Л. Кучми можна схарактеризувати як напівконсолідований змагальний авторитаризм.

Можна виділити у 1998–2004 рр. три точки, які завадили сформувати консолідований авторитаризм. По-перше, президентські вибори 1999 р., які стали серйозним викликом для Л. Кучми. Щоб зберегти владу і переобратись він доклав величезних зусиль для розколу опонентів («Канівської четвірки») та проведення у другий тур зручного лідера комуністів П. Симоненка. По-друге, звинувачення президента у причетності до вбивства журналіста Г. Гонгадзе значно підірвали суспільну та міжнародну довіру до влади. Протестні акції «Україна без Кучми» навесні 2001 р. з вимогами його відставки стали дестабілізуючим чинником для режиму. По-третє, за результатами парламентських виборів 2002 р. опозиція отримала понад третину місць. Л. Кучма у 2002–2004 рр. діяв в умовах сильної опозиції в парламенті.

Консолідації режиму також заважало нестабільність та конкуренція в самій виконавчій владі, що призводило до постійних змін урядів. Парламент і президент мали симетричне право відставки уряду. Майже всі прем'єр-міністри у 1996–2004 рр. були компромісними фігурами між інтересами президента та ситуативною більшістю у Верховній Раді. Через велику політичну фрагментацію парламенту, слабкість системи «стримувань і противаг» утвердилась практика формування непартійних урядів, якими фактично керував президент. З другого боку, відставки більшості урядів за часів Л. Кучми відбувались саме з ініціативи голови держави. У 1994–2004 рр. в Україні змінилось сім урядів (В. Масола, Є. Марчука, П. Лазаренко, В. Пустовойтенко, В. Ющенко, А. Кінаха, В. Януковича). Середня тривалість існування одного кабінету становила 1,5 року. Їхні відставки зумовлювались не прорахунками в роботі чи неефективністю політики, а конфліктами між президентом і прем'єром [18, с. 162]. Л. Кучма змінював прем'єрів майже щороку, побоюючись виростити собі політичного конкурента.

В останні роки правління Л. Кучми політичний режим в Україні представляв змішане правління близького оточення та окремих членів сім'ї президента. Також на ухвалення рішень впливали конкуруючі олігархічні групи. Кожна з них в обмін на політичну лояльність отримувала привілеї та бізнес-преференції у своїх базових регіонах. Однак напівавторитарний олігархічний режим Л. Кучми не виходив за рамки змагального авторитаризму, оскільки виборчі механізми протягом усього періоду залишались як конкурентними за своїми результатами, так і дієвими з точки зору легітимації та здійснення влади.

Політичний режим В. Ющенка. Третій Президент України В. Ющенко прийшов до влади на потужній хвилі «Помаранчевої революції». Масові протести 2004 і парламентські вибори 2006 рр. демонтували авторитарний режим Л. Кучми, відкривши можливість для подальшої демократизації суспільно-політичного життя. Політичний режим за часів правління В. Ющенка конституювали перехід до парламентсько-президентської республіки та парламентські вибори 2006 і 2007 рр. Як і його попередники, В. Ющенко не захотів миритись з обмеженням своїх владних прерогатив, а тому конфронтаційна атмосфера у відносинах президента та парламенту, характерна для всього періоду незалежності, під час його правління ще більше загострилась. Майже всю свою каденцію третій Президент України провів у боротьбі з парламентом і прем'єр-міністрами.

Вибори до Верховної Ради 2006 р. вперше пройшли за суто пропорційною системою при зниженні бар'єру до 3%, що сприяло фракційній структуризації парламенту. Виборча кампанія відзначилась вільною конкуренцією і відсутністю централізованого адміністративного тиску. Пропорційна система хоч і була більш демократичною, ніж змішана, з точки зору представництва соціальних інтересів, але також мала недоліки. Головним із них були закриті партійні списки кандидатів. Виборець голосував або за партійний бренд, лідера або відомих людей у першій десятці списку, часто не знаючи решту кандидатів. Також закриті списки зробили актуальною проблему формування їх. Головну роль у цьому процесі отримала партійна верхівка, що ставило в повну залежність від її волі решту членів партії.

За результатами парламентських виборів 2006 р. 3%-й виборчий бар'єр змогли подолати п'ять політичних сил: Партія регіонів – 32,14% (186 мандатів), Блок Юлії Тимошенко – 22,29 (129), Блок «Наша Україна» – 13,95 (81), СПУ – 5,96 (33) та КПУ – 3,66% (21) [6, с. 84] Третій, по суті, провальний результат президентського блоку був зумовлений постійними конфліктами всередині правлячої команди, перш за все між В. Ющенком та Ю. Тимошенком. У новій Верховній Раді політичні актори чітко поділились на два табори – «помаранчеві» (НУ, БЮТ) та «біло-блакитні», представлені «регіоналами» на чолі з В. Януковичем та комуністами. Ураховуючи жорсткий ідеологічний поділ, можливості та формати парламентської коаліції було зведено до мінімуму, а «золоту акцію» отримала СПУ. У підсумку соціалісти в обмін на посаду спікера парламенту утворили з ПР і комуністами антипрезидентську коаліцію, яка внесла Президенту України кандидатуру В. Януковича на посаду прем'єр-міністра. Не маючи конституційної можливості відхилити її, В. Ющенко змушений був погодитись та внести її до парламенту. Сформована за підсумками виборів парламентська більшість та новий уряд не приховували своїх намірів взяти реванш за поразку на президентських виборах

2004 р., обмежити повноваження В. Ющенка. Першим кроком на цьому шляху стало ухвалення 21 грудня 2006 р. закону «Про Кабінет Міністрів України». Під час його ухвалення президент навіть скористався правом вето, але консолідоване голосування парламентської коаліції та БЮТ дозволило подолати його, проігнорувавши всі зауваження голови держави. Він також став першим законом, що набув чинності без підпису президента, оскільки В. Ющенко не підписав його, вважаючи таким, що порушує Конституцію. Пізніше Конституційний Суд визнав закон таким, що не відповідає Конституції.

На початку 2007 р. керівництво урядово-парламентської коаліції шляхом корупції почало переманювати депутатів з опозиційних фракцій. В. Янукович прагнув сформувати конституційну більшість у Верховній Раді (понад 300 голосів), щоб обмежити повноваження В. Ющенка. «Тушкування» депутатів також підривало позиції опозиційного БЮТ, який втрачав чисельність.

Загроза формування антипрезидентської конституційної більшості, узурпації влади Партією регіонів змусила В. Ющенка діяти. 2 квітня 2007 р. він видав указ про розпуск Верховної Ради та призначення дострокових виборів на 27 травня. Формальною причиною зазначалась політична корупція у стінах парламенту. Але депутатська більшість та уряд на чолі з прем'єром В. Януковичем не визнали указу. Протягом квітня президент двічі видавав укази про розпуск Ради, але депутати продовжували засідання. У результаті країна опинилась у глибокій політичній кризі. Виходом із тупику стали неформальні домовленості, досягнуті 27 травня 2007 р. Усі сторони погодились на дострокові парламентські вибори, але були змінені їх дата та причина [11, с. 10]. Вибори було призначено на 30 вересня, а причиною розпуску парламенту стала відсутність однієї третини конституційного складу. Для цього опозиційні депутати від БЮТ і «Нашої України» склали свої повноваження.

Дострокові парламентські вибори відбулись 2007 р. і проводились за тими ж правилами, що і вибори 2006 р. До Верховної Ради потрапили знову п'ять політичних сил: Партія регіонів – 34,37% (175 мандатів), Блок Юлії Тимошенко – 30,7 (156), Блок «Наша Україна – Народна Самооборона» – 14,16 (72), КПУ – 5,39 (27) та Блок Литвина – 3,96% (20), який замінив у Раді соціалістів. ПР знову формально виявилась переможцем виборів і сформувала найбільшу фракцію, але в новій фракційній конфігурації Ради опинилась в опозиції. Значно покращила свої позиції БЮТ, яка разом із НУ-НС сформували проєвропейську коаліцію, а лідер партії Ю. Тимошенко стала прем'єр-міністром (2007–2010).

З точки зору демократизації конституційна реформа 2004 р., безперечно, мала позитивний вплив. По-перше, перерозподіл повноважень сприяв появі в політичній системі альтернативного президентському центру влади – уряду

на чолі з сильним прем'єром, які спирались на парламентську більшість. Існуюче співвідношення сил, коли на виборах 2006 і 2007 рр. партія президента займала лише третє місце і стабільно втрачала підтримку, зводило нанівець його спроби повернути собі повноваження. Ситуація розділеного правління змушувала політичних акторів вчитись домовлятися, узгоджувати позиції. По-друге, перехід до парламентсько-президентської моделі збільшив роль партій у політичному процесі, сприяв формуванню та стабілізації конкурентної партійної системи. Партії стали головним суб'єктами, каналом доступу до урядових посад. Парламентські вибори 2006 і 2007 рр., які проводились за пропорційною системою, суттєво зменшили фракціоналізацію парламенту. Протягом президентства В. Ющенка боротьбу за владу вели три провідні гравці – «Партія регіонів», БЮТ і «Наша Україна». При цьому перші дві сили за своїми поглядами, методами політичного управління навряд чи були демократами. Інші сили – КПУ, СПУ та Блок Литвина – були витіснені на периферію політичних процесів і конкурували між собою за «золоту акцію» – право бути молодшим партнером при формуванні парламентської коаліції з одним із важковаговиків. По-третє, політична реформа мала своїм наслідком розсіювання контролю над адміністративно-силовим ресурсом, що ускладнювало концентрацію влади в руках однієї політичної групи та створювало сприятливі умови для вільної конкуренції. В умовах прем'єр-президентської системи функціонувала не одна, як раніше, а дві конкурентні патронажні мережі.

Таким чином, під час президентства В. Ющенка в Україні функціонував режим електоральної демократії. Він сформувався та підтримувався провідними акторами ситуативно внаслідок більш-менш рівного співвідношення їхніх сил і ресурсів, а також відсутності у президента стійкої підтримки у парламенті. Демократичні інститути розвивались не тому, що цього прагнули політичні еліти, а тому, що ніхто з них не міг остаточно монополізувати владу. Електоральна демократія часів В. Ющенка, як засвідчив перебіг подальших подій, виявилась крихкою. По-перше, її функціонування було повністю зумовлене існуючою політичною кон'юнктурою, а не довгостроковими інтересами акторів. По-друге, ефекти роздвоєного правління, фрагментація еліт, помножені на особисті амбіції лідерів, продукували велику кількість жорстких конфліктів у владі, які дискредитували ідею демократії в очах суспільства.

Політичний режим В. Януковича. Перманентні конфлікти лідерів «по-маранчевого» табору створили умови для приходу до влади Партії регіонів на чолі з В. Януковичем. Його перемога на президентських виборах 2010 р. ознаменувала новий цикл режимних трансформацій, зміну політичного ландшафту, різке посилення донецького клану в управлінській вертикалі [19, с. 346]. Нова владна команда взяла курс на зміну правил гри під себе. Завдяки жорстким методам В. Янукович швидко сконцентрував владу у своїх руках,

у політичному житті відбувся авторитарний регрес, однак у перспективі його режим виявився нестабільним і був повалений масовими протестами 2013–2014 рр. У політичній науці на цей момент сформувався консенсус щодо природи та характеристик режиму В. Януковича. Найчастіше дослідники визначають його як кланово-олігархічний, недемократичний [4, с. 167]. Однак більш детальні класифікації майже відсутні. Та безсумнівним є той факт, що режим В. Януковича відрізнявся як від правлінь попередників (Л. Кучми, В. Ющенко), так і від постреволуційного президенства П. Порошенка.

На нашу думку, найбільш коректним є визначати політичний режим в Україні 2010–2013 рр. в термінах транзитологічних студій як змагальний авторитаризм. При цьому він не був статичним і зазнав еволюції, пов'язаної зі ступенем концентрації владного впливу в руках правлячої групи і зміною розстановки сил всередині неї. Виходячи з цього, ключовими точками конструювання режиму В. Януковича стали рішення КСУ від 30 вересня 2010 р. про скасування конституційної реформи 2004 р. і вибори до Верховної Ради 2012 р. Останні стали своєрідним рубіконом у розвитку режиму В. Януковича, посиливши і до того його сильні особисті позиції, а в системі ухвалення рішень провідну роль почали відігравати представники родини президента, відтісняючи інші внутрішні групи. Тому, на нашу думку, політичний режим у 2010–2012 рр. мав риси напівконсолідованого змагального авторитаризму, а після парламентських виборів 2012 р. він отримав консолідований вигляд.

Після інаугурації в лютому 2010 р. новому президенту швидко вдалося встановити контроль над владною вертикаллю. 10 березня парламент ухвалив закон «Про Регламент Верховної Ради України», який змінив механізм формування парламентської коаліції. Відтепер до неї могли вступати не лише фракції, а й окремі народні депутати. 11 березня було сформовано коаліцію «Стабільність та реформи», до якої увійшли 235 депутатів – фракції Партії регіонів, КПУ, Блоку Литвина та 16 депутатів–перебіжчиків з НУ-НС і БЮТ. Тоді ж було призначено новий уряд на чолі з соратником В. Януковича М. Азаровим.

В. Янукович, як і його попередники, не захотів миритися з обмеженими повноваженнями. Оскільки в парламенті на тлі поляризації сил він не мав змоги сформувати конституційну більшість і змінити Основний Закон, то його команда домоглась своєї мети іншим шляхом. 30 вересня 2010 р. КСУ ухвалив рішення про скасування політичної реформи 2004 р. Тим самим було відновлено дію редакції Конституції 1996 р. з широкими повноваженнями голови держави. Думка про те, що В. Янукович, відновивши дію редакції Конституції 1996 р., повернув політичну систему часів Л. Кучми, є перебільшеною. Стара конституційна формула, відновлена в 2010 р., діяла в зовсім інших

умовах і закономірно призвела до інших політичних наслідків. На момент його приходу до влади, країна пережила «Помаранчеву революцію», дві відносно чесні парламентські кампанії 2006–2007 рр., витримала тест «двох передач влади», діяла сильна опозиція, були незалежні ЗМІ.

Спираючись на міцну парламентську більшість і власний уряд, В. Янукович побудував жорстку централізовану систему управління, у центрі якої знаходився він сам і його адміністрація [10, с. 18]. Фактично ключові рішення ухвалювались обмеженим колом осіб, до якого входило не більше 10–15 осіб з числа членів родини президента, вищих партійних функціонерів і олігархів. Такий непублічний спосіб вироблення політики часто мав наслідком корпоративні, непрозорі рішення, віддалення влади від громадян. Результатом цього стало посилення особистої влади президента, рух до авторитаризму.

Під час правління В. Януковича відбувався наступ на свободу слова, зібрань, інститути громадянського суспільства, значно почастишали напади на журналістів і громадських активістів, зменшився рівень політичної конкуренції. Після приходу до влади Януковича парламентську опозицію було усунуто від розподілу впливових посад у державному апараті, а також практично позбавлено можливостей впливати на законодавчий процес. Її відносини з владою відзначались жорсткою конфронтацією з тотальним диктатом влади. Системного характеру набула практика силового тиску на опозиційних діячів – кримінальні справи, арешти, податкові перевірки з метою перешкоджання політичній діяльності. У 2010–2011 рр. правоохоронні органи порушили понад 200 кримінальних справ проти функціонерів попередньої влади. Зокрема, під слідством опинились колишні міністри – економіки Б. Данилишин, природних ресурсів Г. Філіпчук, внутрішніх справ Ю. Луценко та ін. [2, с. 58]. Квінтесенцією силового тиску у відносинах з опозицією стало кримінальне переслідування головного конкурента на виборах, колишнього прем'єр-міністра Ю. Тимошенко. У жовтні 2011 р. її було засуджено до семи років ув'язнення. Можна сперечатись щодо змістовності звинувачень, але політична природа судового процесу над опозиціонеркою не викликає сумнівів. До цього жодний президент не наважувався до таких відкритих політичних репресій.

Паралельно відбулися суттєві зміни в самому опозиційному таборі, пов'язані з новими політичними реаліями. Після поразки В. Ющенка його партія швидко втратила залишки електоральної підтримки і маргіналізувалась. На початку 2011 р. її рейтинг становив близько 1%. Основним центром консолідації опозиційних сил став БЮТ, який попри ув'язнення лідерки зберігав значну підтримку. Напередодні парламентських виборів 2012 р. ця політична сила об'єдналась із «Фронтом змін» А. Яценюка. Іншими гравцями в опозиційній ніші були партія «УДАР» В. Кличко і ВО «Свобода» О. Тягнибока. Але

головною проблемою опозиції залишалась відсутність фокусного лідера, якого б підтримувала значна частина суспільства.

В. Янукович став першим президентом, який використовував свою партію як інституційну опору влади. Він активно реалізовував курс на перетворення Партії регіонів на домінуючу партію. У 2010–2011 рр. до її структури було інкорпоровано клієнтурну групу «газовиків» (С. Львовичкін, Д. Фірташ, Ю. Бойко), поглинуто «Сильну Україну» С. Тігіпка. Такі союзи посилювали як особисту патрон-клієнтську мережу президента, так і ресурсну базу правлячої партії. Майже всі губернатори одночасно очолювали обласні осередки Партії регіонів і були відповідальними за її результати на виборах.

У 2011 р., щоб не допустити послаблення позицій президентської партії напередодні виборів до Верховної Ради, влада ініціювала реформу виборчого законодавства. Пропорційну систему було замінено на змішану, за якої половина депутатів обирається в одномандатних округах, а виборчий бар'єр для політичних партій було підвищено з 3 до 5%. Парламентські вибори 2012 р. лише посилили контроль президента Януковича над Верховною Радою та його вплив на виконавчу вертикаль. За їхніми результатами за партійними списками до парламенту пройшли п'ять політичних сил – Партія регіонів (30% голосів виборців), об'єднана опозиція «Батьківщина» (25,5), «УДАР» (14), КПУ (13,2), ВО «Свобода» (10,45%). Після розподілу депутатів-мажоритарщиків між фракціями співвідношення сил у Раді виявилось наступним: ПР – 207 мандатів, або 46% місць, «Батьківщина» – 101 мандат, «УДАР» – 40, «Свобода» – 38, КПУ – 32 мандати. Вибори хоч і було визнано конкурентними і вільними, але відбулись вони з численними порушеннями.

Після виборів у Верховній Раді зміцнилась коаліція Партії регіонів і КПУ. Це дозволило адміністрації В. Януковича швидко сформувати другий уряд М. Азарова (2012–2014). Таким чином, отримавши трохи більше половини голосів виборців на президентських і 30% за партійними списками на парламентських виборах, ПР повністю монополізувала політичне поле в країні, не залишивши опозиції шансів на отримання значущих посад. Монополізація політичного поля відбувалась адміністративними методами в умовах фрагментованості еліт. Розширення президентських прерогатив сприймалось правлячими елітами як остаточна консолідація режиму. До початку 2013 р. адміністрація В. Януковича монополізувала контроль над усіма вищими та регіональними органами влади, правоохоронною системою та судами [9, с. 158]. Стратегія влади щодо побудови штучного моноцентризму виштовхувала опозицію на маргінес, радикалізувала її настрої у бік «вуличної» альтернативи.

Як і за часів Л. Кучми, президент Янукович, формально будучи лише главою держави, де-факто керував урядом. Прем'єр-міністр та окремі міністри,

близькі до його родини, були носіями конкретних персональних інтересів президента. Слід відзначити, що сила президентів Л. Кучми та В. Януковича фактично виявилась дещо розбіжною, що вплинуло на різницю політичних режимів. Зокрема, Л. Кучма конструював силу своїх повноважень з огляду перш за все на фракціалізованість парламенту. Він використовував відсутність у Верховній Раді стабільної більшості як інструмент, який фактично посилював і без того формально сильні повноваження президента. Натомість В. Янукович формував своє становище в політичній системі з огляду на партійну структурованість парламенту. Наявність своєї більшості в Раді посилювала його й без того сильні конституційні повноваження.

За результатами парламентських виборів у грудні 2012 р. було сформовано другий уряд М. Азарова. Формально він був партійним, але логіка його формування говорить про напівпартійний характер. 23 з 24 міністрів номінально представляли правлячу Партію регіонів, але в реальності 10 з них можна вважати непартійними. Ключові міністерства – економіки, фінансів, внутрішніх справ, доходів – очолили не партійні високопосадовці, а наближені до президента, його синів особи. На своїх посадах вони обслуговували особисті інтереси родини В. Януковича.

Разом із тим через низку причин В. Янукович не зміг знищити демократичні інститути. По-перше, правляча група від початку не була монолітною. Партію регіонів та оточення В. Януковича складали принаймні чотири політичні клани – «сім'я» (члени родини та близькі до них особи), брати Ключови, «газовики» (С. Львовичкін, Ю. Бойко, Д. Фірташ), «промисловці» (Б. Колесніков, Р. Ахметов, О. Вілкул). Ці групи постійно вели боротьбу між собою за вплив на президента. Частина цих груп, будучи орієнтованими на експорт на західні ринки, виявились незацікавленими в побудові консолідованого авторитаризму, оскільки це могло загрожувати їхнім інтересам і безпеці. По-друге, режим В. Януковича виявився не таким же міцним з точки зору його підтримки. Навіть на піку популярності Партія регіонів мала не більше 30–32%, а на заході, в центрі та на півночі підтримка опозиційних сил перевищувала провладні. Такий стан зберігав фрагментацію еліт, плюралізм. Парламентські та місцеві вибори в цей період, хоч і мали ознаки контрольованого характеру, відбувались із застосуванням потужного адміністративного ресурсу, але в цілому були відносно конкурентними, забезпечивши опозиції значне представництво. Так, за результатами парламентських виборів 2012 р. три опозиційні фракції за партійними списками отримали майже 50%, завоювали 178 мандатів (приблизно 40% від загальної кількості їх). Після виборів опозиція в парламенті на деякий час була маргіналізована, але виключити її лідерів з політичного процесу влада так і не змогла. Це дозволило їм під час вуличної мобілізації восени 2013 р. очолити масові протести і повалити режим В. Януковича.

Режим П. Порошенка. Революція Гідності в лютому 2014 р. ціною сотні людських життів знищила авторитарно-олігархічний режим В. Януковича. 21 лютого 2014 р. на тлі розстрілів активістів парламент проголосував за повернення до парламентсько-президентської республіки в редакції Конституції 2004 р. Після втечі В. Януковича з країни депутати констатувала його самосування від здійснення повноважень і призначали дострокові президентські вибори на 25 травня 2014 р. Тоді ж було сформовано перший уряд А. Яценюка, який керував країною в перехідний період.

Президентська кампанія 2014 р. відбувалась у надзвичайно кризових умовах – анексії Криму, розпалювання сепаратизму на Донбасі, паралічу державної влади. Постреволюційна турбулентність і великі загрози для державності призвело до того, що переможцем у першому турі став один із лідерів опозиції П. Порошенко з результатом 54,7% голосів виборців.

Повалення масовими протестами режиму В. Януковича у лютого 2014 р. і президентські вибори у травні стали відправною точкою формування в Україні нового політичного режиму на чолі з П. Порошенком. Завершили процес побудови постреволюційної влади дострокові вибори до Верховної Ради. Ці три ключові події, які відбулися з лютого по жовтень 2014 р., переформатували політичне поле та визначили вектор режимних трансформацій у наступні роки.

У серпні 2014 р. новий президент оголосив дострокові парламентські вибори, розраховуючи отримати у новому скликанні Ради лояльну більшість. З цією метою було збережено змішану виборчу систему, за якої мажоритарна складова виступає інструментом посилення позицій президентської фракції. Одразу після приходу до влади П. Порошенко відновив свою політичну партію «Солідарність», яку було перейменовано на Блок Петра Порошенка. З другого боку, БПП протягом 2014–2019 рр. так і не стала інституціоналізованою партією, а була, скоріше, особистою клієнтелою президента. Через політичні амбіції провідні урядовці А. Яценюк, О. Турчинов, А. Аваков вийшли з лав «Батьківщини» і створили власну партію «Народний фронт» для участі у виборчій кампанії, а в проросійській ніші на руїнах Партії регіонів виник її політичний наступник – «Опозиційний блок».

Парламентські вибори 2014 р. пройшли вільно і чесно, носили конкурентний і непередбачуваний характер. За результатами їх у Верховній Раді було сформовано шість фракцій: БПП (146 депутатів), НФ (83), ОБ (40), «Самопоміч» (32), РПЛ (22), «Батьківщина» (19). Також із мажоритарників було сформовано дві депутатські групи – «Відродження» та «Воля народу» [1, с. 309]. Підсумком цих виборів стало формування коаліції «Європейська Україна» з п'яти фракцій, до складу якої увійшли 302 депутати. Однак її ядром стали фракції БПП і НФ, яким дісталися 17 з 20 портфелів у другому уряді А. Яценюка. Посада прем'єра відійшла НФ як переможцю за партійними

списками, а БПП отримав посаду спікера (В. Гройсман) та більшість крісел у Кабінеті Міністрів.

Політичний режим в Україні в 2014 р. сформувався як картельна, конкурентна, нестабільна демократія. Іншими його характеристиками стали мобілізаційна спрямованість, прозахідна орієнтація, милітаризація, демократизація механізмів політичної участі. В умовах російської агресії, гострої економічної кризи нова влада оголосила курс на масштабні реформи економіки та державного управління. У 2014–2016 рр. було запущено реформи поліції, армії, медицини, децентралізації та декомунізації [20, р. 819].

На відміну від часів В. Ющенко, в Україні в 2014–2016 рр. не виникли ефекти роздвоєного правління. З одного боку, П. Порошенко через найбільшу фракцію у Раді та більшість голосів в уряді, кулуарні домовленості з іншими політичними гравцями контролював діяльність парламентсько-урядової коаліції. З другого – після виборів до Верховної Ради сформувалась така конфігурація владної піраміди, за якої президент і його партія не могли сконцентрувати всю владу в своїх руках. Фактично сформувалась «картельна» партія влади (БПП + НФ), кожна частина якої мала власні, нерідко протилежні інтереси, однак внаслідок існуючої розстановки сил не могла реалізувати їх без згоди партнера. Результатом симбіозу у владі стало формування двох конкуруючих патрон-клієнтських мереж навколо президента та прем'єра та кулуарно-квотний принцип розподілу посад у державних органах і компаніях. Іншим наслідком нової владної конструкції стало розпорошення силового та адміністративного ресурсу, що сприяло демократизації. «Народний фронт» у 2014–2019 рр. через міністра А. Авакова зберігав контроль над системою МВС (поліція, Національна гвардія, прикордонна служба), що було одним із головних стримуючих чинників розширення владного впливу президента.

Дії та стратегія інституційних змін П. Порошенка засвідчили, що він прагнув до інституціоналізації президентства, але, як і його попередники, розумів цей процес як розширення власних повноважень. Не маючи змоги безпосередньо збільшити свої конституційні повноваження, він діяв тоншим шляхом. Протягом 2014–2018 рр. Рада ухвалила понад 40 законів, які наділяли голову держави новими повноваженнями, не зафіксованими в Конституції. Вони були неконституційними, але дієвими на практиці. У результаті президент отримав 12 додаткових кадрових повноважень, які стосувались державних регуляторів (Нацкомфінпослуг, НКРЗІ, НКРЕКП), правоохоронних органів (ДБР, НАБУ, САП, Антикорупційний суд) і сфери оборони і безпеки (Національна гвардія, ДК «Укроборонпром»).

Нестабільний режим електоральної демократії у 2014–2016 рр. сформувався та підтримувався комбінацією декількох чинників. По-перше, свіжою була пам'ять про період правління В. Януковича, яке сприймалося крізь приз-

му кривавих подій у Києві [21, с. 330–331]. У цих умовах ніхто з політичних акторів не порушував питання посилення президентських повноважень, а парламентсько-президентська модель розглядалась як найбільш оптимальна з точки зору запобігання новому авторитарному відкату. Навряд чи П. Порошенко був демократом, але він опинився в «демократичній ситуації», окресленій Євромайданом, і змушений був грати за її правилами [22, р. 114]. По-друге, крихкий баланс сил, який унеможлиблював монополізацію влади однією групою, сприяв плюралізму і фрагментації еліт. БПП являла собою класичну партію влади пострадянського зразка – конгломерат місцевих еліт, бюрократії та професійних політиків, об'єднаних навколо президента і доступу до використання державних ресурсів. Розпочата децентралізація посилила політичну суб'єктність мерів великих міст, перетворивши їх на впливових гравців на регіональному рівні, з якими центральна влада відтепер мала домовлятися про підтримку. Таким чином, після Революції Гідності політичні ресурси у країні було розподілено серед значно більшої кількості акторів і більш рівномірно, що сприяло поліцентричності політичного життя. По-третє, президентська партія не мала відчутної електоральної та ресурсної переваги над іншими гравцями. На парламентських виборах 2014 р. вона отримала 21,8% голосів виборців, на місцевих виборах 2015 р. – 19,5%. Мери найбільших міст, окрім Києва, також не були членами БПП. Їхня політична взаємодія з центральною владою будувалась на особистих домовленостях з президентом.

З середини 2016 р. після формування в парламенті вузької коаліції БПП і НФ почалася якісна трансформація політичного режиму в бік напівконкурентного, «м'якого» президентсько-олігархічного авторитаризму. Глава держави за рахунок законних повноважень, неформального впливу та маніпуляцій установив своє домінування в системі органів влади. Відставка другого уряду А. Яценюка у квітні 2016 р. мала на меті посилення політичного впливу президента. У новому уряді БПП збільшив своє представництво, отримавши 19 з 24 міністерських портфелів, включно з посадою прем'єра, яким був призначений спікер парламенту В. Гройсман. Адміністрація Порошенка відводила йому роль технічного виконавця її волі, але дуже швидко новий прем'єр почав вибудовувати власну патрон-клієнтську мережу.

Специфікою політичного режиму з середини 2016 р. і до президентських виборів 2019 р. було те, що всередині владної піраміди функціонували три конкуруючі патронажні мережі – президента, прем'єра та Народного фронту. Окрему клієнтурну групу також мав мер Києва В. Кличко. Після переформування правлячої коаліції НФ хоч і втратив посаду голови уряду, але отримав «ресурсні» відомства – Міністерство інфраструктури та Міністерство екології та природних ресурсів, зберіг вплив на ухвалення політичних рішень.

Кулуарні конфлікти цих владних груп за контроль над державними структурами та фінансовими потоками супроводжувались силовими атаками.

У 2016–2018 рр. позиції П. Порошенка у структурі влади значно зміцнились. Розставляючи своїх людей не лише в підпорядковані, а й у інші державні інституції, які формально підпорядковувались Кабміну, парламенту або були незалежними, він значно зміцнив власну патрон-клієнтистську мережу, яка охопила майже всю адміністративну машину [23, с. 75]. Стратегія неформальної концентрації влади президентом була спрямована на усунення впливу інших владних груп і переобрання Порошенка на другий президентський термін. П. Порошенко не був прихильником жорстких методів політичної боротьби, використовував м'які форми тиску – інформаційні атаки, податкові перевірки та відкриття кримінальних справ за фінансові злочини з метою зробити своїх опонентів більш поступливими.

Політичний режим П. Порошенка в 2016–2019 рр. трансформувався з крихкої електоральної демократії на неконсолідований змагальний авторитаризм. Його ознаками стала неформальна концентрація влади в руках президента, спроби м'якими репресіями зберегти свої владні позиції, тиск на ЗМІ та опозицію [3, с. 30]. При цьому консолідація режиму П. Порошенка не досягла рівня режиму В. Януковича у 2010–2012 рр. Цей процес гальмували низька електоральна підтримка президента, що викликала невпевненість еліт у його переобранні, та неможливість концентрації ним усього силового ресурсу. Тому він активно маніпулював демократичними інститутами та процедурами, але не міг відмовитись від них. Більш того, опозиція мала реальні шанси перемогти чинного президента на виборах.

Висновки. Аналіз режимних трансформацій у 1991–2004 рр. свідчить про те, що траєкторія політичного розвитку України є своєрідним рухом по колу, який супроводжується чергуванням періодів демократизації й авторитарних регресів [24]. У першій половині 1990-х рр. політичний режим в Україні під впливом постійної боротьби центрів влади за майбутню інституційну структуру являв собою неконсолідований змагальний авторитаризм. Ухвалення Конституції 1996 р. з широкими повноваженнями президента запустило процеси його консолідації, які, втім, через низку обставин не завершилися. Як результат, політичний режим Л. Кучми у 1996–2004 рр. можна визначити як напівконсолідований змагальний авторитаризм.

«Помаранчева революція» 2004 р. ознаменувала прорив у демократизації суспільно-політичного життя та чергову трансформацію політичного режиму в Україні. Період правління В. Ющенка можна схарактеризувати як електоральну демократію. Однак її існування зумовлювалося не стратегічними інтересами провідних політичних акторів, а крихким балансом сил, коли жоден з них не міг остаточно монополізувати владу.

Прихід до влади у 2010 р. команди В. Януковича запустив авторитарний відкат у політичному розвитку України. Нова правляча група взяла курс на зміну правил гри під себе й адміністративну монополізацію політичного поля в країні. При цьому опозиційні сили послідовно витіснялися на маргінес. Політичний режим В. Януковича зазнав певної еволюції: у 2010–2012 рр. мав риси напівконсолідованого змагального авторитаризму, а після виборів до Верховної Ради 2012 р. отримав консолідований вигляд.

Результатом Революції Гідності стало розблокування демократизації через силову зміну правлячих еліт. Демократична ситуація, окреслена Євромайданом, зумовила формування та функціонування у 2014–2016 рр. в Україні політичного режиму картельної електоральної демократії, яка спиралася на дві провідні сили (БПП і НФ). З середини 2016 р. після відставки другого уряду А. Яценюка баланс сил почав зміщуватися на користь президента П. Порошенка. Його політичний режим у 2016–2019 рр. трансформувався з електоральної демократії на неконсолідований змагальний авторитаризм і був підпорядкований меті забезпечення обрання П. Порошенка на другий президентський термін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вонсович С. Г. Окреслення інституціонального ландшафту політичного транзиту в Україні. *Політологічний вісник*. 2014. Вип. 73. С. 304–313.
2. Ганжа А. М. Неопатримоніальний політичний режим в Україні 2010–2015: аналіз функціонування політичної системи. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2015. Вип. 28. С. 56–62.
3. Гапоненко В. А. Перспективи еволюції гібридної інституційної системи сучасної України. *Наукові праці МАУП. Серія: Політичні науки*. 2019. Вип. 58 (2). С. 27–32.
4. Денисенко В. І. Режим Віктора Януковича в дискурсі української науки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 166–170.
5. Зеленько Г. Кризи політичного розвитку в Україні: причини та зміст. *Політичні дослідження*. 2021. Вип. 2. С. 33–61.
6. Куц Г. М. Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід майданів. *Сучасне суспільство*. 2014. Вип. 1. С. 82–94.
7. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці : Книги – XXI, 2016. 552 с.
8. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах : монографія / за заг. ред. проф. О. Ю. Панфілова. Харків : ХІФ КНТЕУ, видавець О. А. Мірошніченко, 2019. 284 с.
9. Трач А. С. Політичний режим пострадянської України: між поліцентризмом та моноцентризмом. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 154–162.

10. Требін М. П. Вплив особливостей пострадянської трансформації на сучасний стан України. *Практична філософія*. 2011. №4 (42). С. 15–26.
11. Фісун О. Неформальні інститути та неопатрімоніальна демократія. *Агора*. 2016. Вип. 17. С. 9–13.
12. Levitsky S., Way L. A. Elections without Democracy. The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13, number 2. P. 51–65.
13. Требін М. П. Політична культура владної еліти України в умовах розбудови демократичної правової держави. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. пр. / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. Вип. 26 (30). Харків : НТУ «ХПІ», 2010. С. 110–118.
14. Борtnіков В. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія. Луцьк : РВВ «Вежа», 2007. 524 с.
15. Історія України : навч. посіб. для вищ. навч. закл. / авт. кол.: К. В. Астахова, А. О. Гайков, В. С. Жилкін та ін. ; за заг. ред. Г. І. Костакова ; Нар. укр. акад. Харків : Вид-во НУА, 2003. 447 с. URL: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/75> (дата звернення: 23.12.2022).
16. Полякова Л. І. Характер взаємодії гілок влади в Україні у 1994–1998 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. 27. С. 244–250.
17. Malygina K. Ukraine as a neo-patrimonial state: understanding political change in Ukraine in 2005–2010. *SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*. 2010. Vol. 13, issue 1. P. 7–27.
18. Бялоблoцький З. Урядові кабінети в умовах конституційного напівпрезидентського республіканізму в Україні (1996–2013 рр.). *Вісник Львівського університету*. Серія: Філософсько-політологічні студії. 2013. №3. С. 156–175.
19. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2016. 560 с.
20. Klymenko L. Choosing Mazepa Over Lenin: The Transformation of Monuments and Political Order in Post-Maidan Ukraine. *Europe-Asia Studies*. 2020. Vol. 72, issue 5. P. 815–836.
21. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. ; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2015. 492 с.
22. Pleines H. Oligarchs and Politics in Ukraine. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. 2016. Vol. 24, number 1. P. 105–127.
23. Чальцева О. М. Інституціональний детермінаційний фактор формування національної моделі публічної політики України. *Політичне життя*. 2018. Вип. 3. С. 71–77.
24. Требін М. П. Онтологія авторитаризму: філософсько-правовий аспект. *Філософія і сучасність* : наук.-теор. і практ. журн. / за ред. професора С. М. Пазиніча. 2009. Вип. 3. С. 93–106.

REFERENCES

1. Vonsovych, S. H. (2014). Okreslennia instytuttsionalnoho landshaftu politychnoho tranzytu v Ukraini [Outline of the institutional landscape of political transit in Ukraine]. *Politolohichnyi visnyk – Political science bulletin*, 73, 304–313 [in Ukrainian].
2. Hanzha, A. M. (2015). Neopatrymonialnyi politychnyi rezhym v Ukraini 2010–2015: analiz funktsionuvannya politychnoi systemy [Neopatrimonial political regime in Ukraine 2010–2015: analysis of the functioning of the political system]. *Visnyk KhNU im. V. N. Karazina. Serii: Pytannia politolohii – Bulletin of V. N. Karazin KhNU. Series: Questions of political science*, 28, 56–62 [in Ukrainian].
3. Haponenko, V. A. (2019). Perspektyvy evoliutsii hibrydnoi instytuttsiinoi systemy suchasnoi Ukrainy [Prospects of the evolution of the hybrid institutional system of modern Ukraine]. *Naukovi pratsi MAUP. Serii Politychni nauky – Scientific works of MAUP. Political science series*, 58 (2), 27–32 [in Ukrainian].
4. Denysenko, V. I. (2018). Rezhym Viktora Yanukovycha v dyskursi ukrainskoi nauky [Viktor Yanukovich's regime in the discourse of Ukrainian science]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 50, 166–170 [in Ukrainian].
5. Zelenko, H. (2021). Kryzy politychnoho rozvytku v Ukraini: prychny ta zmist [Crises of political development in Ukraine: causes and content]. *Politychni doslidzhennia – Political studies*, 2, 33–61 [in Ukrainian].
6. Kuts, H. M. (2014). Perypetii formuvannya politychnoho rezhymu v postradianskii Ukraini: dosvid maidaniv [The vicissitudes of political regime formation in post-Soviet Ukraine: the experience of the Maidans]. *Suchasne suspilstvo – Modern society*, 1, 82–94 [in Ukrainian].
7. Matsiievskiy, Yu. V. (2016). *U pasttsi hibrydnosti: zygzagy transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991–2014)* [Trapped in hybridity: zigzag transformations of the political regime in Ukraine (1991–2014)]. Chernivtsi: Knyhy – XXI [in Ukrainian].
8. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh* [The social and humanitarian sphere of Ukraine in modern discourses]: monohrafiia. Kharkiv: KhIF KNTEU, vydavets O. A. Miroshnychenko [in Ukrainian].
9. Trach, A. S. (2015). Politychnyi rezhym postradianskoi Ukrainy: mizh politsentryzmom ta monotsentryzmom [The political regime of post-Soviet Ukraine: between polycentrism and monocentrism]. *Aktualni problemy polityky – Actual problems of politics*, 55, 154–162 [in Ukrainian].
10. Trebin, M. P. (2011). Vplyv osoblyvosti postradianskoi transformatsii na suchasnyi stan Ukrainy [The influence of features of the post-Soviet transformation on the current state of Ukraine]. *Praktychna filosofia – Practical philosophy*, 4 (42), 15–26 [in Ukrainian].
11. Fisun, O. (2016). Neformalni instytuty ta neopatrymonialna demokratsiia [Informal institutions and neopatrimonial democracy]. *Ahora – Agora*, 17, 9–13 [in Ukrainian].
12. Levitsky, S., & Way, L. A. (2002). Elections without Democracy. The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 13 (2), 51–65.
13. Trebin, M. P. (2010). Politychna kultura vladnoi elity Ukrainy v umovakh rozbudovy demokratychnoi pravovoi derzhavy [The political culture of the ruling elite of Ukraine

- in the conditions of the development of a democratic legal state]. *Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tekhnichnoi elity – Problems and prospects of the formation of the national humanitarian and technical elite*: zb. nauk. prats (Pp. 110–118) / Za red. L. L. Tovazhnianskoho, O. H. Romanovskoho. Issue 26 (30). Kharkiv: NTU «KhPI» [in Ukrainian].
14. Bortnikov, V. (2007). *Politychna uchast i demokratiia: ukrainski realii* [Political participation and democracy: Ukrainian realities]: monohrafiia. Lutsk: RVV «Vezha» [in Ukrainian].
 15. Astakhova, K. V., Haikov, A. O., & Zhyllkin, V. S., et al. (2003). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]: navch. posib. dlia vyshch. navch. zakl. / za zah. red. H. I. Kostakova; Nar. ukr. akad. Kharkiv : Vyd-vo NUA. Retrieved from <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/75> [in Ukrainian].
 16. Poliakova, L. I. (2009). Kharakter vzaiemodii hilok vlady v Ukraini u 1994–1998 rr. [The nature of the interaction of the branches of government in Ukraine in 1994–1998]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 27, 244–250 [in Ukrainian].
 17. Malygina, K. (2010). Ukraine as a neo-patrimonial state: understanding political change in Ukraine in 2005–2010. *SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 13 (1), 7–27.
 18. Bialoblotskyi, Z. (2013). Uriadovi kabinety v umovakh konstytutsiinoho napivprezidentskoho respublikanizmu v Ukraini (1996–2013 rr.) [Government offices in the conditions of constitutional semi-presidential republicanism in Ukraine (1996–2013)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: filosofsko-politohichni studii – Bulletin of Lviv University. Series: philosophical and political studies*, 3, 156–175 [in Ukrainian].
 19. Bezruk, O. O., Herasina, L. M., & Holovko, I. V., et al. (2016). *Pravova i politychna kultura ukrainskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia* [Legal and political culture of Ukrainian society under the conditions of modernization of political and legal life]: monohrafiia / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
 20. Klymenko, L. (2020). Choosing Mazepa Over Lenin: The Transformation of Monuments and Political Order in Post-Maidan Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 72 (5), 815–836.
 21. Vdovychyn, I. Ya., Uhryn, L. Ya., & Shypunov, H. V., et al. (2015). *Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmy ta inshi novotvory)* [The latest political vocabulary (neologisms, occasionalisms and other innovations)] / za zah. red. N. M. Khomy. Lviv : Novyi Svit – 2000 [in Ukrainian].
 22. Pleines, H. (2016). Oligarchs and Politics in Ukraine. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, 24 (1), 105–127.
 23. Chaltseva, O. M. (2018). Instytutsionalnyi determinatsiinyi faktor formuvannia natsionalnoi modeli publichnoi polityky Ukrainy [Institutional determining factor in the formation of the national model of public policy of Ukraine]. *Politychne zhyttia – Political life*, 3, 71–77 [in Ukrainian].
 24. Trebin, M. P. (2009). Ontolohiia avtorytaryzmu: filosofsko-pravovy aspekt [Ontology of authoritarianism: philosophical and legal aspect]. *Filosofia i suchasnist – Philosophy*

and modernity: Naukovo-teoretychnyi i praktychnyi zhurnal / za red. profesora S. M. Pazynicha, Issue 3, 93–106 [in Ukrainian].

Pashkov Viktor Oleksandrovich, PhD in Political Sciences,
Associate Professor of the Department of Sociology and Political Science,
National Aviation University, Kyiv, Ukraine

Khomeriki Olena Andriivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor,
Head of the Department of Sociology and Political Science, National Aviation
University, Kyiv, Ukraine

POLITICAL TRANSFORMATIONS IN UKRAINE (1991–2019): RUNNING IN A CIRCLE ON THE WAY TO DEMOCRACY

The article attempts to comprehend the transformations of the political regime in Ukraine in the period 1991–2019. The features of the political development of the country since the declaration of independence, the specifics and logic of the functioning of the political regime in Ukraine during the presidency of L. Kravchuk, L. Kuchma, V. Yushchenko, V. Yanukovych and P. Poroshenko are determined. The trajectory of political development since the declaration of independence is analyzed through the prism of transitological studies. Based on this, it was determined that in this process Ukraine fell into an «institutional rut», when the change of presidents and government teams did not lead to a consistent movement towards democracy, but rather had a pendulum effect, thereby ensuring the country's stable stay in the «gray zone» between democracy and authoritarianism. The chain of political and regime transformations in Ukraine began with the regime of the first President L. Kravchuk, which can be characterized as unconsolidated competitive authoritarianism. It functioned in a situation of constant struggle between the centers of power for the future institutional structure of the state. Since the adoption of the Constitution in 1996, it began to evolve towards consolidation, but for a number of reasons, the political regime in Ukraine in 1996–2004 reached the level of semi-consolidated competitive authoritarianism. The period of V. Yushchenko's presidency was marked by the transformation of the country's political regime into an unstable electoral democracy, which, after President V. Yanukovych came to power, again regressed to the level of competitive authoritarianism: in 2010–2012 – semi-consolidated, in 2012–2013 – consolidated. The Revolution of Dignity marked another breakthrough in democratization and the transition to a cartel electoral democracy. However, since mid-2016, the Poroshenko regime began to evolve into unconsolidated competitive authoritarianism.

Keywords: *political regime, competitive authoritarianism, political transformations, democratization, patron-client relations.*

Фабрика Алла Анатоліївна, кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри філософії, політології та психології, Центральнoукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький, Україна
e-mail: fabryka.alla71@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0882-4798

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ЕТИЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В ПАРЛАМЕНТІ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА СПОСОБИ ПОДОЛАННЯ ЇХ У ПЕРІОД КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХІ СТ.

Задля підтримання довіри громадян до законодавчого органу влади в парламентах різних країн вводиться система регулювання поведінки депутатів щодо питань етики. Виконувати свої завдання їй доводиться в складних політичних та соціокультурних умовах, високодинамічному інформаційному середовищі. У статті досліджуються проблеми функціонування системи етичного регулювання в парламенті Великобританії та способи подолання їх у період, з яким пов'язують її суттєві ціннісні та структурні перетворення.

Ключові слова: *парламент, громадська довіра, порушення етики в парламенті, система етичного регулювання, парламент Великобританії.*

Постановка проблеми. Парламент відіграє ключову роль у політичній системі країни. Займаючись розробленням законодавства, члени парламенту представляють інтереси своїх виборців у владі й покликані захищати їхні права, закріплені в конституції. Проте стійкість політичної системи парламент забезпечує лише будучи легітимним. Одним із значущих факторів у питанні легітимності виступає довіра [1, с. 164–165]. Вона залежить як від прийняття людьми способу, що ним депутати потрапляють до влади, так і від задоволення ними результатами роботи парламентарів. Разом із тим мають бути виправдані й очікування громадськості стосовно того, що країною управляють добропорядні люди. Але на поведінку депутатів значний вплив здійснює природа політики [2, с. 65–66]. Політика має справу з дефіцитним ресурсом – владою, вона конкурентна. Так, крім тих країн, де шанують і зберігають традиції аристократичного представництва, отримання місця в парламенті потребує непростой боротьби й перемоги на виборах. Переможці, задля збіль-

шення ймовірності продовження свого перебування у владі, згодом мають можливість впливати на зміну правил отримання посади та часто намагаються її використати, будучи змушені діяти в умовах жорсткого протистояння опонентам. Великого тиску депутати зазнають і з боку самого парламентського середовища як такого, де співіснують представництва політичних впадоби різних соціальних груп, які очікують на обов'язковий прийнятний результат у вирішенні своїх проблем. Крім того, статус депутата парламенту, який наділений відповідними повноваженнями та привілеями, є серйозним випробуванням для особистості політика щодо спокуси переслідувати власні інтереси. Ці та інші особливості роботи в парламенті раз за разом ставлять депутата перед необхідністю зробити складний вибір, пов'язаний з етикою. За таких обставин великого значення набуває система етичного регулювання в парламенті [3, с. 246–248]. Ураховуючи як політичні аспекти депутатської ролі, так і її представницькі функції, вона виступає «навігатором» для депутата в його парламентській роботі, готуючи до деяких етичних проблем на посаді й указуючи прийнятні в моральному сенсі способи їх уникнути.

Незважаючи на існуючі сумніви серед частини політиків стосовно необхідності впровадження системи етичного регулювання в парламенті, пов'язані з переконанням, що довіра до парламентарів та їхня легітимність визначаються голосами на виборах, за останні роки парламенти багатьох країн таку систему встановили, розглядаючи цей крок як виконання політичного завдання. Серед усіх доброю практикою вважається британська система етичного регулювання парламентської діяльності. Вона охоплює більшу частину етичних питань, що стосуються парламентарів, має органи як внутрішнього, так і зовнішнього незалежного контролю. У процесі пошуку оптимального варіанта системи етичного регулювання для роботи українського парламенту британську модель, на нашу думку, має бути досліджено. Однак вивчення її структури та механізмів правозастосування, які добре описано в науковій літературі, недостатньо. У дійсності будь-яка система етичного регулювання в парламенті являє собою досить складну практику. Тому особливий інтерес становлять проблеми, що виникають у процесі функціонування британської системи етичного регулювання парламентської діяльності, їхні причини та способи подолання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати досліджень системи етичного регулювання в законодавчому органі влади відображено в низці наукових публікацій. Безпосередньо британська система досліджувалася, зокрема, Елізабет Девід-Барретт. Вона провела аналіз відповідності траєкторії ймовірних реформ у регулюванні поведінки парламентарів після кризи 2021 р. до того, як недоліки системи сприймаються самими законодавцями [4]. Пітер Хеннесі пов'язав значне посилення навантаження на систему регулювання

з питань етики в парламенті Великобританії у XXI ст. з тим, що з влади пішли люди з традиційними політичними цінностями та високим рівнем індивідуального самоконтролю [5]. Піддав критиці таку точку зору в своїх працях Роберт Сондерс [6]. Аналіз загроз функціонуванню системи етики в британському парламенті зробив Стівен Філдінг [7]. Компетентна оцінка нещодавніх подій, пов'язаних із блокуванням Палатою громад рекомендацій Комітету зі стандартів та привілеїв і втручання в роботу всієї дисциплінарної системи парламенту висвітлювалася науковцями переважно в аналітичних статтях у британській пресі. Інформацію щодо регламентації процесу етики в парламенті Великобританії можна знайти і в таблицях порівняльних характеристик парламентів різних країн у праці «Парламентська етика в Україні. Реалії, потреби, перспективи» [8]. Проте в українській науковій літературі немає достатньої кількості публікацій, присвячених дослідженню роботи британської системи регулювання етики в парламенті.

Формулювання цілей. Метою статті є вивчення проблем функціонування системи етичного регулювання в парламенті Великобританії та способів їхнього подолання у період кінця XX – початку 20-х рр. XXI ст., з яким пов'язують її суттєві ціннісні та структурні перетворення.

Виклад основного матеріалу. Якщо основною причиною упровадження системи етичного регулювання в парламентах різних країн по всьому світу є необхідність підтримання довіри громадян до органа законодавчої влади, то перевіркою на міцність цієї системи, засобом виявлення проблем її функціонування та мотивацією до реформ у багатьох випадках слугують скандали, пов'язані з політичною корупцією. Поворотним етапом у сучасній історії розвитку системи етичного регулювання в парламенті Великобританії можна вважати 1990-ті рр., коли стало очевидним, що існувавший на той момент Комітет зі стандартів та привілеїв, який відповідав за контроль над поведінкою парламентарів, не справлявся зі своєю роботою. Парламент зачепила ціла серія скандалів, найбільш відомим з яких став «Гроші за питання» 1994 р., який завдав серйозного збитку репутації Консервативної партії та прем'єр-міністра Дж. Мейджора. Було встановлено, що члени парламенту за гроші ставили питання на розгляд від імені та в інтересах приватних осіб [9]. Випадки корупції серед парламентарів свідчили про їхню недбалість у дотриманні та забезпеченні дотримання високих стандартів з питань етики. Разом із тим у суспільстві мала місце й вельми поширена підозра, що насправді в парламенті відбувається набагато більше неправомірної поведінки, ніж про це стає відомо громадськості. Аби вплинути на ситуацію, у тому ж році Дж. Мейджор створив *Комітет зі стандартів у громадському житті*.

Очолений М. Ноланом Комітет вважав за необхідне наново сформулювати загальні принципи поведінки, що лежали в основі всього громадського

життя, оскільки зміни, які з часом відбулися в самих ролях та робочому середовищі політиків та інших державних службовців, вочевидь призвели до труднощів у розумінні ними того, що є, а що не є прийнятною поведінкою. Таким чином, у Першій доповіді Комітета Нолана (1995 р.) було представлено *Сім принципів громадського життя*. *Безкорисливість* – особи, які обіймають державні посади, повинні діяти виключно в інтересах суспільства. Вони не повинні робити це для того, аби отримати фінансову чи іншу вигоду для себе, своєї сім'ї або друзів. *Порядність* – особи, які обіймають державні посади, не повинні брати на себе будь-які фінансові або інші зобов'язання перед зовнішніми особами або організаціями, які можуть намагатися вплинути на них при виконанні ними своїх службових обов'язків. *Об'єктивність* – при виконанні державних справ, включаючи призначення на державні посади, укладання контрактів або рекомендацію окремих осіб для отримання винагород та пільг, особи, що займають державні посади, повинні робити вибір, виходячи з їхніх заслуг. *Підзвітність* – особи, які обіймають державні посади, є відповідальними за свої рішення та дії перед громадськістю та повинні піддаватися будь-якій перевірці, що відповідає їхній посаді. *Відкритість* – особи, які обіймають державні посади, мають бути максимально відкритими по відношенню до всіх рішень та дій, які вони здійснюють. Вони повинні обґрунтовувати свої рішення та обмежувати інформацію тільки тоді, коли цього явно вимагають більш широкі громадські інтереси. *Правдивість* – особи, які обіймають державні посади, зобов'язані заявляти про особисті інтереси, пов'язані з їхніми державними обов'язками, та робити кроки до розв'язання будь-яких конфліктів, що виникають, таким чином, аби захистити громадські інтереси. *Лідерство* – особи, які обіймають державні посади, повинні просувати й підтримувати ці принципи своїм лідерством та особистим прикладом [10, р. 14]. Разом із тим Перша доповідь стосувалася й тих питань, що викликали найбільше громадське занепокоєння. Так, парламент отримав рекомендацію розробити кодекс поведінки для депутатів, заснований на Семи принципах Нолана. Комітет рекомендував парламенту також процес, що мав забезпечувати реалізацію норм та правил, викладених у новому кодексі, у структуру якого пропонувалося включити незалежного парламентського уповноваженого зі стандартів та спеціальний комітет депутатів, який буде розглядати справи, представлені уповноваженим, й оцінювати його постанови. У тому числі рекомендувалося посилити Реєстр інтересів членів парламенту і зробити його обов'язковим [10, р. 3–4, 7–9]. Рекомендації Комітету Нолана парламенту стосовно контролю над поведінкою депутатів згодом були реалізовані та стали практикою.

Так, *Кодекс поведінки членів парламенту* в кожній палаті визначає загальні норми громадського обов'язку, особистої поведінки та обов'язок реєстру-

вати капіталовкладення. Він також містить загальні заборони на отримання хабарів, оплачувану адвокатську діяльність та зловживання інформацією. Зокрема, члени Палати громад зобов'язані задекларувати всі відповідні минулі та потенційні капіталовкладення перед тим, як брати участь в обговоренні питань, що стосуються цих капіталовкладень. Про відповідні капіталовкладення також необхідно повідомляти міністрів та інших державних службовців, а також будь-який постійний комітет, у якому член палати може виконувати функції, що стосуються цих капіталовкладень. Члени палати не можуть отримувати оплату за виступи в палаті. Вони також не можуть отримувати оплату за участь у голосуванні, поданні парламентських запитів, відтермінуванні розгляду резолюції, внесенні законопроекту на розгляд чи пропонувати внесення поправок до резолюції або законопроекту, або закликати колег або міністрів зробити це. Дійсні члени не мають права одночасно обіймати такі посади: військовослужбовці, поліцейські, цивільні службовці, деякі судові посади, священнослужителі, пери, членство у великій кількості громадських рад та трибуналів. Обмежень щодо працевлаштування після звільнення з посади немає. У палаті також призначено уповноваженого зі стандартів, який не є штатним співробітником палати, та спеціальний Комітет зі стандартів і привілеїв. Члени палати або громадяни повинні звертатися зі скаргами в письмовій формі до уповноваженого. Якщо доказів достатньо, уповноважений проводить попереднє розслідування і доповідає про висновки Комітету. Комітет проводить офіційне розслідування і вирішує, чи буде цей процес відкритим для громадськості. Комітет спрямовує справу до палати для подальшого розгляду. Палата може покарати своїх членів невивплатою зарплати та тимчасовим відстороненням від виконання обов'язків [8, с. 38–39, 46–47, 52–53]. Незалежного уповноваженого зі стандартів та спеціальний Комітет зі стандартів і привілеїв призначено також і в Палаті лордів.

Попри події 1990-х рр. та прийняті у зв'язку з цим заходи, англійський політичний історик П. Хеннессі вважав, що у той період при владі у Великобританії ще перебували «гарні хлопці». Зокрема, цим він пояснював відносну стабільність британської політичної системи за наявності її відчутних конституційних недоліків. Теорія «гарного хлопця», яка стала відомою 30 років тому, покладалася на те, що британські політики знають, де проходять неписані лінії конституції, та не переходять їх. Коли «гарні хлопці» переступали якусь невидиму межу та зловживали своєю владою, вони робили те, що роблять «гарні хлопці» – йшли з посади. П. Хеннессі був переконаний, що буква закону є менш важливою, ніж система, якою управляють гравці, які розуміють його дух [5, р. 5; 6]. Однак Р. Сондерс вважає цю теорію досить сумнівною, будь то опис минулого або пояснення теперішнього. На його думку, вона призводить до ризику неправильно описати як саме джерело британських

проблем, так і те, що є необхідним для їхнього розв'язання. Обґрунтовуючи свою точку зору, він відмічає, що британська політична культура не вважала політиків «гарними хлопцями», колиш вона була чутливою щодо поганої або неконституційної поведінки. Так, у 1887 р. історик лорд Актон у листі до єпископа Манделла Крейтона видав своє відоме попередження про те, що «влада має тенденцію розбещувати, а абсолютна влада розбещує абсолютно <...> Великі люди майже завжди погані люди <...> і презумпція винуватості має зростати у міру збільшення влади» [6]. Тим не менш навіть в умовах доброї системи формального контролю складно заперечувати необхідність самоконтролю з боку високопоставлених політиків, коли загальні моральні стандарти сприймаються ними як само собою зрозумілі. Уже тому теорія П. Хеннессі мала своїх прихильників, які вважали, що в цілому вона працює.

Ще одне найбільш значне викриття порушень в обох палатах парламенту Великобританії відбулося у 2009–2010 рр., коли було виявлено систему зловживань депутатами своїми видатками та грошовою допомогою. Цей скандал змусив шістьох міністрів піти у відставку, а багатьох інших залишити посаду депутата або прийняти рішення не балотуватися на виборах у 2010 р. Більше того, шість членів парламенту було визнано винними у злочинах, включаючи неправдиву бухгалтерію, шахрайство з видатками, неправдиві заяви та фальсифікацію. Двох членів Палати лордів також посаджено до в'язниці за неправдиву звітність [11; 12]. Крупний скандал 2013 р. був пов'язаний зі спільним розслідуванням телевізійного документального фільму ВВС «Панорама» та газети «Daily Telegraph», під час якого журналісти видавали себе за лобістів уявних груп («операція під прикриттям»). Три пери та один член Палати громад погодилися надавати різні послуги, у тому числі ставити на розгляд питання в парламенті та створювати міжпартійні парламентські групи в обмін на оплату. Це викликало звинувачення в тому, що вони порушили кодекси поведінки в своїх палатах [13, р. 20]. А у 2017 р. з'явилася серія звинувачень у знуцаннях та сексуальних домаганнях членів парламенту до своїх співробітників [14]. Саме ці скандали поставили під сумнів спроможність Комітету зі стандартів та привілеїв ефективно здійснювати свою роботу, забезпечуючи саморегулювання, коли поведінка депутатів оцінюється іншими членами парламенту. На думку Е. Девід-Барретт, вони посилили стурбованість громадськості тим, що депутатам не можна довіряти судити про поведінку своїх колег [4, р. 4]. У той же час результатом її ж дослідження стало припущення й щодо іншої причини не довіряти саморегулюванню: «... окремим членам, що працюють у Комітеті зі стандартів та привілеїв, іноді важко особисто судити про поведінку своїх колег, особливо тих, з ким у них можуть бути давні професійні або особисті стосунки. Додатковий дискомфорт виникає через те, що члени Комітету іноді люблять своїми колегами, щоб вони дотримувалися

лися певної точки зору з окремих випадків, незважаючи на те, що така поведінка є забороненою» [4, р. 5]. На це парламент відповів серією реформ, кожна з яких відсувала систему регулювання етики в британському парламенті трохи далі від моделі саморегулювання до посилення зовнішнього незалежного контролю. Хоча вона вже була гібридною за своїм характером, позиції прихильників більшого саморегулювання стали слабшими.

У 2015 р. П. Хейвуд та Дж. Роуз зазначали, що парламентська система етичного регулювання стала більш «заснованою на дотриманні» у тому сенсі, що нею все більше управляють за допомогою формальних правил, законів та кодексів, а не «заснованою на цінностях», де б основну увагу приділялося просуванню чесності й діям відповідно до принципів [15]. Починаючи з 2016 р. дедалі частіше стали з'являтися висловлювання про те, що принцип «гарного хлопця» зазнав краху. Процес Brexit призвів до конфлікту між різними гілками влади – парламентом, урядом та судами, а Вестмінстер вразила серія скандалів навколо поведінки міністрів та депутатів. Неписана конституція Великобританії виявилася вкрай неадекватною викликам ХХІ ст., пов'язаним із тим, що високопоставлені британські політики не визнавали неформальних обмежень. Залишалося зрозуміти, належить це до тимчасового відхилення чи є більш глибокою проблемою. Однак занепокоєння викликало не лише те, що «гарні хлопці», здавалося, залишили парламент, а й, як вважалося, вразливість існуючої системи контролю над поведінкою його членів, що виявила себе. Так, наприклад, Дон Батлер, яка назвала прем'єр-міністра Б. Джонсона «затягим брехуном» за те, що він казав неправду громадськості під час коронавірусу, вимушена була залишити залу засідань Палати громад до кінця дня за порушення парламентського етикету, оскільки, згідно з парламентськими правилами, депутатам не дозволяється звинувачувати один одного в брехні в палаті. Проте, незважаючи на численні заяви прем'єр-міністра, які вводять в оману громадськість і були каталогізовані журналістами, він не подав у відставку, що мав би зробити «гарний хлопець» [6].

Наступним проблемним етапом стала криза, що її пережила система регулювання етики в парламенті Великобританії восени 2021 р. Вона була пов'язана зі справою проти депутата-консерватора О. Петерсона. Після того, як він порушив правила Палати громад, лобіюючи інтереси двох компаній, що платили йому більше 100 000 фунтів стерлінгів на рік, уповноважений зі стандартів та Комітет зі стандартів та привілеїв рекомендували відсторонити депутата від членства в парламенті на 30 днів. Разом із тим виникла й загроза проведення додаткових виборів на його місце. Парламент має контроль над урядом, проте останній, на чолі з прем'єр-міністром, використовуючи парламентську більшість, втрутився у цю справу з метою призупинити процес відсторонення та перевірити роботу самого наглядового органу, який

розслідує правопорушення в парламенті. У результаті мав бути створений новий комітет з нагляду, представлений більшістю від консервативної партії. Передбачалося, що він розгляне не тільки справу проти О. Петерсона, а й чинну систему регулювання етики, переглянувши й самі правила для депутатів [16; 17]. Це був перший випадок блокування Палатою громад рекомендацій Комітету зі стандартів та привілеїв і втручання в роботу всієї дисциплінарної системи парламенту, що викликало гостру реакцію і було піддано різкій критиці з боку депутатів від опозиції та деяких торі. Існували небезпідставні припущення, що ініційована урядом реформа була пов'язана не лише зі справою О. Петерсона, а і з прагненням прикрити інші численні порушення. Професор політичної історії С. Філдінг пов'язав загрозу традиційному контролю частково з тим, що британські консерватори укорінилися у владі вже більше десяти років, а частково через особистість Б. Джонсона. За його словами, «Консерватори володіють величезною законодавчою владою завдяки значній парламентській більшості. Тому, якщо бізнес-лідери хочуть отримати доступ до вищих ешелонів влади, аби впливати на політичні рішення, найбільш простий шлях – через партію. А неофіційні кодекси, які обмежували політиків більш ранньої епохи, здається, мало що значать при панові Джонсоні, який часто кидав виклик таким обмеженням протягом усієї своєї неортодоксальної кар'єри» [7]. Усього через день від плану реформування відмовилися. Після того О. Петерсон подав у відставку з посади депутата.

Так, дії уряду за справою О. Петерсона, які суперечили найкращим традиціям британської демократії, знов порушили питання про те, як можна підтримувати високі етичні стандарти в парламенті. Тому Комітет зі стандартів в громадському житті вирішив, що йому необхідно переглянути роботу моральних регуляторів на практиці та вивчити, наскільки успішно нинішня інституційна архітектура відповідає початковому плану Нолана. На те, що існуюча система не працює належним чином, вказували й дані опитування, проведеного в липні 2021 р. незалежною британською консалтинговою компанією «Deltapoll» на замовлення Комітету при підготовці його доповіді. 20% населення вважали, що етичні стандарти депутатів є дуже високими та досить високими, 35% – що ані високими ані низькими, тоді як 44% – *що вони досить низькі та дуже низькі*. У цілому, 19% населення вважали, що стандарти поведінки депутатів на період опитування були вище, ніж п'ять-десять років тому, 37% – що залишилися такими, як і були раніше, при цьому 43% населення вважали, що вони стали гірше [18, р. 28–29]. У своїй 23-й доповіді «Дотримання стандартів громадського життя» Комітет, провівши глибоку аналітичну роботу, відмітив посилення тиску на етичні стандарти, чому сприяла низка соціальних та політичних тенденцій, що мають місце в сучасному суспільстві. Це, по-перше, значне покращання прозорості сфери громадсько-

го життя та зростання активності соціальних мереж, по-друге, зростаюча політична поляризація, по-третє, значне збільшення фактів залякування та серйозне огрубіння громадських дебатів. Усе це створило більш складне середовище для тих, хто прагне підтримувати високі етичні стандарти: жоден регулятор не може випередити темп циклу новин та соціальних мереж – про порушення в парламенті громадськості стає відомо набагато раніше, ніж система може відреагувати на них і вжити відповідних заходів; політична вигода партії надто часто вважається більш пріоритетною, ніж дотримання правил та норм, які підтримують етичні стандарти; усе більше проявляється тенденція бачити у противниках не опонентів, а ворогів, та спостерігається значне збільшення образ та залякувань, спрямованих на тих, хто обіймає державні посади, як виборні, так і призначені [18, р. 23–24]. Ці умови виводять дотримання високих етичних стандартів на рівень політичного завдання та сприяють збільшенню навантаження на роботу Комітету зі стандартів у громадському житті, необхідності постійного перегляду норм, структур та процедур, адаптуючи їх до світу, який змінюється. Так, Комітет визнав за потрібне змінити опис одного з Семи принципів Нолана, а саме – *Лідерство*, щоб вказати на значущість поважного ставлення до людей: «Ті, хто займають державні посади, повинні демонструвати ці принципи у своїй поведінці *та ставитися до інших з повагою* (курсивом позначено внесені зміни)...» [18, р. 34]. Було запропоновано й ряд інших змін. Зокрема, велику увагу зосереджено на моральних стандартах та механізмах в уряді, оскільки відмічалось, що саме ці області найбільш гостро потребують реформи. Комітет зі стандартів у громадському житті також дав консультації Комітету зі стандартів та привілеїв Палати громад щодо внесення змін у Кодекс поведінки для депутатів у зв'язку з рекомендаціями, викладеними у 23-й Доповіді.

Висновки. Основна проблема функціонування системи регулювання етики в парламенті – це її неспроможність повністю або навіть частково підтримувати високі етичні стандарти серед парламентарів аби мати значний рівень довіри до законодавчого органу влади в суспільстві. З часом з нею стикається кожна така система, що призводить до її трансформації на рівні норм, структури, процедур тощо. Важливим кроком, спрямованим на упередження порушень норм етики в парламенті Великобританії, і досвідом, вартим уваги, було, на нашу думку, створення у 1995 р. Комітету зі стандартів у громадському житті задля системного вивчення проблем етики і вироблення необхідних заходів для їхнього вирішення на регулярній основі. Реалізацію такого цілісного підходу можна вважати позитивним фактором для підтримання парламентської дисципліни.

Реакцією Дж. Мейджора на корупційний скандал у парламенті в 1994 р. було створення Комітету зі стандартів у громадському житті, тоді як Б. Джон-

сона у 2021 р. – боротьба з уповноваженим та парламентським комітетом задля пониження етичних стандартів. Те, що політичні лідери перестали бути «гарними хлопцями», кинуло виклик системі регулювання етики в британському парламенті й поставило перед нею нові завдання. Було внесено низку змін до Кодексу поведінки депутатів, проте інфраструктура, що забезпечує контроль над дотриманням положень зазначеного Кодексу, й досі не вважається задовільною. Існуюча тенденція, що спостерігається в її трансформації, – від самоконтролю до зростання зовнішнього контролю – розглядається як неоднозначна і така, що викликає багато запитань. Вочевидь, британська система регулювання етики в парламенті досягла меж своєї оптимізації за нинішніх умов, і рішення проблеми потребує змін цінностей та моральних настанов самої сучасної політичної еліти Великобританії.

Подальші дослідження в цьому напрямі можуть бути пов'язані з вивченням досвіду роботи Комітету зі стандартів у громадському житті: його завдань і повноважень, структури та професійного складу, зв'язків із дослідними центрами і порядку підготовки аналітичних доповідей-звітів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологія : енцикл. слов. / В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Н. М. Хома та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 406 с.
2. Політологія : підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2013. 416 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2015. 816 с.
4. David-Barrett E. Shirking Self-Regulation? Parliamentary Standards in the UK. *Public Integrity*. Pub. Date: 2022-06-10. DOI: 10.1080/10999922.2022.2075632. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10999922.2022.2075632?needAccess=true> (accessed date: 18.10.2022).
5. Blick A., Hennessy P. Good Chaps No More? Safeguarding the Constitution in Stressful Times. *The Constitution Society*. 2019. 18th November. URL: <https://consoc.org.uk/wp-content/uploads/2019/11/FINAL-Blick-Hennessy-Good-Chaps-No-More.pdf> (accessed date: 18.10.2022).
6. Saunders R. Has the «good chaps» theory of government always been a myth? The problem is not that our politicians are more devious but that we have stopped caring. *Prospect*. 2021. August 3. URL: <https://www.prospectmagazine.co.uk/politics/has-the-good-chaps-theory-of-government-always-been-a-myth-peter-hennessy-boris-johnson> (accessed date: 18.10.2022).
7. Castle S. Latest U. K. Scandals Show a System Rife With Insider Ties. *The New York Times*. 2021. Aug. 13. URL: <https://www.nytimes.com/2021/08/13/world/europe/uk-boris-johnson-cameron.html?action=click&module=RelatedLinks&pgtype=Article> (accessed date: 18.10.2022).

8. Суслова І., Флурі Ф., Бадрак В. Парламентська етика в Україні. Реалії, потреби, перспективи. Київ, 2017. 56 с.
9. All About Parliament: Case Study – Cash for Questions. *Britpolitics: study, learn, create, inspire*. URL: <https://www.britpolitics.co.uk/uk-parliament-cash-for-questions-1994/> (accessed date: 18.10.2022).
10. Standards in Public Life. First Report of Committee on Standards in Public Life. Chairman Lord Nolan. Volume 1: Report. London : HMSO, 1995. 109 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/336919/1stInquiryReport.pdf (accessed date: 18.10.2022).
11. Denis MacShane jailed for MP expenses fraud. *BBC News*. 23 December 2013. URL: <https://www.bbc.com/news/av/uk-politics-25494191> (accessed date: 18.10.2022).
12. The political costs of the 2009 British MPs' expenses scandal / edited by Jennifer van Heerde-Hudson. Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York : Palgrave Macmillan, 2014. xiv, 221 p.
13. David-Barrett E. Lifting the Lid on Lobbying. The Hidden Exercise of Power and Influence in the UK. Transparency International UK, 2015. 76 p. URL: https://www.transparency.org.uk/sites/default/files/pdf/publications/TI-UK_Lifting_the_Lid_on_Lobbying.pdf (accessed date: 18.10.2022).
14. 'I can't report boss for bullying' – MPs' staff tell their stories. *BBC News*. 10 January 2018. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-42626741> (accessed date: 18.10.2022).
15. Heywood P. M., Rose J. The limits of rule governance. *Ethics in Public Policy and Management: A Global Research Companion* / edited by Alan Lawton, Zeger van der Wal and Leo Huberts. London ; New York : Routledge, 2016. P. 181–196.
16. Allegretti A. Tory MP avoids suspension after Boris Johnson intervenes in sleaze row. Owen Paterson escapes sanction after MPs vote for shake-up of rules on parliamentary conduct. *The Guardian*. 2021. 3 Nov. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2021/nov/03/tory-mp-owen-paterson-avoids-suspension-boris-johnson-sleaze-row> (accessed date: 18.10.2022).
17. Allegretti A. Boris Johnson makes U-turn over anti-sleaze regime for MPs. Commons expected to vote as soon as next week on suspending Tory Owen Paterson after PM's retreat. *The Guardian*. 2021. 4 Nov. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2021/nov/04/boris-johnson-makes-u-turn-over-anti-sleaze-regime-for-mps-owen-paterson> (accessed date: 18.10.2022).
18. Upholding Standards in Public Life. Final report of the Standards Matter 2 review. Chair, Lord Evans of Weardale. 2021. November. 103 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1029944/Upholding_Standards_in_Public_Life_-_Web_Accessible.pdf (accessed date: 18.10.2022).

REFERENCES

1. Denysenko, V. M., Uhryn, L. Ya., & Khoma, N. M., et al. (2014). *Politolohiia: entsyklopedychnyi slovnyk* [Political science: an encyclopedic dictionary] / za red. d-ra filos. nauk, prof. V. P. Melnyka. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

2. Trebin, M. P., Herasina, L. M., & Polishchuk, I. O., et al. (2013). *Politolohiia: pidruchnyk* [Political science: textbook] / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
3. Herasina, L. M., Pohribna, V. L., & Polishchuk, I. O., et al. (2015). *Politolohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Political science encyclopedic dictionary] / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
4. David-Barrett, E. (2022). Shirking Self-Regulation? Parliamentary Standards in the UK. *Public Integrity*. DOI: 10.1080/10999922.2022.2075632 Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10999922.2022.2075632?needAccess=true>.
5. Blick, A., & Hennessy, P. (2019). Good Chaps No More? Safeguarding the Constitution in Stressful Times. *The Constitution Society*. Retrieved from <https://consoc.org.uk/wp-content/uploads/2019/11/FINAL-Blick-Hennessy-Good-Chaps-No-More.pdf>.
6. Saunders, R. (2021). Has the «good chaps» theory of government always been a myth? The problem is not that our politicians are more devious but that we have stopped caring. *Prospect*. August 3. Retrieved from <https://www.prospectmagazine.co.uk/politics/has-the-good-chaps-theory-of-government-always-been-a-myth-peter-hennessy-boris-johnson>
7. Castle, S. (2021). Latest U. K. Scandals Show a System Rife With Insider Ties. *The New York Times*. Aug. 13. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2021/08/13/world/europe/uk-boris-johnson-cameron.html?action=click&module=RelatedLinks&pgtype=Article>.
8. Suslova, I., Fluri, F., & Badrak, V. (2017). *Parlamentska etyka v Ukraini. Realii, potreby, perspektyvy* [Parliamentary ethics in Ukraine. Realities, needs, perspectives]. Kyiv [in Ukrainian].
9. All About Parliament: Case Study – Cash for Questions. *Britpolitics: study, learn, create, inspire*. Retrieved from <https://www.britpolitics.co.uk/uk-parliament-cash-for-questions-1994/>.
10. *Standards in Public Life. First Report of Committee on Standards in Public Life. Chairman Lord Nolan* (1995). Volume 1: Report. London: HMSO. Retrieved from https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/336919/1stInquiryReport.pdf.
10. Denis MacShane jailed for MP expenses fraud. *BBC News*. 23 December 2013. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/av/uk-politics-25494191>.
11. Van Heerde-Hudson, J. (Ed.) (2014). *The political costs of the 2009 British MPs' expenses scandal*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.
12. David-Barrett, E. (2015). *Lifting the Lid on Lobbying. The Hidden Exercise of Power and Influence in the UK*. Transparency International UK. Retrieved from https://www.transparency.org.uk/sites/default/files/pdf/publications/TI-UK_Lifting_the_Lid_on_Lobbying.pdf.
13. 'I can't report boss for bullying' – MPs' staff tell their stories. *BBC News*. 10 January 2018. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/uk-politics-42626741>.

14. Heywood, P. M., & Rose, J. (2016). The limits of rule governance. In: Lawton, A., van der Wal, Z., & Huberts, L. (Eds.). *Ethics in Public Policy and Management: A Global Research Companion* (Pp. 181–196). London ; New York : Routledge.
15. Allegretti, A. (2021). Tory MP avoids suspension after Boris Johnson intervenes in sleaze row. Owen Paterson escapes sanction after MPs vote for shake-up of rules on parliamentary conduct. *The Guardian*. 3 Nov. Retrieved from <https://www.theguardian.com/politics/2021/nov/03/tory-mp-owen-paterson-avoids-suspension-boris-johnson-sleaze-row>.
16. Allegretti, A. (2021). Boris Johnson makes U-turn over anti-sleaze regime for MPs. Commons expected to vote as soon as next week on suspending Tory Owen Paterson after PM's retreat. *The Guardian*. 4 Nov. Retrieved from <https://www.theguardian.com/politics/2021/nov/04/boris-johnson-makes-u-turn-over-anti-sleaze-regime-for-mps-owen-paterson>.
17. Upholding Standards in Public Life. Final report of the Standards Matter 2 review. Chair, Lord Evans of Weardale. November 2021. Retrieved from https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1029944/Upholding_Standards_in_Public_Life_-_Web_Accessible.pdf.

Fabryka Alla Anatoliivna, PhD in Sociology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy, Political Science and
Psychology,
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi,
Ukraine

THE CHALLENGES TO THE OPERATION OF THE ETHICS SYSTEM THAT THE UK PARLIAMENT HAS HAD AND HOW TO ADDRESS THEM IN THE LATE TWENTIETH AND EARLY TWENTY-FIRST CENTURY

In order to maintain the trust of citizens in the legislature, parliaments around the world are introducing a system to regulate the conduct of MPs on ethical issues. It has to perform its tasks in a complex political, socio-cultural and a highly dynamic information environment. This article explores the challenges to the functioning of the UK ethical system and how to overcome them in a period that has been associated with its significant value and structural transformation.

Keywords: *parliament, public trust, breach of ethics in parliament, system of ethical regulation, UK Parliament.*

Чупіс Анастасія Дмитрівна, аспірантка кафедри політології,
Запорізький національний університет, Україна
e-mail: anastasia.chupis@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3091-3332

ЖІНКИ У ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТАХ ТА В ПОВОЄННІЙ РОЗБУДОВІ МИРУ: СВІТОВИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

У статті здійснено аналіз сучасного стану політики та її нормативного врегулювання у сфері прав жінок в Україні та світі. Вивчено міжнародну правову основу питання захисту прав жінок в умовах війни. Проаналізовано ролі жінок в аспекті трьох «рольових моделей» за ступенем залучення у військовий конфлікт, а саме: жертва; військовослужбовець; жінки, залучені до процесів розбудови миру. Розкривається тема гендерно зумовленого насильства як інструменту ведення війни та терору проти цивільного населення, а також механізми правового захисту жертв воєнних злочинів. Обґрунтовується потреба більш активного та дієвого залучення жінок у процеси миротворчих урегулювань конфліктів та розбудови миру.

Ключові слова: *права жінок, військовий конфлікт, розбудова миру, воєнні злочини, перехідне правосуддя, гендерно зумовлене насильство.*

Постановка проблеми. За статистикою Організації Об'єднаних Націй (ООН), у світі одна з трьох жінок зазнає насильства протягом свого життя. 60 випадків материнської смертності, яким можна запобігти, відбуваються в нестабільних умовах, де переважають військові конфлікти, вимушені переміщення та стихійні лиха. Усього лише одна з чотирьох парламентарів у світі є жінками, а для подолання гендерного розриву в оплаті праці, при незмінності поточних політичних та економічних умов, необхідно буде приблизно 60 років. Отже, гендерна нерівність у світі є масштабним викликом. І незважаючи на старання міжнародних правозахисних організацій, жінки та діти є та лишаються найбільш уразливою категорією населення, особливо під час військових конфліктів [11].

Безпрецедентна військова агресія Росії в Україні кардинально змінила ставлення суспільства до ролі жінки. Війна триває вже дев'ять років, і за цей час жінки довели свій вагомий внесок в громадсько-політичне життя нашої країни на рівні його оборони та безпеки. Тож питання гендерної рівності в контексті української громадської думки та в науково-академічних колах

позбулося своєї контраверсійності, що була притаманна йому ще наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. Більше того, наразі активна участь жінок у суспільно-політичних процесах, а останніми роками на бойових позиціях у російсько-українській війні, у волонтерській діяльності засвідчує суттєву підтримку ідей гендерної рівності. Зазвичай роль жінки у військових конфліктах рефлексується з глибоким емоційним забарвленням, передусім це стосується аспектів віктимності, материнства тощо. Утім українські реалії повномасштабної фази російської військової агресії актуалізували необхідність політико-правового погляду на роль жінок, їхні права та становище без зайвої емоційної конотації. Адже саме такий підхід надасть можливість ґрунтовного, комплексного осмислення ролі жінки з точки зору різних аспектів війни: і як комбатанта, і як учасниці миротворчих процесів і мировідбудови.

Аналіз останніх досліджень та публікацій за темою дослідження.

Українські науковці активізували дослідження цих проблем протягом останнього десятиліття. Найбільш ґрунтовним академічним доробком у галузі гендерної рівності відзначається Києво-Могилянська академія. Провідними фахівчинями академії з гендерних досліджень є Тамара Марценюк та Соломія Павличко [12]. Тамарою Марценюк та Ганною Гриценко проаналізована роль жінок на війні в період проведення в Україні Антитерористичної операції (АТО/ООС). Більш ранній аналіз гендерної політики у сфері військової служби в Україні представила Наталія Дубчак [14]. Ірина Сваволя досліджувала «ролі» жінки на війні та більш вузький аспект гендерно зумовленого насилля [24]. Утім ще надто бракує глибоких науково-теоретичних досліджень становища жінок під час війни та системного погляду на роль жінки як на передовій позиції лінії фронту, так і у процесах миротворчості.

Формулювання цілей. Метою наукової розвідки є вивчення становища та прав жінок як однієї зі сторін – учасниць військових та збройних конфліктів. Задля досягнення поставленої мети необхідно проаналізувати проблеми та виклики на прикладах світового та українського досвіду, а також дослідити міжнародну правову основу питання захисту прав жінок в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. З появою феміністичного руху та його активним розвитком у ХХ ст., правозахисним організаціям вдалося здійснити глибинний аналіз проблеми та напрацювати ґрунтовну базу міжнародних нормативних документів у сфері захисту прав жінок. На жаль, провідним катализатором цього процесу були та лишаються масштабні акти насильства за участі жінок – локальні конфлікти, громадянські війни, а також міжнародні військові конфлікти. Також протягом ХХ ст. було проведено ґрунтовну підготовку для розроблення більшості рамкових міжнародних документів з метою захисту прав жінок, що, у свою чергу, позитивно вплинуло на розвиток жіночої активності в усьому світі.

У 1946 р. в структурі новоствореної ООН з'являється Комісія зі статусу жінок, яка стає першим глобальним міжурядовим органом, що займається виключно питаннями гендерної рівності. Важливими напрацюваннями в цій сфері було формування нормативних рамок для прийняття Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок (CEDAW), яка отримала назву «Білль про права жінок» та є найповнішим міжнародним актом у сфері захисту прав жінок. Ухвалена в 1979 р., конвенція юридично зобов'язує уряди-підписанти покласти край усім формам дискримінації жінок у громадському та приватному житті включно з сім'єю і спрямована на досягнення рівності між жінками та чоловіками [11].

Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» (2000), у свою чергу, визнає нищівний вплив війни на життя й становище жінок і підтверджує необхідність посилення їхньої ролі у процесі прийняття рішень щодо запобігання та вирішення конфліктів. Радою Безпеки ООН були ухвалені ще сім додаткових резолюцій щодо жінок, миру та безпеки: 1820 (2008), 1888 (2009), 1889 (2009), 1960 (2010), 2106 (2013), 2122 (2013), 2242 (2015), 2467 (2019) і 2493 (2019). У сукупності десять резолюцій є критично важливою основою для покращання становища жінок у постраждалих від конфлікту країнах [3]. У 2010 р. було засновано окрему агенцію ООН, яка виступає виключно за права жінок – «ООН-Жінки».

За словами Наталії Карбовської, директорки зі стратегічного розвитку Українського Жіночого Фонду: «Україна – перша країна, яка прийняла Національний план дій 1325 у період збройної агресії щодо неї в 2016 році. В 2021 році був ухвалений другий Національний план дій «Жінки, мир, безпека», чинний до 2025 року. Український Нацплан 1325 зосереджений на питаннях безпеки жінок на територіях, охоплених війною; на участі жінок у миротворчих процесах; доступності для жінок освіти і служби в секторах безпеки й оборони; можливостей поєднувати обов'язки у професійному та приватному житті» [15].

Наукове дослідження стану політики та її нормативного врегулювання у сфері прав жінок як в Україні, так і загалом у світі, а також вивчення міжнародної правової основи питання захисту прав жінок в умовах війни дозволило нам виокремити три основні «ролі» жінок як учасниць конфлікту. Перша «рольова модель» – *жертва конфлікту*, здебільшого це масштабна категорія уразливої частини цивільного населення. Друга категорія – *жінки-військовослужбовці*. Третя – *жінки, що залучені у процеси розбудови миру*.

Жінки – жертви конфлікту: вимушено переселені особи, біженки та жертви гендерно зумовленого насильства. Згідно з даними дослідження, що проводить Женевський Університет у межах Проєкту «Верховенство права у збройних конфліктах» (RULAC), станом на початок 2023 р. в світі від-

бувається 110 збройних конфліктів за участі 55 держав і понад 70 озброєних недержавних суб'єктів [8]. Тобто більше 2 мільярдів людей у світі в тій чи іншій формі відчують на собі вплив збройних конфліктів [11].

З 2014 р. Російська Федерація веде асиметричну, гібридну війну проти України. 24 лютого 2022 р. розпочалась нова повномасштабна фаза збройної агресії, у результаті якої (станом на січень 2023 р.) підтверджена кількість загиблих серед цивільного населення в Україні перевищила 7 тисяч цивільних (серед них 1875 жінок та 177 дівчат), понад 11 тисяч людей отримали поранення (у тому числі 1764 жінки та 240 дівчат) [10], серед них 1376 дітей (обох статей) [28]. Мільйони жінок разом із дітьми вимушено покинули свої домівки, рятуючись від жорстокості війни. Під час воєн жінки часто несуть виключну відповідальність і ризик уберегти свою сім'ю та себе від небезпеки. За даними УВКБ ООН, Агентства ООН у справах біженців, більше половини з 80 мільйонів переміщених осіб на планеті становлять жінки та діти [1].

За статистикою Управління Верховного комісара ООН у справах біженців станом на січень 2023 р. Україну вимушено покинули близько 8 мільйонів громадян [7]. Близько 90% від усієї кількості українських біженців складають жінки та діти. За інтенсивністю перебігу, чмсельністю вимушено переселених осіб та біженців, а також за іншими факторами й оцінками міжнародних організацій повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України неодноразово порівнювалось міжнародними експертами з Другою світовою війною [5].

Відповідно до річного звіту діяльності Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, у 2022 р. з початку повномасштабного вторгнення офіційно зареєстровано 4 867 106 внутрішньо переміщених осіб (ВПО), а за міжнародними оцінками – кількість внутрішніх переселенців перевищує 7 мільйонів громадян [19].

Втікаючи від війни, жінки та діти стають найбільш вразливою категорією населення та можуть стати віктимним об'єктом сексуальних злочинів, викрадення та торгівлі людьми. За даними Міжнародної організації праці (МОП), у світі близько 40 млн людей перебувають у рабстві, з них 71% – це жінки, а одна з чотирьох жертв – діти. Цей вид злочину за кримінальними прибутками займає третє місце у світі після нелегальної торгівлі зброєю та наркотиками [26].

Проте, залишаючись на території бойових дій та тимчасово-окупованих територіях без належного правового захисту та доступу до системи справедливого правосуддя, жінки та діти перебувають ще в більш загрозливих умовах. З березня 2022 р. Офісом Генерального прокурора України, Національною поліцією та Офісом Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України після деокупації територій фіксуються та вивчаються випадки насильницьких

вбивств, катувань, зґвалтувань, примусової депортації дорослих та дітей, а також проведення фільтраційних заходів щодо цивільного населення. Ще у 2014–2015 рр., на початку першої фази вторгнення РФ, жителі східних регіонів України почали заявляти про випадки зґвалтувань жінок у зоні АТО/ООС. Офіційної статистики зґвалтувань у східних регіонах України, вчинених за вісім років бойових дій і окупації, досі немає. Зафіксувати всі злочини надзвичайно складно.

Станом на грудень 2022 р. Офіс Генерального прокурора України має інформацію про більше ніж 150 випадків злочинів сексуального насильства, вчинених військовими РФ, але це лише ті, щодо яких наявні свідчення постраждалих [22].

У більшості країн, де є дані, менше 40% жінок, які зазнали насильства, звертаються за допомогою і лише 10% звертаються до поліції. Приблизно 35% жінок у всьому світі зазнали фізичного чи сексуального насильства, а деякі національні дослідження показують набагато вищі цифри [4].

Сексуальне насильство над жінками та дівчатами часто використовується як військова тактика для тероризування цивільних осіб. У 2020 році ООН перевірила 2500 випадків сексуального насильства за умов конфліктів у 18 країнах, вчинених переважно проти жінок і дівчат. Використання сексуального насильства по відношенню до цивільного населення є однією з форм психологічного тиску з боку військових країни-агресора. Ця форма брутального впливу на цивільне населення у міжнародному праві класифікується як воєнний злочин.

Масові зґвалтування не є новим інструментом ведення війни. Історії відомі масштабні прецеденти порушення устоїв ведення війни солдатами різних армій світу. Так, одним із наймасовіших, але й найбільш прихованим фактом стали зґвалтування жительок Німеччини представниками Червоної армії. Дані дослідників дещо різняться. Так, історикиня Міріам Гебгардт стверджує, що в Німеччині з 1945 по 1955 рр. від зґвалтувань постраждало близько 900 тисяч жінок. Ця цифра нижча за ту, що називає історикиня Барбара Йор. За результатами її досліджень, радянськими солдатами були зґвалтовані до двох мільйонів жінок і дівчат, з них 600 тисяч – у Берліні [25].

Численні випадки масових зґвалтувань було зафіксовано у війнах, що відбувалися в Афганістані, на території країн, що входили до складу колишньої республіки Югославія, у Ліберії, Руанді, Демократичній Республіці Конго, Південному Судані, Сирії та багатьох інших. Наприклад, в Афганістані 62% жінок зазнали всіх трьох форм гендерно зумовленого насильства: психологічного, фізичного та сексуального. За оцінками, одна з п'яти жінок-біженок, які живуть в умовах гуманітарної кризи, зазнали сексуального насильства та його наслідків, включаючи травми, стигму, бідність і небажану вагітність [1].

Характерним є різке поширення вірусу після бойових дій. Так, у Руанді обстеження 1125 жінок-жертв показало, що 66,7% мають діагноз ВІЛ [2]. Таким чином, згвалтування та ВІЛ як зброя війни поєднуються у смертельний коктейль, який лише радикально збільшує кількість жертв війни.

Рівень домашнього насильства та торгівлі людьми також зазвичай різко зростає під час конфліктів через зростання нестабільності, бідності та послаблення верховенства права [1].

11 травня 2011 р. Радою Європи була відкрита для підписання на зустрічі міністрів у Стамбулі Конвенція про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (CETS № 210) – Стамбульська конвенція. Документ набрав чинності в січні 2014 р., після ратифікації 10 країнами – членами Ради Європи. Метою його стала криміналізація будь-яких видів насильства проти жінок. 20 червня 2022 р. в Україні було ратифіковано Стамбульську конвенцію. Одним із ключових напрямів застосування її норм в умовах війни є підтримка і створення спеціалізованих сервісів для жінок і дівчат, які страждають від гендерно зумовленого чи домашнього насильства.

Правозахисна організація «Ла Страда – Україна» наголошує на трьох чинниках, що ускладнюють виявлення та фіксацію випадків гендерно зумовленого та домашнього насильства в умовах війни. По-перше, самі постраждалі менше приділяють уваги цій проблемі, вважаючи її вторинною на тлі військових подій, що відбуваються в країні. Другим фактором є неможливість фактично звернутися по допомогу через окупацію або руйнування інфраструктури міст в деокупованих районах. Третьою причиною є відсутність розуміння в населення, які дії класифікуються як домашнє або гендерно зумовлене насильство [13].

За даними Національної «гарячої лінії» з запобігання домашньому насильству, торгівлі людьми та гендерній дискримінації, в Україні 40 із 202 жінок, які зателефонували на гарячу лінію, з домашнім та гендерно зумовленим насильством вперше стикнулися в період повномасштабної війни [30].

Юридично на захисті прав українських жінок стоїть міжнародне та національне право. Відповідні норми містять як документи ООН, так і окремі нормативні акти, як-от Женевська конвенція від 12 серпня 1949 р. та її додаткові протоколи. Згідно зі ст. 75 Додаткового протоколу I (1977), забороняється «Знущення над людською гідністю, зокрема принизливе і образливе поведіння, примус до проституції чи непристойне посягання в будь-якій його формі» [17].

Кримінальний кодекс України у ст. 76 говорить про безпосередній захист жінок від «згвалтування, примусу до проституції і будь-яких інших форм непристойних посягань», а ст. 77 гарантує захист дітей «від будь-якого роду

непристойних посягань». Ст. 438, зокрема, гарантує покарання за жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, а також за застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів і звичаїв війни. Такі дії караються позбавленням волі на термін від восьми до дванадцяти років. Ті самі діяння, якщо вони поєднані з умисним вбивством, караються позбавленням волі на термін від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі [23].

Згідно з міжнародним правом жертви воєнних злочинів мають право на справедливе правосуддя в межах реалізації механізмів «перехідного правосуддя», а саме:

- на встановлення істини та визнання порушень, зокрема з метою запобігання їхньому повторенню;
- кримінальне переслідування щонайменше винних у найтяжчих злочинах;
- ініціювання процесу реформ або перетворень у країні;
- забезпечення відшкодування для постраждалих.

Правосуддя перехідного періоду є своєрідним універсальним підходом до системних та масових порушень прав людини, який, крім створення механізмів для усунення причин виникнення цих злочинів, допомагає забезпечити відновлення гідності жертв і відшкодування їм завданої шкоди [16].

Станом на січень 2023 р. в Україні досі існує потреба в ратифікації Римського статуту, який надає право суду розглядати такі міжнародні злочини, як геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочини агресії, зокрема в Міжнародному кримінальному суді. Цей суд почав роботу в липні 2002 р., після того як 60 країн ратифікували Римський статут. Міжнародний трибунал може розглядати справи за трьох умов: по-перше, якщо держава підписала та ратифікувала Римський статут, по-друге, якщо Рада Безпеки ООН передає справу до МКС (за 23 роки існування Суду таке було двічі – у справі щодо Південного Судану та Лівії); у випадку України, скоріш за все, це рішення буде ветованим РФ, яка досі входить до складу Ради Безпеки ООН. Третім можливим шляхом є ініціювання справи в МКС самою державою – учасницею Римського Статуту.

Україна підписала Римський статут 20 січня 2000 р., але так і не ратифікувала його. Верховною Радою України була здійснена робота над приведенням норм Кримінального кодексу України у відповідність до положень Римського статуту, відповідний Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» №2689 від 27 грудня 2019 р. досі очікує на підпис Президента України [27].

Оскільки РФ не визнає юрисдикцію МКС, відносно Росії не може бути здійснено розслідування щодо четвертої категорії злочинів – злочин агресії. Адже розслідування за статтею 8-bis Римського статуту, що визначає агресію як злочин, може бути здійснено тільки стосовно країни, що ратифікувала цей міжнародний договір [18].

Задля притягнення до відповідальності всіх, хто винний у злочині агресії проти України, 19 січня 2023 р. Європейський парламент ухвалив резолюцію на підтримку створення міжнародного трибуналу [9]. Саме тому існує нагальна потреба в ретельній фіксації та вивченні матеріалів справ для підготовки звинувачувальних справ проти воєнних злочинців.

Жінки-військовослужбовці. В умовах збройних конфліктів як міжнародного, так і національного чи локального рівнів жінки не тільки виступають у ролі представниць цивільного населення, а також є учасниками військових конфліктів як *військовослужбовці*.

З 2014 р. українські жінки воюють у добровільних батальйонах та у складі Збройних Сил України. Їхня роль і помітність у секторі оборони та безпеки значно зросла завдяки потужній адвокаційній кампанії «Невидимий батальйон». Ця кампанія привела до скасування гендерної заборони для понад 450 професій, включаючи будівництво, керування великоваговими транспортними засобами, підземні роботи та ін. Крім того, результатом кампанії стало відкриття для жінок бойових посад у ЗСУ та офіційне визнання статусу жінок у секторі оборони та безпеки [6].

У морально-психологічному аспекті патріархальний підхід до формування системи збройних сил, що є спадщиною Радянського Союзу, досі містить певну стигму та упередженість щодо фізичних можливостей та професійних якостей жінок-військовослужбовців. Утім, згідно з дослідженнями військових психологів, служба жінок в армійських структурах позитивно впливає на дисципліну та морально-психологічну атмосферу колективу, таку думку розвиває українська дослідниця Наталія Дубчак [14, 189]. 7 жовтня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила Закон про добровільний порядок взяття жінок на військовий облік №2664-IX [21]. Він передбачає, що українки певних професій зможуть стати на військовий облік за власним бажанням, що потенційно може привести до зростання представництва жінок у лавах Збройних Сил України.

Однією з актуальних проблем жінок-військовослужбовців в Україні лишається розроблення та запровадження стандартів зручної військової форми з урахуванням фізіологічних особливостей жінок. Саме тому необхідними умовами є продовження процесу напрацювання та запровадження гендерної політики у сфері національної безпеки та оборони.

У 2021 р. чисельність ЗСУ становила 246 тисяч осіб. У 2022 р. після початку повномасштабного вторгнення та з урахуванням мобілізації в лавах ЗСУ

налічувалося близько 700 тисяч осіб. Таким чином, порівняно з 2014–2021 рр. чисельність української армії зросла майже втричі [29]. Під час Шостого Українського Жіночого конгресу 28 листопада 2022 р. Міністр оборони О. Резніков повідомив, що загалом в ЗСУ проходять службу 59 786 жінок, що порівняно з кількістю жінок-військовослужбовців, які проходили службу в 2015 р., більше в 3 рази. З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну загинула 101 українська жінка-військовослужбовець, 50 – вважаються зниклими безвісти. Безпосередньо в бойових діях беруть участь (станом на цей час) близько 5 тисяч жінок [20].

Військова служба жінок в Україні не є унікальною практикою. Військову службу жінки проходять у складі армій Бельгії, Великої Британії, Греції, Данії, Ізраїлю, Іспанії, Канади, Люксембургу, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Пакистану, Португалії, США, Туреччини, Франції, Швейцарії, Швеції, Шрі-Ланки тощо. Окрім цього, жінки є активними учасницями миротворчих операцій. В останнє десятиліття було досягнуто значного прогресу в лідерстві жінок у польових операціях. Станом на липень 2022 р. майже половину керівних посад обіймали жінки, хоча їхнє представництво було вищим на посаді заступника глави місії (57%), ніж на посаді глави місії (35%).

Розбіжності на рівні глави місії є більшими в миротворчій діяльності, де всі чотири військові місії очолюють чоловіки. Жінки становлять лише 32% цивільного персоналу на всіх рівнях миротворчих операцій, а в деяких місіях жінки становлять лише чверть міжнародного персоналу. Станом на грудень 2021 р. жінки очолювали шість із 13 спеціальних політичних місій (46%), а дві жінки обіймали посади спеціального / заступника спеціального посланника. Усе це є результатами реалізації Єдиної стратегії гендерного паритету ООН. Проте у військових контингентах досі спостерігається недостатнє представництво жінок. Станом на грудень 2021 р. жінки представляли: 42% персоналу юстиції та пенітенціарних установ, наданого державою, 30% окремих поліцейських, 8% військових експертів у місії та штабних офіцерах, 4% сформованих підрозділів поліції, 8% військового контингенту [4].

У 2021 р. три українські жінки-військовослужбовці проходили службу в складі Місії ООН зі стабілізації в Демократичній Республіці Конго та Спільних миротворчих силах у зоні безпеки Придністровського регіону Республіки Молдова – на посадах спостерігачів. Ще одна жінка-військовослужбовець служила штабним офіцером Місії ООН в Республіці Південний Судан.

Можна констатувати, що представництво жінок у збройних силах країн світу та миротворчих операціях є диспропорційним по відношенню до кількості чоловіків-військовослужбовців. Досягнення гендерної рівності шляхом усунення правових обмежень, боротьба зі стигмою та упередженим ставленням по відношенню до жінок залишаються одним із пріоритетних напрямів

для проведення реформ у Збройних Силах України та в арміях інших країн світу. Такі зміни надали б можливість не тільки підсилити суспільне визнання жінки саме як захисниці (на противагу традиційно домінантній її ролі як жертви), а й зміцнити цей статус у нормативно-правовому полі. За таких умов жінки більш упевнено та дієво зможуть розбудовувати свою агентність як відповідальність за свою долю та готовність брати активну участь у процесах зі суспільно-політичного оновлення і прогресивного перетворення у своїй державі.

Жінки в розбудові миру. Одним із важливих етапів повоєнного відродження держави є розбудова миру та відновлення регіонів. Головними заходами цього процесу стали деокупація, реінтеграція та роззброєння. Важливим механізмом розбудови миру є покращання партисипативної функції населення та залучення вразливих груп населення (у тому числі жінок) до розроблення галузевої політики та прийняття рішень як на місцевому, так і на національному рівні, проведення громадських слухань, фасилітація та медіація конфліктів у громадах, що постраждали під час війни. Процес розбудови миру є наскрізним та вже частково розпочався локально на декупованих українських територіях.

Проте на національному рівні до функцій розбудови миру відносять також підписання мирних угод між сторонами конфлікту. Аналізуючи міжнародний досвід, можемо констатувати наявність гендерного дисбалансу в цьому процесі. Згідно зі звітом агенції «ООН-Жінки», у період з 1992 по 2019 рр. жінки становили в середньому лише 13% учасників переговорів, 6% – посередників і 6% – підписантів у великих мирних процесах. Близько семи з кожних десяти мирних процесів взагалі не включали жінок-посередників або жінок-підписантів. У всьому світі частка мирних угод із положеннями про гендерну рівність зросла з 14 до 22% за останні 20 років, а між 2015–2019 рр. лише 11% угод про припинення вогню включали ці аспекти.

Незважаючи на непропорційно сильний вплив конфлікту, жінкам часто відмовляють в участі в мирних переговорах. За даними «ООН-Жінки», у 2020 р. жінки становили лише 23% делегацій у мирних процесах, підтримуваних ООН. У країнах, які постраждали від конфлікту або відновилися після нього, у 2020 р. представництво жінок на виборних посадах становило лише 19% [4].

Ефективна, інклюзивна відповідь на конфлікт можлива лише тоді, коли жінки можуть забезпечити лідерство, досвід і проникливість. Дослідження доводять, що мирна угода, укладена за участю груп громадянського суспільства, включно з жіночими організаціями, має на 64% менше шансів «провалитися»; отже, коли жінки беруть участь у мирних переговорах, угода в результаті є довговічнішою та ефективнішою.

І хоча про підписання будь-яких мирних угод в період ескалації збройної агресії в Україні говорити ще зарано, проте вивчення міжнародного досвіду і найкращих практик є необхідним чинником урахування їх під час повоєнного розвитку України та задля забезпечення ефективності цього процесу.

Висновки. Забезпечення прав жінок на повноцінну участь у політичному, економічному та соціальному житті держави лишаються одним з актуальних пріоритетів як загалом у світі, так зокрема і в Україні. Жінки залишаються однією з найбільш уразливих категорій населення та потребують реального, а не лише декларативного забезпечення прав і свобод, орієнтованих на рівність статей. Особливо актуальним цей аспект виявляється в умовах військового конфлікту. Міжнародний досвід та його практики є важливим джерелом для дослідження рівня впливу війни на життя жінок задля подолання наслідків цих викликів та забезпечення прав та захисту жінок.

У цьому аспекті перед українськими науковцями та представниками урядових та громадських організацій у найближчий час постає кілька завдань, що вимагають невідкладного вирішення. Передусім необхідно зосередитися на більш детальному вивченні практик перехідного правосуддя, забезпечення прав жертв військового конфлікту на справедливе правосуддя та компенсацію заподіяної шкоди. По-друге, варто розробити та розпочати імплементацію державного плану щодо реалізації Стамбульської конвенції в Україні на національному рівні та рівні громад. По-третє, продовжити нормотворчу роботу, націлену на викоренення законодавчих лакун щодо захисту прав жінок, у тому числі і прав жінок-військовослужбовців. По-четверте, завершити процес ратифікації Римського статуту.

ЛІТЕРАТУРА

1. 5 Ways Conflict Prevents Girls and Women From Being Equal Everywhere. URL: https://equaleverywhere.org/story/5-ways-conflict-prevents-girls-and-women-from-being-equal-everywhere/?gclid=Cj0KQCQiA8t2eBhDeARIsAAVEga0Z9dRL9slAaigHg1w47bX2pvvno9PBbNkJvv3jHRVlg29tWfwpPJMAsbqEALw_wcB (accessed date: 27.01.2023).
2. Clifford C. Rape as a Weapon of War and it's Long-term Effects on Victims and Society. 7th Global Conference Violence and the Contexts of Hostility Monday. – 2008. URL: https://www.peacewomen.org/sites/default/files/vaw_rapeasaweaponofwar_stopmodernslavery_may2008_0.pdf (accessed date: 27.01.2023).
3. Guiding documents. URL: <https://www.unwomen.org/en/about-us/guiding-documents> (accessed date: 27.01.2023).
4. Facts and figures: Ending violence against women. URL: <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures> (accessed date: 27.01.2023).

5. Not Since World War II': The Worrying Precedent Many Are Evoking For The Ukraine War. URL: <https://www.forbes.com/sites/pauliddon/2022/11/29/not-seen-since-world-war-ii-the-worrying-precedent-many-are-evoking-for-the-ukraine-war/?sh=5812354d76a3> (accessed date: 27.01.2023).
6. Rapid gender analysis of Ukraine: secondary data review. 29 march 2022. URL: <https://dSPACE.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/2023/RGA%20of%20Ukraine.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (accessed date: 27.01.2023).
7. Refugees from Ukraine recorded across Europe. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (accessed date: 27.01.2023).
8. RULAC: Rule of Law in Armed Conflicts. URL: <https://www.rulac.org/> (accessed date: 27.01.2023).
9. Ukraine war: MEPs push for special tribunal to punish Russian crimes. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20230113IPR66653/ukraine-war-meps-push-for-special-tribunal-to-punish-russian-crimes> (accessed date: 27.01.2023).
10. Ukraine: civilian casualty update 16 January 2023. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2023/01/ukraine-civilian-casualty-update-16-january-2023> (accessed date: 27.01.2023).
11. Women of the world, unite! URL: <https://interactive.unwomen.org/multimedia/timeline/womenunite/en/index.html#/> (accessed date: 27.01.2023).
12. Гендерні студії в Україні: довгий шлях від 90-х до сьогодні. URL: <https://feminisms.co/zine/gender-studies-in-ukraine> (дата звернення: 27.01.2023).
13. Гендерно зумовлене та домашнє насильство під час повномасштабної війни: основні виклики та потужні інструменти протидії. URL: <https://la-strada.org.ua/povnyu/genderno-zumovlene-ta-domashnye-nasylstvo-pid-chas-povnomasshtabnoyi-vijny.html> (дата звернення: 27.01.2023).
14. Дубчак Н. І. Жінки у Збройних Силах України: проблеми гендерної політики. *Стратегічні пріоритети*. 2008. №4 (9). С. 187–192. URL: https://www.libr.dp.ua/text/sp_2008_4_22.pdf (дата звернення: 27.01.2023).
15. Карбовська Н. Чому «1325» – це код безпеки для жінок? *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/02/6/247340/> (дата звернення: 27.01.2023).
16. Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17232.pdf> (дата звернення: 27.01.2023).
17. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева, 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 27.01.2023).
18. Лазебний Д. Навіщо для Росії потрібен Спеціальний трибунал. *Уніан*. URL: <https://www.unian.ua/world/navishcho-dlya-rosiji-potriben-specialniy-tribunal-12123027.html> (дата звернення: 27.01.2023).
19. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України: підсумки 2022 року. Презентація діяльності Міністерства. URL: https://www.minre.gov.ua/sites/default/files/prezentaciya_za_2022_rik_5_nova.pdf (дата звернення: 27.01.2023).

20. Міністр оборони: сьогодні українські жінки можуть добре реалізуватися у ЗСУ. URL: <https://womenua.today/en/news/ministr-oborony-sogodni-ukrayinski-zhinky-mozhut-dobre-realizuvatysya-u-zsu/> (дата звернення: 27.01.2023).
21. Проект Закону 6482 від 28.12.2021 про внесення змін до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу». URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73531 (дата звернення: 27.01.2023).
22. Прокуратура та Нацполіція зафіксували вже 155 випадків сексуального насильства, найбільше – на Херсонщині та Київщині. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/prokuratura-ta-nacpoliciya-zafiksuvali-vze-155-vipadkiv-seksualnogo-nasilstva-naibilse-na-xersonshhini-ta-kiyivshhini> (дата звернення: 27.01.2023).
23. Радченко Я. Сексуальне насильство під час війни: що ми знаємо і як можемо протидіяти? *Гендер в деталях*. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viynu/sexualne-nasyilstvo-pid-chas-viynu.html> (дата звернення: 27.01.2023).
24. Сваюля І. Жінка під час збройного конфлікту: від жертви до миротворця. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2017. Вип. 43. С. 127–133. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/intrel/article/download/9419/9353> (дата звернення: 27.01.2023).
25. Солонар О., Шуман Є. Книга про згвалтування в кінці Другої світової війни. *Deutsche Welle*. URL: <https://www.dw.com/uk/книга-про-згвалтування-в-кінці-другої-світової-війни/a-52555422> (дата звернення: 27.01.2023).
26. Торгівля людьми – це не міф, це реальність! Через війну Росії проти України зростають ризики торгівлі людьми. URL: <https://smu.dsp.gov.ua/news/torhivlia-liudmy-tse-ne-mif-tse-realnist-cherez-viinu-rosii-protu-ukrainy-zrostaiut-ryzyky-torhivli-liudmy/> (дата звернення: 27.01.2023).
27. Що таке Римський статут та чому його потрібно ратифікувати в Україні? URL: <https://legal100.org.ua/shho-take-rimskiy-statut-ta-chomu-yogo-potribno-ratifikovati-v-ukrayini/> (дата звернення: 27.01.2023).
28. Ювенальні прокурори. Внаслідок збройної агресії РФ в Україні загинуло 459 дітей. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf-v-ukrayini-zaginulo-459-ditei> (дата звернення: 27.01.2023).
29. Як змінювалася чисельність Збройних сил України. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasya-chyselnist-zbrojnyh-syl-ukrayiny> (дата звернення: 27.01.2023).
30. Як Стамбульська конвенція допоможе протидіяти гендерно зумовленому та домашньому насильству? URL: <https://la-strada.org.ua/novyny/yak-stambulska-konventsiya-dopomozhe-protydiyaty-genderno-zumovlenomu-ta-domashnomu-nasyilstvu.html> (дата звернення: 27.01.2023).

REFERENCES

1. 5 Ways Conflict Prevents Girls and Women From Being Equal Everywhere. Retrieved from https://equaleverywhere.org/story/5-ways-conflict-prevents-girls-and-women-from-being-equal-everywhere/?gclid=Cj0KCQiA8t2eBhDeARIsAAVEga0Z9dRL9s1AAigHg1w47bX2pvno9PBbNkJvv3jHRVlg29tWfwpPJMaAsbqEALw_wcB.

2. Clifford, C. Rape as a Weapon of War and it's Long-term Effects on Victims and Society. 7th Global Conference Violence and the Contexts of Hostility Monday. – 2008. Retrieved from https://www.peacewomen.org/sites/default/files/vaw_rapeasaweaponofwar_stopmodernslavery_may2008_0.pdf.
3. Dubchak, N. I. (2008). Zhinky u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: problemy gendernoï polityky. *Stratehichni priorytety*, 4 (9), 187–192. Retrieved from https://www.lib.dp.ua/text/sp_2008_4_22.pdf [in Ukrainian].
4. Facts and figures: Ending violence against women. Retrieved from <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures>
5. Genderno zumovlene ta domashnie nasylstvo pid chas povnomashtabnoï viiny: osnovni vyklyky ta potuzhni instrumenty protydii. Retrieved from <https://la-strada.org.ua/novyny/genderno-zumovlene-ta-domashnye-nasylstvo-pid-chas-povnomashtabnoyi-viiny.html> [in Ukrainian].
6. Guiding documents. URL: <https://www.unwomen.org/en/about-us/guiding-documents>.
7. Henderni studii v Ukraini: dovhyi shliakh vid 90-kh do sohodni. Retrieved from <https://feminisms.co/zine/gender-studies-in-ukraine> [in Ukrainian].
8. Karbovska N. Chomu «1325» – tse kod bezpeky dlia zhinok? *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://life.prawda.com.ua/columns/2022/02/6/247340/> [in Ukrainian].
9. Komisiia zi vstanovlennia pravdy: mizhnarodnyi dosvid ta realii Ukrainy. Retrieved from <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17232.pdf> [in Ukrainian].
10. Konventsiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny. Zheneva, 12 serpnia 1949. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text [in Ukrainian].
11. Lazebnyi, D. Navishcho dlia Rosii potriben Spetsialnyi trybunal // Unian. Retrieved from <https://www.unian.ua/world/navishcho-dlya-rosiji-potriben-specialniy-tribunal-12123027.html> [in Ukrainian].
12. Ministerstvo z pytan reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii Ukrainy: pidsumky 2022 roku. Prezentatsiia diialnosti Ministerstva. Retrieved from https://www.minre.gov.ua/sites/default/files/prezentaciya_za_2022_rik_5_nova.pdf [in Ukrainian].
13. Ministr oborony: sohodni ukrainski zhinky mozhut dobre realizuvatysia u ZSU. Retrieved from <https://womenua.today/en/news/ministr-oborony-sogodni-ukrayinski-zhinky-mozhut-dobre-realizuvatysya-u-zsu/> [in Ukrainian].
14. Not Since World War II': The Worrying Precedent Many Are Evoking For The Ukraine War. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/pauliddon/2022/11/29/not-seen-since-world-war-ii-the-worrying-precedent-many-are-evoking-for-the-ukraine-war/?sh=5812354d76a3>
15. Proekt Zakonu 6482 vid 28.12.2021 pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro viiskovy oboviazok i viiskovu sluzhbu». Retrieved from https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73531 [in Ukrainian].
16. Prokuratura ta Natspolitsiia zafiksuvaly vzhe 155 vypadkiv seksualnoho nasylstva, naibilshe – na Khersonshchyni ta Kyivshchyni. Retrieved from <https://gp.gov.ua/ua/>

- posts/prokuratura-ta-nacpoliciya-zafiksuvali-vze-155-vipadkiv-seksualnogo-nasilstva-naibilse-na-xersonshhini-ta-kiyivshhini [in Ukrainian].
17. Radchenko Ya. Seksualne nasylstvo pid chas viiny: shcho my znaiemo i yak mozhemo protydiaty? *Hender v detaliakh*. Retrieved from <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/seksualne-nasylstvo-pid-chas-viyny.html> [in Ukrainian].
 18. Rapid gender analysis of Ukraine: secondary data review. 29 march 2022. Retrieved from <https://dSPACE.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/2023/RGA%20of%20Ukraine.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
 19. Refugees from Ukraine recorded across Europe. Retrieved from <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
 20. RULAC: Rule of Law in Armed Conflicts. Retrieved from <https://www.rulac.org/>.
 21. Solonar, O., & Shuman. Ye. Knyha pro zgvaltuvannia v kintsi Druhoi svitovoi viiny. *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/книга-про-згвалтування-в-кінці-другої-світової-війни/a-52555422> [in Ukrainian].
 22. Svavolia, I. (2017). Zhinka pid chas zbroinoho konfliktu: vid zhertvy do myrotvortsia. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii mizhnarodni vidnosyny*, 43, 127–133. Retrieved from <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/intrel/article/download/9419/9353> [in Ukrainian].
 23. Torhivlia liudmy – tse ne mif, tse realnist! Cherez viinu Rosii proty Ukrainy zrostaiut ryzyky torhivli liudmy. Retrieved from <https://smu.dsp.gov.ua/news/torhivlia-liudmy-tse-ne-mif-tse-realist-cherez-viinu-rosii-proty-ukrainy-zrostaiut-ryzyky-torhivli-liudmy/>[in Ukrainian].
 24. Ukraine war: MEPs push for special tribunal to punish Russian crimes. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20230113IPR66653/ukraine-war-meps-push-for-special-tribunal-to-punish-russian-crimes>.
 25. Ukraine: civilian casualty update 16 January 2023. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/news/2023/01/ukraine-civilian-casualty-update-16-january-2023>
 26. Women of the world, unite! Retrieved from https://interactive.unwomen.org/multimedia/timeline/womenunite/en/index.html#.
 27. Yak Stambulska konventsia dopomozhe protydiaty genderno zumovlenomu ta domashnomu nasylstvu? Retrieved from <https://la-strada.org.ua/novyny/yak-stambulska-konventsia-dopomozhe-protydiaty-genderno-zumovlenomu-ta-domashnomu-nasylstvu.html> [in Ukrainian].
 28. Yak zminiuvasia chyselnist Zbroinykh syl Ukrainy. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvasia-chyselnist-zbrojnyx-syl-ukrayiny> [in Ukrainian].
 29. Yuvenalni prokurory: Vnaslidok zbroinoi ahresii RF v Ukraini zahynulo 459 ditei. Retrieved from <https://gp.gov.ua/ua/posts/yuvenalni-prokurori-vnaslidok-zbroinoyi-agresiyi-rf-v-ukrayini-zaginulo-459-ditei> [in Ukrainian].
 30. Shcho take Rymyskyi statut ta chomu yoho potribno ratyfikuvaty v Ukraini? Retrieved from <https://legal100.org.ua/shho-take-rimskiy-statut-ta-chomu-yoho-potribno-ratifikovati-v-ukrayini/> [in Ukrainian].

Chupis Anastasiia Dmitrivna, graduate student of the Political Science Department, Zaporozhzhia National University, Ukraine

WOMEN IN MILITARY CONFLICTS AND IN POST-WAR PEACEBUILDING: WORLD AND UKRAINIAN EXPERIENCE

The article analyzes the current situation in the field of women's rights in Ukraine and in the world. The international legal basis of the issue of protection of women's rights in conditions of war has been studied. The role of women is analyzed in terms of three role models according to the degree of involvement in the military conflict, namely: victim, military serviceman, women peace-builders. The topic of gender-based violence as a tool of war and terror of the civilian population, as well as mechanisms of legal protection for victims of war crimes, is revealed. The need to involve women in the processes of peace-making conflict settlements and peace-building is substantiated.

Keywords: *women's rights, military conflict, peacebuilding, war crimes, transitional justice, gender-based violence*

УДК 316.624

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.274026>

Панфілов Олександр Юрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: o.yu.panfilov@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-8997-0120

ІНФОРМАЦІЙНЕ НАСИЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

У статті розкривається сутність інформаційного насильства як соціального явища. Розглянуто складові інформаційного насильства, розкрито ефект праймінгу в медіа, подано результати досліджень впливу демонстрації насилля в засобах масової інформації та масової комунікації на поведінку дітей та молоді. Визначено нові тенденції впливу інформаційного насильства на зміну соціальних практик, зокрема на трансформацію ведення воєн сучасного типу.

Ключові слова: насильство, інформаційне насильство, засоби масової інформації, праймінг, комунікаційний простір, мережева комунікація

Постановка проблеми. Сучасне суспільство характеризується домінуючим впливом інформаційної складової на соціальне буття [1, с. 159]. Функціонування всіх сфер суспільного життя знаходиться у прямій залежності від роботи інформаційних мереж, систем зв'язку й управління, програмного забезпечення. Поява нових інформаційних технологій закладає міцну основу для розвитку світового інформаційного соціуму. Одночасно новітні технології підсилюють небезпеку інформаційного насильства [2, с. 134–135], відбувається експоненціальний розвиток ризику та вразливості сучасної цивілізації. Інформаційна цивілізація змінює не просто статус інформації, роль її позитивних наслідків, але й значно розширює негативні можливості. Українське суспільство в умовах військової агресії вимушене протидіяти й інформаційній агресії, що суттєво посилюється вектором агресії та насильства. Як зазначає Л. Герасіна, «насильство продовжує відігравати свою деструктивну роль у соціальних практиках і людській взаємодії: у міжособистісних і групових відносинах, в агресивних діях військових блоків і завоюваннях, у «кольорових»

революціях нової доби, військових заколотах, репресивних державно-політичних стратегіях і, звичайно, в міжнародному тероризмі» [3, с. 35]. Інформаційне насильство є однією з компонентів соціального насильства, і в останній час з'явилися певні спроби його осмислення в цьому плані [4–6]. Проте соціальну теорію інформаційного насильства ще недостатньо вивчено.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що в сучасному суспільстві склалася система державного та приватного інформаційного насильства. Засоби масової інформації нав'язують вигідні їм та їхнім реальним власникам оцінки, думки, електоральну поведінку. Інформаційним насильством є прославлення культури сили й гангстеризму, агресії, ненависті або, навпаки, заповнення вульгарною культурою екранів телебачення й кінематографа. Насильство входить у мову, семантику передач, повсякденні комунікації [7, с. 565–567].

Необхідно зазначити, що деякі спроби розкриття певних аспектів інформаційного насильства здійснено у працях Р. Авдєєва, В. Афанасьєва, Е. Бєляєва, М. Буслєнка, В. Глушкова, С. Гриняєва, О. Данильєна, О. Дзьобаня, Г. Ємельєнова, М. Кастельєса, В. Лекторського, В. Лисицького, В. Лопатїна, Й. Масуди, А. Мінка, Е. Моргунова, Дж. Нейсбіта, Б. Парахонського, Е. Паркера, Г. Почепцова, А. Ракїтова, Е. Тоффлера, М. Требіна та інших дослідників. Разом із тим у соціологічному аспекті інформаційне насильство практично не розкрито, бракує знань про соціальну природу інформаційного насильства та його вплив на соціум.

Метою статті є розкрити соціальні аспекти сутності та характеру застосування інформаційного насильства в сучасному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Видів насильства анїтрохи не менше, ніж сфер людської діяльності. Суть насильства полягає в тому, щоб змусити конкретну людину або спільноту людей до дій, які суперечать їхнім власним інтересам. Дослідники визначають сутність інформаційного насильства як «цілеспрямований вплив на свідомість людини (групи осіб) поза її волею, який здійснюється за допомогою інформаційних засобів, інформаційних технологій та психологічних прийомів, у результаті якого порушується інформаційна свобода об'єкта впливу та який здатен заподїяти шкоду життю та здоров'ю людини (групі осіб), на яку впливають» [6, с. 63].

О. Василєвич підкрєслює, що інформаційне насильство – це інформаційний вплив на людину, що призводить до втрати, деформації, обмеження або неможливості здійснення таких людських якостей, які становлять особистість людини, тобто свідомість і самосвідомість, свободу вибору, індивідуальність, систему цінностей, світогляд, систему потреб, інтересів та настанов. Це впливи у вигляді: маніпулювання особистістю за допомогою інформації про різні сфери соціального життя; масовізації, спрямованої на стандартизацію всіх

можливих аспектів особистісної життєдіяльності; духовної наркотизації, що здійснюється шляхом тотального введення в комунікативний напрям масової культури; відчуження свідомості окремої особистості й особистостей одна від одної, тобто вплив, що має на меті духовно придушити особистість, зруйнувавши, деформувавши або знищивши в зародку сутнісні її складові [8, с.32].

Інформаційне насильство в широкому сенсі – це несилловий упорядкований вплив на об’єкти, що носить антисоціальний або антиособистісний характер. Інформаційне насильство, маючи природні передумови, виступає особливою формою соціального насильства, де інформаційна складова в результаті інверсії набуває самостійної сутності. Його поширення пов’язано з антропологічною кризою, модернізаційним шоком, розпадом традиційних культур, які звільнили деструктивні та антисоціальні імпульси. У вузькому сенсі інформаційне насильство – несилловий вплив на ментальну сферу [9].

У змісті інформаційного насильства слід виокремити декілька аспектів [10, с. 287–295]: по-перше, із появою всесвітньої мережі Інтернет величезний потік інформації перекладає її з дискретного рівня на континуальний, можлива навіть інформація без жодного змісту. Втрачається можливість верифікувати цю інформацію, визначити, де правда, а де брехня. Відбуваються зміни в мові як основі комунікації; по-друге, інформаційне насильство певним чином переплелось з терором; по-третє, серед багатоманітних проявів ефектів масової комунікації особливе місце посідають ефекти, пов’язані із зображенням насильства, у першу чергу у програмах телебачення; по-четверте, актуалізується проблема маніпуляцією свідомістю; по-п’яте, доступність інформаційних ресурсів для пересічного користувача сприяє зниженню його соціальної активності, соціальна діяльність замінюється процесом інформаційного споглядання; по-шосте, зміст інформаційного насильства багато в чому визначається формами контролю за наслідками впливу засобів масової інформації, які постають інструментами особливого способу впливу й управління – політичного маніпулювання.

Інформація, як ніколи, стала інструментом влади. Коли була виявлена сприйнятливість людської психіки до нав’ювання, інформація у формі пропаганди й агітації стала головним важелем управління людьми. Вона поступово замінювала собою грубу силу, насильство, яке довгий час вважалося єдиним і неодмінним знаряддям управління. Процеси впливу носять багатоплановий характер, у них присутні різного роду механізми, які носять взаємодоповнюючий характер. При цьому адресат інформації може й не відчувати, як впливають деякі можливі комунікативні ланцюжки, оскільки повідомлення на цьому рівні не сприймаються як такі.

На думку Г. Панченка та В. Антонова, функціонування держави, її соціальна, політична, економічна, індустріальна сфери знаходяться у прямій за-

лежності від роботи інформаційних мереж, систем зв'язку та управління, програмного забезпечення, що складають технічну базу інформаційного простору. До того ж агресія і насильство у специфічному відбитті, що відповідає соціально-економічній, політичній та культурній ситуації, створюють кризу і нестабільність, де інформаційне насильство виявляється неминучим супроводом суспільного буття. Засоби масової інформації нав'язують вигідні їм та їхнім реальним господарям оцінки, думки, електоральну поведінку [11, с. 68].

Насильство, як зазначає Ж. Бодрійяр, набуло нового вигляду – ЗМІ зробили його загальнодоступним. Інформація про насильницькі акти миттєво з'являється на перших сторінках газет, у телевізійних новинах, не кажучи вже про фільми, де насильство пропагується в численних видах, і це набагато цікавіше, ніж будь-яка подія культури [12, с. 7–9]. Елементи насильства часто зустрічаються в усіх медіаконтентах, таких як цифрові ігри, телесеріали та фільми, насильство також часто включається до контенту новин. Наявність насильства в контенті новин можна охарактеризувати як більш небезпечне, ніж інші елементи ЗМІ. Відомо, що решта засобів є продуктом вигадки і споживаються з цього погляду. Проте коли справа доходить до «новин», вважається, що вони є продовженням реального життя, відображенням реальності. Так, у 2016 р. Американська академія педіатрії (AAP) опублікувала програмну заяву в онлайн-випуску свого журналу під назвою «Віртуальне насильство». Загальний висновок звіту, зроблений після розгляду 400 повідомлень про насильство у ЗМІ, полягав у тому, що «існує значний зв'язок між схильністю до насильства у ЗМІ та агресивною поведінкою» [13].

Одна з теорій того, як насильницькі медіа можуть впливати на поведінку, – це праймінг, який стверджує, що медіа, особливо інтерактивні медіа, такі як відеоігри, є навчальними інструментами, демонструючи нам, яка поведінка карається, а яка винагороджується. Соціально-психологічна основа цього явища полягає в тому, що для інтерпретації соціальних подій люди найчастіше використовують ті поняття, які часто активізуються (зокрема за допомогою засобів масової комунікації) в їхній свідомості. Численні дослідження показують, що існує зв'язок між тим, які сюжети висвітлюються засобами масової комунікації, і тим, які проблеми люди вважають найважливішими на даний момент. Таким чином, саме засоби масової комунікації роблять ті або інші проблеми легко доступними і тим самим задають політичний і соціальний порядок широкій публіці. При цьому за допомогою медіа формується не тільки світогляд, але і спосіб дій індивідів [14, р. 61]. Вибіркове акцентування матеріалу в програмах новин сприяє тому, що засоби масової комунікації не просто повідомляють нам про те, що відбувається, вони визначають хід наступних подій. Це ненавмисний вплив: засоби масової інформації зовсім не намагаються стимулювати насильство, проте їхню всемогутність важко

переоцінити. При цьому скептицизм індивіда по відношенню до ЗМІ зовсім не наділяє його імунітетом до переконання. Таким чином, його вплив походить не від одиничного впливу насильницького медіатексту, а від повторення [15].

Згідно з теорією праймінгу, вплив засобів масової інформації з насильством посилюватиме агресивне ставлення та поведінку [16], у той час як просоціальні ЗМІ викликатимуть співпереживання та більш просоціальну поведінку [17]. Ефекти праймінгу було виявлено найбільше у зв'язку із зображеннями зброї. Експерименти показали, що зображення зброї викликає агресивні думки незалежно від того, чи використовували цю зброю злочинець, солдат чи поліцейський [18]. Інші дослідження доводять, що просто зображення зброї – навіть у контексті знака, що забороняє зброю, – може зробити людей, які її бачать, агресивнішими [19].

Т. Адорно, виявивши ефект складного сплетіння любові й ненависті до телевізійних персонажів, з гіркою дійшов висновку, що виявлені ним та іншими дослідниками закономірності культурної продукції гарантують нечужі можливості для маніпулювання свідомістю. Якщо поведінка людини визначається неконтрольованими зонами психіки, то маніпулятор, минувши поріг свідомості, може потурати спонукам, що стихійно складаються, викликати потребу в певних наркотичних ефектах. Експлуатація пригнічених прагнень, масове обслуговування фантазій, що виникають у голові людини, фабрикація ілюзій, за твердженням Т. Адорно, страшні не тільки тим, що спираються на несвідомі пласти психіки. Біда в тому, що в повсякденній реальності невмотивовані вчинки сприймаються глядачами й читачами як наслідок обдуманого рішення, прийнятого індивідом, який шукає в телевізійному видовищі не вічні істини, не привід для розгортання аналітичних здібностей, не глибокі художні враження, а тягнеться до телевидовищ під впливом психологічних ваблень. У цьому й ховаються, на думку Т. Адорно, таємниці роздвоєності свідомості, властивої особі [20]. Так, відкидаючи насильство, пересічний глядач як мислячий суб'єкт знаходить в екранних злочинах привабливе видовище, спокутне звільнення від повсякденних переживань.

Неодноразова демонстрація насильства в засобах масової інформації чинить десенсибілізуючий вплив на дітей та молодь. У міру того, як образ насильства стає нормальним, він стає менш засмучувальним і може розвинути відсутність емпатії. Так, 30-річне дослідження, проведене університетом Мічигану, виявило 40-відсоткове зниження емпатії серед американських студентів, причому найбільш помітне зниження відбулося після того, як соціальні мережі стали популярними. Відсутність емпатії збільшує насильство за допомогою таких механізмів: підвищена жорстокість; зниження занепокоєння про почуття інших; підвищена схильність до агресії; зниження ймовірності допомоги іншим [21].

Унаслідок поширення насильства у ЗМІ люди можуть почати вірити, що насильство у світі набагато більш поширене, ніж воно є насправді. Це наголошує на важливості мови, що використовується в засобах масової інформації. Хоча деякі види практики, такі як правові норми, етичні принципи, правила видавництва, визначають певні інструменти щодо захисту особистості та суспільства від згубного впливу насильства у ЗМІ, повністю усунути присутність насильства у медіаконтенті або обмежити доступ до таких медіаматеріалів у сучасну цифрову епоху неможливо [22].

Телебачення задає тон стилю життя пересічної людини, формує її побутову поведінку. Розважальні програми ТБ, претендуючи начебто лише на дозвілля людини, насправді роблять замах на формування її як особистості. Соціальна небезпека телебачення – у демонстрації насильства в усіх його проявах. Реклама на користь ринку наполегливо нав'язує аудиторії свої цінності, активно формує масову свідомість. Дослідник Джордж Гербнер виявив, що на телебаченні дитячі шоу містять більше насильства, аніж будь-який інший тип програм. Шоу, призначене для дітей, має близько 32 актів насильства на годину [23]. У зв'язку з цим Американська психологічна асоціація (АПА) повідомила, що протягом життя середня дитина побачить понад 8000 вбивств та понад 10 000 актів насильства по телебаченню. Майже 60 відсотків усіх телевізійних програм містять сцени насильства. У віці від 3 до 16 років діти проводили перед телевізором більше часу, ніж у школі [24].

Інформаційне насильство здійснює дестабілізацію соціально-політичної ситуації в суспільстві, породжує чутки, недовіру та агресію до владних структур, нагнітає негативний емоційний стан у суспільстві, провокує на протизаконні дії. Так, наприклад, інформаційне насильство стало чинною силою та засобом реалізації «оксамитових» революцій. Поширеним стало й таке поняття, як «інформаційний тероризм» [25, с. 165–187]. У силу цього суть стратегії інформаційного протиборства, що реалізується в сучасних війнах, полягає в тому, що цілі війни багато в чому досягаються не за рахунок захоплення та утримання чужих територій, а за рахунок підриву ще в мирний час оборонного та економічного потенціалу держави-противника. Тому в світі, що глобалізується, інформаційне насильство, набуваючи безпрецедентних масштабів та інтенсивності, постає як джерело міжнародної напруженості та нестабільності. Як свідчать військові дії в Україні, метою інформаційно-психологічного впливу стає зміна системи цінностей і норм поведінки людей, тобто здійснення культурно-ідеологічної експансії у вигляді привнесення ззовні сторонніх культурних цінностей. Інформаційне насильство практично неможливо відслідковувати і контролювати, через що багато сучасних військових конфліктів, породжених і здійснюваних за допомогою цього насильства, виявляються за межами норм міжнародного права.

Влада інформації та тотальність символічного інформаційного насильства породжує такий феномен, як «загальна війна». У сучасну глобалізаційну епоху війна перетворилася з аномалії на природний, нормальний стан, із конфлікту між державами на якусь подобу «війни всіх проти всіх», описаної Т. Гоббсом, із засобу політики на саму політику. Сучасна загальна війна відбувається в період «міжчасу», під час якого встановлюються нові глобальні правила та спостерігається надлишок нових владних структур. Через це відносини між політикою та війною в сучасному інформаційному суспільстві перетворилися на свою протилежність. Як справедливо зазначають М. Хардт і А. Негрі: «Війна не є відтепер інструментом, який знаходиться в розпорядженні політичних сил, до якого вони вдаються в обмеженій кількості випадків – навпаки, сама війна визначає основу політичної системи» [26, с. 411].

Інформаційне насильство в мережевій комунікації накладає відбиток як на наш світогляд, так і на зміну соціальних практик, зокрема на трансформацію ведення воєн сучасного типу, таких як кібервійни, мережецентричні війни, які проводяться за принципом «рою». Такі нові форми протистояння, як мережецентрична чи мережева війна, ведуться шляхом здійснення, головним чином, безконтактних дій у вигляді використання потужного інформаційно-технічного й інформаційно-консцієнтального потенціалу, зведеного щодо одного простору – мережі. Таким чином, в єдиний комунікаційний простір, що функціонує в реальному масштабі часу, зводяться різноманітні комп'ютерно-інформаційні мережі, що дозволяє точніше передбачати дії противника, випереджати його на всіх етапах підготовки та ведення бойових дій та концентрувати удар, досягаючи переваги. Головною дійовою особою на полі бою в мережецентричній війні стає оператор комп'ютера, що дистанційно керує «розумними» машинами, а також журналіст, який використовує інформацію, як для підняття духу, так і для придушення волі. При цьому найпривабливішою зброєю кібератак у ході мережецентричної війни виступає зашифрована інформація, яка передається відкритими каналами зв'язку (наприклад у соціальних мережах інтернету). Отже, мережецентрична війна істотно змінює тактику збройного протистояння, сприяє перетворенню супротивників на децентралізовані високоманеврові системи, що діють за принципом «зграї» [27, с. 284–290]. Таким чином, у сучасному суспільстві на перше місце виходить інформація в різних її формах і проявах.

Сучасне людство, перенасичене візуалом, наочністю, картинками, не перенапружується читанням об'ємних текстів, аналітичних розвідок тощо. У зв'язку з цим дослідники М. Требін та Т. Чернишова зазначають, що «... відмова від глобальних наративів зумовлює множинність інтерпретацій дійсності та зниження якості інтелектуального аналізу сучасного світу. Само-

стійно добувати істину, тобто знання, виведене з об'єктивної ситуації, є доволі проблематичним в умовах стрімкого та швидкозмінного життя. Саме тому більшість людей задовольняються вже “добути” знанням, нібито правдою, яку хтось постачає, звісно, не без власної користі. До того ж ця правда може бути настільки добре “упакованою”, естетично та емоційно привабливою, що “спожити” її стає легким та приємним заняттям. Отже, ми вибираємо те знання про об'єктивну дійсність, яке, по-перше, викликає в нас позитивні емоції, а по-друге, відповідає нашим поглядам та уподобанням. Водночас відкидається та “правда”, яка їм суперечить» [28, с. 155]. Отже, інформаційне насильство виступає не як простий примус, шкода життю і власності, а як такий примус і така шкода, котрі здійснюються всупереч волі їхніх об'єктів.

Інформаційна цивілізація, до якої дійшло людство, змінює не просто статус інформації, тобто роль її позитивних наслідків, але й різко розширює негативні можливості. З одного боку, роль інформаційних систем і мереж посилює суспільство й державу, з другого – ослабляє, оскільки такі системи і мережі стають основною метою супротивника або опонента. Інформація починає нести в собі як творчу, так і руйнівну силу, що становить суттєву небезпеку соціуму.

Висновки. Інформаційне насильство є складовою частиною будь-якого насильства. Інформаційне насильство здійснює дестабілізацію соціально-політичної ситуації в суспільстві, породжує агресію, провокує на протизаконні дії [29, с. 20]. Неможливо передбачити кількість потенційних жертв інформаційного насильства, враховуючи масштаби та швидкість розповсюдження інформації. Особлива небезпека інформаційного насильства полягає в тому, що воно викликає постійний і глибокий емоційний стрес, який виникає через невідповідність збереженої в підсвідомості людини на генетичному рівні родової інформації та інформації поточної, що нав'язується ззовні через свідомість. Особливу роль у здійсненні інформаційного насильства відіграють ЗМІ, маніпулюючи суспільною свідомістю в певному напрямі. Захист суспільства від інформаційного насильства потребує не лише усвідомлення окремими індивідами такої небезпеки але й обґрунтованої політики в галузі інформаційної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. ; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2015. 492 с.
2. Політологія : енцикл. слов. / В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Н. М. Хома та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 406 с.

3. Герасіна Л. М. Насильство як соціальна деструкція. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2015. № 1148. С. 35–40.
4. Баранов А. Ю. Роль інформації в реалізації насильства в контексті сучасного суспільства. *Наука, техніка і освіта*. 2016. № 9 (27). С. 67–69.
5. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти : монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків : Майдан, 2011. 244 с.
6. Самчинська О. А., Фурашев В. М. Інформаційне насильство, інформаційна маніпуляція та пропаганда: поняття, ознаки та співвідношення. *Інформація і право*. 2021. № 1(36). С. 55–65.
7. Соціологія права : енцикл. слов. / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2020. 984 с.
8. Василевич О. Г. Інформаційне насильство як соціальний феномен. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2007. № 35. С. 29–33.
9. Борщов Н. А. Информационное насилие в современном обществе. *Вестник Саратовского государственного технического университета*. 2010. № 2 (45). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnoe-nasilie-v-sovremennom-obschestve> (дата обращения: 05.01.2023).
10. Філософсько-соціологічні аспекти сучасного інформаційного суспільства : монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків : ФОП Данилко Н. С., 2017. 388 с.
11. Панченко О. Г., Антонов В. Г. Концептуалізація поняття «інформаційне насильство» в контексті національної безпеки. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. № 1 (55). С. 65–73.
12. Бодрийяр Ж. Прозрачність зла / пер. с фр. Л. Любарской и Е. Марковской. Москва : Добросвет, 2000. 258 с.
13. AAP Council on Communications and Media. Virtual Violence. *Pediatrics*. 2016. Vol. 138, issue 1. e20161298. DOI: 10.1542/peds.2016–1298.
14. Шнуровська Л. Лінгвоментальна сутність і класифікація видів праймінга. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2018. VI (44), Issue 151. P. 61–64.
15. Gentile D. A., Gentile J. R. Violent video games as exemplary teachers: A conceptual analysis. *Journal of Youth and Adolescence*. 2008. Vol. 37, Issue 2. P. 127–141. DOI: 10.1007/s10964-007-9206-2.
16. Huesmann L. R. The impact of electronic media violence: Scientific theory and research. *Journal of Adolescent Health*. 2007. Vol. 41 (6 Suppl 1). S6-S13. DOI: 10.1016/j.jadohealth.2007.09.005.
17. Content effects: Violence in the Media. *International Encyclopedia of Media Effects/* Prot S., Anderson C. A., Barlett C. P., Coyne S. M., Saleem M. ; editor-in-chief, Patrick Rössler ; associate editors, Cynthia A. Hoffner, Liesbet van Zoonen. Chichester, West Sussex [England] ; Malden, MA : Wiley Blackwell, 2017. DOI: 10.1002/9781118783764.wbieme0121.
18. Bushman B. J. Guns automatically prime aggressive thoughts, regardless of whether a «good guy» or «bad guy» holds the gun. *Social Psychological and Personality Science*. 2018. Vol. 9, issue 6. P. 727–733. DOI: 10.1177/1948550617722202.

19. Benjamin A. J., Crosby M. A Case of Unintended Cognitive Consequences: Guns Prohibited Images Prime Aggressive Thoughts. *Journal of Mental Health and Social Behaviour*. 2019. Vol. 1: 103. DOI: 10.33790/jmhbsb1100103.
20. Адорно Т. Проблемы философии морали / пер. с нем. М. Л. Хорькова. Москва : Республика, 2000. 238, [1] с.
21. Bergman M. P. Social Media Violence. *Social Media Victims Low Senter*. URL: <https://socialmediavictims.org/social-media-violence/> (accessed date: 05.01.2023).
22. Selvi M. Impact of media violence on society: Cause or outcome? *Daily Sabah*. October 15, 2021. URL: <https://www.dailysabah.com/opinion/op-ed/impact-of-media-violence-on-society-cause-or-outcome> (accessed date: 05.01.2023).
23. Gerbner G. Children's Television: A National Disgrace. *Pediatric Annals*. 1985. Vol.14, Issue 12. P. 822–823, 826–827.
24. Children, violence and vulnerability 2022. *Youth endowment fund*. URL: https://youthendowmentfund.org.uk/reports/children-violence-and-vulnerability-2022/?gclid=Cj0KCQiAorKfBhC0ARIsAHDzslsvComEGQVFhXF5B5_q_1om4pjn-AFhouAkeuVq26exlyLtHI_ERBEaAkraEALw_wcB (accessed date: 05.01.2023).
25. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків : ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.
26. Хардт М., Негри А. Множество: Война и демократия в эпоху империи : пер. с англ. / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Культурная революция, 2006. 508 с.
27. Міжнародна інформація : навч. посіб. / М. П. Требін, І. О. Поліщук, Н. П. Осипова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2014. 336 с.
28. Требін М. П., Чернишова Т. О. Боротьба за свідомість людей в епоху постправди. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. №3 (50). С. 153–171. DOI: 10.21564/2663–5704.50.235224.
29. Специфіка розвитку сучасного соціально-гуманітарного середовища: кол. моногр. / Березовська-Чміль О. Б., Кучин С. П., Чернишова Т. О. та ін. Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2021. 124 с.

REFERENCES

1. Vdovychyn, I. Ya., Uhryn, L. Ya., & Shypunov, H. V., et al. (2015). *Novitnia politychna leksyka (neolohizmu, okazionalizmu ta inshi novotvory)* [The latest political vocabulary (neologisms, occasionalisms and other innovations)] / za zah. red. N. M. Khomy. Lviv: Novyi Svit – 2000 [in Ukrainian].
2. Denysenko, V. M., Uhryn, L. Ya., & Khoma, N. M., et al. (2014). *Politolohiia: entsyklopedychnyi slovnyk* [Political science: an encyclopedic dictionary] / za red. d-ra filoz. nauk, prof. V. P. Melnyka. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
3. Herasina, L. M. (2015). Nasylystvo yak sotsialna destruktsiia [Violence as social destruction]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina – The journal of V. N. Karazin Kharkiv National University*, 1148, 35–40 [in Ukrainian].
4. Baranov, A. Ju. (2016). Rol' informacii v realizacii nasilija v kontekste sovremennogo obshhestva [The role of information in the implementation of violence in the context

- of modern society]. *Nauka, tehnika i obrazovanie – Science, technology and education*, 9 (27), 67–69 [in Russian].
5. Dzoban, O. P., & Pylypchuk, V. H. (2011). *Informatsiine nasylstvo ta bezpeka: svitohliadno-pravovi aspekty* [Informational violence and security: ideological and legal aspects]: monohrafiia / za zah. red. prof. V. H. Pylypchuka. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
 6. Samchynska, O. A., & Furashev, V. M. (2021). Informatsiine nasylstvo, informatsiina manipuliatsiia ta propahanda: poniattia, oznaky ta spivvidnoshennia [Information violence, information manipulation and propaganda: concepts, signs and relationships]. *Informatsiia i pravo – Information and law*, 1 (36), 55–65 [in Ukrainian].
 7. Herasina, L. M., Panfilov, O. Yu., & Pohribna, V. L., et al. (2020). –*Sotsiologhiia prava: entsyklopedychnyi slovnyk* [Sociology of law: an encyclopedic dictionary] / za red. M. P. Trebina. Kharki: Pravo [in Ukrainian].
 8. Vasylevych, O. H. (2007). Informatsiine nasylstvo yak sotsialnyi fenomen [Informational violence as a social phenomenon]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka – Zhytomyr Ivan Franko State University Journal*, 35, 29–33 [in Ukrainian].
 9. Borshchov, N. A. (2010). Informacionnoe nasilie v sovremennom obshchestve [Information violence in modern society]. *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta – Scientific Journal Saratov State Technical University*, 2 (45). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnoe-nasilie-v-sovremennom-obschestve> [in Russian].
 10. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2017). *Filosofsko-sotsiologichni aspekty suchasnoho informatsiinoho suspilstva* [Philosophical and sociological aspects of the modern information society]: monohrafiia. Kharkiv: FOP Danylko N. S. [in Ukrainian].
 11. Panchenko, O. H., & Antonov, V. H. (2019). Kontseptualizatsiia poniattia «informatsiine nasylstvo» v konteksti natsionalnoi bezpeky [Conceptualization of the concept of 'informational violence' in the context of national security]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia – Actual problems of public administration*, 1 (55), 65–73 [in Ukrainian].
 12. Bodrijjar, Zh. (2000). *Prozrachnost' zla* [Transparency of Evil] / per. s fr. L. Ljubarskoj i E. Markovskoj. Moskva: Dobrosvet [in Russian].
 13. AAP Council on Communications and Media (2016). Virtual Violence. *Pediatrics*, 138 (1), e20161298. DOI: 10.1542/peds.2016–1298.
 14. Shnurovska, L. (2018). Lihvamentalna sutnist i klasyfikatsiia vydiv praiminha [Linguistic essence and classification of types of priming]. *Science and Education a New Dimension. Philology*, VI (44), 151, 61–64 [in Ukrainian].
 15. Gentile, D. A., & Gentile, J. R. (2008). Violent video games as exemplary teachers: A conceptual analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 37 (2), 127–141. DOI: 10.1007/s10964-007-9206-2.
 16. Huesmann, L. R. (2007). The impact of electronic media violence: Scientific theory and research. *Journal of Adolescent Health*, 41 (6 Suppl 1), S6 – S13. DOI: 10.1016/j.jadohealth.2007.09.005.

17. Prot, S., Anderson, C. A., Barlett, C. P., Coyne, S. M., & Saleem, M. (2017). Content effects: Violence in the Media. In Rössler, P., Hoffner, C. A., & Zoonen, van, L. (Eds.). *International Encyclopedia of Media Effects*. Chichester, West Sussex [England]; Malden, MA : Wiley Blackwell. DOI: 10.1002/9781118783764.wbieme0121.
18. Bushman, B. J. (2018). Guns automatically prime aggressive thoughts, regardless of whether a «good guy» or «bad guy» holds the gun. *Social Psychological and Personality Science*, 9 (6), 727–733. DOI: 10.1177/1948550617722202.
19. Benjamin, A. J., & Crosby, M. (2019). A Case of Unintended Cognitive Consequences: Guns Prohibited Images Prime Aggressive Thoughts. *Journal of Mental Health and Social Behaviour*, 1: 103. DOI: 10.33790/jmhsb1100103.
20. Adorno, T. (2000). *Problemy filosofii morali* [Problems of moral philosophy] / Per. s nem. M. L. Hor'kova. Moskva: Respublika [in Russian].
21. Bergman, M. P. Social Media Violence. *Social Media Victims Low Senter*. Retrieved from <https://socialmediavictims.org/social-media-violence/>.
22. Selvi, M. (2021). Impact of media violence on society: Cause or outcome? *Daily Sabah*. October 15. Retrieved from <https://www.dailysabah.com/opinion/op-ed/impact-of-media-violence-on-society-cause-or-outcome>.
23. Gerbner, G. (1985). Children's Television: A National Disgrace. *Pediatric Annals*, 14 (12), 822–823, 826–827.
24. Children, violence and vulnerability 2022. *Youth endowment fund*. Retrieved from https://youthendowmentfund.org.uk/reports/children-violence-and-vulnerability-2022/?gclid=Cj0KCQiAorKfBhC0ARIsAHDzslsvComEGQVFhXF5B5_q_1om4pjn-AFhouAkeuVq26exlyLtHI_ERBEaAkraEALw_wcB.
25. Krotiuk, V. A. (Ed.) (2021). *Viiny informatsiinoi epokhy: mizhdystsyplinaryni dyskurs* [Wars of the Information Age: An Interdisciplinary Discourse]: monohrafiia. Kharkiv: FOP Fedorko M. Yu. [in Ukrainian].
26. Hardt, M., & Negri, A. (2006). *Mnozhestvo: Vojna i demokratija v jepohu imperii* [Multitude: War and Democracy in the Age of Empire] / Per. s angl. pod red. V. L. Inozemceva. Moskva: Kul'turnaya revolyuciya [in Russian].
27. Trebin, M. P., Polishchuk, I. O., & Osypova, N. P., et al. (2014). *Mizhnarodna informatsiia* [International information]: navch. posib. / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
28. Trebin, M. P., & Chernyshova, T. O. (2021). Borotba za svidomist liudei v epokhu postpravdy [The Fight for People's Consciousness in the Post-truth Era]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriia: Filozofia, filozofia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 3 (50), 153–171. DOI: 10.21564/2663–5704.50.235224 [in Ukrainian].
29. Berezovska-Chmil, O. B., Kuchyn, S. P., & Chernyshova, T. O., et al. (2021). *Spetsyfika rozvytku suchasnoho sotsialno-humanitarnoho seredovyshcha* [The specifics of the development of the modern social and humanitarian environment]: kol. monohr. Kharkiv: SH NTM «Novyi kurs» [in Ukrainian].

Panfilov Oleksandr Yuriiovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi National Law
University, Kharkiv, Ukraine

INFORMATION VIOLENCE AS A SOCIAL PHENOMENON

The article reveals the essence of information violence as a social phenomenon. The components of information violence are considered, the effect of priming in the media is revealed, the results of studies of the influence of the demonstration of violence in the media and mass communication on the behavior of children and youth are presented. New trends in the influence of information violence on changing social practices, in particular, the transformation of the conduct of modern wars, are identified.

Keywords: *violence, informational violence, mass media, priming, communication space, network communication*

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: m.p.trebin@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-1328-9865

СОЦІОЛОГІЯ ВІЙНИ В УКРАЇНІ: НА ШЛЯХУ СТАНОВЛЕННЯ

Досліджено становлення в Україні соціології війни як галузевої соціології або теорії середнього рівня. Визначено об'єкт, предмет, понятійний апарат, запропоновано методологію подальших досліджень соціології війни, пропонуються до розгляду її основні напрями та ключові проблеми. Проведено порівняльний аналіз об'єктів та предметів військової соціології, воєнної соціології, соціології армії. Надано характеристику сучасних війн та особливостей їхньої збройної боротьби.

Ключові слова: соціологія війни, війна, соціологія армії, військова соціологія, збройна боротьба.

Постановка проблеми. Із часів глибокої давнини тягнеться до нас річка лих, породжених війнами і збройними конфліктами. Змінюються часи, але незмінним компонентом людського буття залишається війна. Вона з'являється на історичній арені разом із соціальним розвитком – зі зростанням стратифікованих групових структур, з осілим способом життя, сільським господарством, соціальними ієрархіями та поділом праці. Найбільш тісно поширення воєн пов'язано з появою перших стабільних, територіально орієнтованих форм політичного устрою – вождівств, міст-держав і, нарешті, давніх імперій [1, р. 92–101], які міцно вкоренилися за останні 12 тис. років. Сучасні дослідники виділяють кілька періодів революційного зростання воєнних дій, починаючи з південної Месопотамії наприкінці IV – поч III тис., східного Середземномор'я та Китаю наприкінці I тис. до н. е., а також зростання числа воєн в Європі між 1500-ми та 1945 рр. [2]. У всіх трьох періодах можна спостерігати значний взаємозв'язок між війною, розвитком держави та соціальними трансформаціями. Зв'язок між війною, державою та суспільством породив безпрецедентні соціальні зміни у військовій (чисельність армії, виробництво зброї), суспільній (урбанізація, технологічні винаходи, перехід до масового виробництва в сільському господарстві і далі у промисловості) та політичній (велика політична централізація, розширення впливу інфра-

структури) сферах. Прямим результатом цих змін стала ескалація воєн, оскільки держави, що постійно розширюються, намагалися встановити регіональні гегемонії та/або запобігти перетворенню інших таких держав на нових політичних гегемонів [2]. Безумовно, людство завжди сподівалося, що війни зникнуть як явище. П. Сорокін свого часу писав: «...сонм порожніх і невибагливих, поверхових і незграбних теорій віщав про зникнення війни з людської історії, що не за горами час, коли вівці обіймуться з вовками у світі «взаєморозуміння» і «співпраці в усьому світі», коли зброю буде перероблено в електричні тостери, ключки для гольфу та радіоприймачі... Деякі навіть ... заявляли, що війна, без сумніву, зникає в міру того, як ми рухаємося від амеби до цивілізації гомо сапієнс» [3, vol. 3, p. 360–361]. У цьому контексті сучасний період не є кінцем історії воєн. Про це свідчать події в Україні, що розпочалися у 2014 р. з анексії Криму та окупації частини Донбасу РФ та перетворилися у звичайну війну ХХІ ст. 24 лютого 2022 р. Як казав канадсько-американський дослідник Стівен Артур Пінкер: «...більшість із нас, включаючи вас, любий читачу, створені для насильства» [4, p. 483], тому феномен війни залишається в нашому бутті й потребує всебічного аналізу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З моменту зародження соціології як науки війна та мир, конфлікт і насильство, армія та збройні сили завжди, у прихованій чи явній формі, були предметом соціологічних наукових досліджень. Як базові підстави для аналізу війни як соціального явища виступають наукові ідеї, теорії, висновки та спостереження видатних соціологів, які зробили найзначніший внесок у дослідження воєнної проблематики. До них відносяться як основоположники соціології – М. Вебер, Е. Дюркгайм, К. Маркс, Г. Зіммель, Дж. Аддамс, В. Дешпанде, У. Дюбуа, П. Сорокін, так і сучасні закордонні вчені – З. Барані, Е. Гофман, Н. Еліас, С. Енло, М. Калдор, Дж. Кафоріо, М. ван Кревельд, Дж. Лайол, К. Ламмерс, Б. Латур, Я. Леві, С. Малешевич, Ч. Москос, Дж. Пірс, К. Райт, Г. Саймонс, Д. Сігал, Дж. Сутерс, Р. Тіле, Е. Тоффлер, Л. Фрідман, М. Фуко, А. Р. Хокшилд, Ю. Чіфу, М. Яновіц та ін. [5–21]. Не стоять осторонь від дослідження феномену війни, її законів, причин виникнення, мінливого змісту і різноманіття форм й українські вчені (Л. Герасіна, В. Горбулін, О. Данильян, О. Дзьобань, Н. Іщенко (Гумба), В. Кротюк, М. Лазарович, В. Мандрагеля, В. Осьодло, Ю. Офіцинський, Б. Парахонський, О. Панфілов, Г. Перепелиця, І. Рущенко, В. Смолянук, Т. Траверсе, Г. Яворська та ін. [22–36]). Особливо активно вітчизняні дослідники з 2014 р. звернулися до всебічного аналізу «гібридних» воєн (О. Акульшин, О. Базалук, В. Балюк, Р. Додонов, М. Дорошко, О. Курбан, Є. Магда, В. Маркітантов, О. Рибшун, М. Степико, Ю. Столяр, А. Токарська та ін.), як підсумок – велика кількість монографій, статей, тез тощо [8; 37–48]. Українські вчені активно звернулися й до проблем соціології війни, насамперед

нагадаю колективну монографію науковців Інституту соціології НАН України «Українське суспільство в умовах війни. 2022» [49], де розглянуто глобальні та локальні аспекти війни, трансформації інституціональної та соціально-групової структури, зсуви в настроях, очікуваннях, ціннісних орієнтаціях громадян, соціально-психологічному стані населення. Серед інших дослідників соціології війни можна назвати таких авторів, як А. Гринчук, Т. Лапан, О. Панфілов, І. Рущенко, О. Химович, Н. Черниш, С. Хобта, Ю. Яковенко та ін. [50–57]. Але аналіз наведених праць свідчить про те, що ніхто з українських вчених не намагався визначити об'єкт, предмет, категорійний апарат та інші ознаки соціології війни як галузевої соціології або теорії середнього рівня.

Мета статті полягає в дослідженні нового для української соціології напрямку – соціології війни: її загальна характеристика, об'єкт, предмет, категорійний апарат тощо.

Виклад основного матеріалу. Визначимо об'єкт і предмет соціології війни, оскільки, як відомо, кожна наука або її галузь відрізняється від інших наук (галузей науки) своїм предметом. Об'єкт пізнання – це все те, на що спрямовано діяльність дослідника, що протистоїть йому як об'єктивна реальність, яка існує незалежно від того, вивчає її будь-хто або ні. Різні сторони дійсності – фізична, біологічна, економічна, політична, психологічна та ін. – можуть бути об'єктом дослідження багатьох наук. *«Оскільки суспільний розвиток є поєднанням великої кількості чинників, умов і суперечливих процесів, то і їхній науковий аналіз становить велику складність, – підкреслює В. В. Танчер. – Тобто складність об'єкта постійно викликає пошук способів його адекватного наукового відображення, розроблення систем спеціалізованих знань, насамперед частин цього об'єкта»* [58, с. 9]. Війну як феномен людського буття розглядають філософія, соціологія, політологія, право, економічна теорія, військова наука, історія, психологія тощо. Американський дослідник К. Райт конкретизував сутність соціологічного підходу до аналізу війни у такому вигляді: «Сучасні соціологи вважають війну формою соціальної взаємодії та колективної поведінки зі специфічною функцією стабілізації та інтеграції групового життя... вони намагаються пов'язати прояви війни з конкретними інститутами, звичаями та ідеологіями груп, що беруть у ній участь», вивчити «соціальні функції та відносини, що породжують війну, характер її взаємозв'язку з навколишнім соціальним середовищем» [17, р. 705, 716]. Тому об'єктом досліджень соціології війни, на наш погляд, є соціальний феномен війни, її взаємозв'язок з усіма сферами буття суспільства.

Предмет будь-якої науки – найбільш суттєві відносини, сторони, властивості, ознаки об'єкта, що досліджуються з певною метою цією наукою або її галуззю. Серед принципів, яким має відповідати предмет наукового дослі-

дження, методологія науки зазвичай виділяє такі. По-перше, принцип цілісності, або зв'язаності, згідно з яким сукупність характеристик буття, що може бути виокремлена в якості предмета, повинна являти собою щось єдине, цілісне. Структурні зв'язки всередині предмета мають бути однозначними, стабільнішими, міцнішими, ніж зв'язки з іншими явищами. Виділення предмета супроводжується розробленням відповідного йому наукового поняття, що виражає цілісність предмета й фіксує суттєві властивості певного класу об'єктивних явищ. Формується поняття, що закріплюється в терміні. По-друге, предмет наукового дослідження має відповідати принципу стабільності або повторюваності, відтворюваності і, по-третє, принципу спостереження, який припускає, що ті чи інші сторони, явища дійсності стають предметом дослідження, якщо вони доступні реєстрації (за допомогою приладів або органів почуттів безпосередньо). Предмет соціології війни відрізняє її від інших наук, що досліджують війну. Предметом дослідження соціології війни є відносини та взаємозв'язки воєнної організації держави в умовах війни, як зовнішні – з суспільством та його соціальними інститутами, так і внутрішні – між компонентами самої воєнної організації держави: соціальними спільнотами, групами, індивідами. Як зазначає почесний професор соціології та організаційних досліджень Тілбурзького університету (Нідерланди) та Нідерландської академії оборони Джозеф Сутерс: «Війна, насильство та поведінка військовослужбовців – соціальні феномени за своєю суттю, “соціальні факти”. Немає нічого несоціологічного в тому, щоб вистрілити, підірвати будівлю або запустити безпілотник. Бойова дія – це дія людини, і вона завжди зачіпає інших людей, впливає на їхні дії та реакції, їхні сподівання та переживання» [59, с. 73].

Визначення об'єкта та предмета соціології війни дозволяє відрізнити її від інших суміжних понять: військової соціології або соціології армії, воєнної соціології. Так, об'єктом досліджень військової соціології є збройні сили як соціальний інститут суспільства, а предметом – відносини та взаємозв'язки збройних сил із суспільством та його соціальними інститутами, дослідження компонентів збройних сил: соціальних спільнот, груп, індивідів. Дж. Сутерс підкреслює, що «сьогодні військова соціологія здебільшого має справу з цивільно-військовими відносинами. Вона вивчає ухвалення політичних рішень про використання збройних сил, відносини між державою та збройними силами, вплив на них громадської думки та ЗМІ, репрезентацію населення країни у збройних силах, включаючи гендерні та національно-расові аспекти, а також виклики організаційного характеру (людські ресурси та зайнятість), з якими сьогодні стикаються збройні сили» [59, с. 67]. Як тотожне військовій соціології дехто з соціологів використовує поняття «соціологія армії» [50, с. 32; 57, с. 73]. Більш того, навіть стверджують, що «настає час подолати архаїзми в уявленнях військових соціологів хоч би України (як писав класик –

«нам своє робити»), що їх напрям досліджень – це не «воєнна соціологія» чи «військова соціологія» [57, с. 73]. Але треба ж звернутися до світової соціологічної думки, де всесвітньо відомих соціологів зовсім не лякають поняття «військової соціології» або «воєнної соціології», більш того, вони широко вживаються [60–63] і навіть з 1973 р. в університеті Флориди видається «Journal of Political & Military Sociology». Безумовно, поняття «соціології армії» може використовуватися, але слід пам'ятати, що в цьому випадку ми використовуємо дефініцію армії «в широкому сенсі як синонім поняття збройні сили – сукупність сухопутних, військово-морських, військово-повітряних військ та інших воєнізованих формувань держави, призначених для забезпечення обороноздатності країни, ведення широкомасштабних військових дій проти зовнішнього супротивника» [64, с. 24], але в цього поняття є й інші значення [64, с. 24].

Що стосується воєнної соціології, то її об'єктом є воєнна організація держави, що розглядається як соціальний інститут суспільства. Воєнна організація держави – це базовий елемент системи воєнної безпеки, сукупність органів державного управління військовим і військово-технічним будівництвом, оборонно-промислового і наукового комплексів держави, військових формувань та органів, призначених для виконання завдань воєнної безпеки воєнними та цивільними методами, а також нормативно-правова база, яка визначає функції, права, обов'язки і взаємозв'язки всіх елементів воєнної організації. У ст. 1, п. 1, пп. 16 Закону України «Про національну безпеку України» (2018) використовується поняття «сектор безпеки і оборони» – «система органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України» [65]. Воно ще більше деталізує склад воєнної організації держави. Предметом воєнної соціології, на наш погляд, є відносини та взаємозв'язки воєнної організації держави, як зовнішні – з суспільством та його соціальними інститутами, так і внутрішні – між компонентами самої воєнної організації держави: соціальними спільнотами, групами, індивідами.

Соціологія війни як самостійна галузь соціологічних знань має систему наукових понять, категорій. Категорії соціології війни – це найбільш загальні, фундаментальні поняття, які відображають найбільш істотні, закономірні

зв'язки й відносини реальної дійсності та пізнання. Специфікою їх є те, що вони розкривають різні сторони війни в суспільстві. Труднощі визначення понять і категорій соціології війни (як і поняття інших суспільних наук) пов'язано з їхньою багатозначністю й неточністю. Такі фундаментальні терміни соціології війни, як війна, справедлива війна, закони війни, суб'єкт війни, об'єкт війни, цілі війни, причини війни, воєнний конфлікт, збройне протиборство, воєнний сидром, воєнна організація держави, ідеологія, інтерес, цінності, мають нині десятки і навіть сотні визначень – залежно від контексту їхнього осмислення, відмінностей дослідницьких цілей, тих або інших ідеологічних орієнтацій тощо. Якщо додати до цього деформації визначень, що зумовлені їхнім оціночним чи емоційним забарвленням, повсякденною мовною практикою (адже всі ми – «великі стратеги»), і ту обставину, що більшість понять суспільствознавства взято зі сфери повсякденної мови, то стає зрозумілим, що понятійний інструментарій соціології війни за точністю явно поступається системам понять природничих і технічних наук.

Безумовно, що центральною категорією соціології війни є саме поняття «війна». Дослідженню феномену війни, її природи, сутності та змісту присвячено величезну кількість як наукових робіт і філософських трактатів, так і художніх творів. Війну називали і «батьком усього» (Геракліт), і «шляхом обману» (Сунь-Цзи), і продовженням «державної політики іншими засобами» (К. фон Клаузевіц) [66, т. 1, с. 11], акцентуючи насамперед на насильницьких засобах її ведення. Генерал-лейтенант Російської Імператорської армії М. Головін розглядав війну як свого роду соціальний невроз [67]. Внутрішній зміст війни залишається незмінним: вона була і залишилася боротьбою за зміну і перерозподіл соціальних ролей і ресурсів у ході розвитку суспільства. Війна зберегла незмінною і свою сутність: виявлення волі, що спрямовує зусилля шляхом саме збройної боротьби. Як підкреслював К. фон Клаузевіц: «...*війна – це акт насильства, що має метою змусити супротивника виконати нашу волю*» [66, т. 1, с. 23]. Він також підкреслював: «...*війна є зіткненням значних інтересів, що розв'язується кровопролиттям, і тільки цим вона відрізняється від інших суспільних конфліктів*» [66, т. 1, с. 163]. При цьому головним засобом ведення війни є збройні сили та воєнізовані формування. Разом з тим у війні часто використовуються й інші (незбройні) форми боротьби, але основна і вирішальна форма боротьби у війні – саме збройна.

Відомий англійський історик і соціальний філософ Арнольд Джозеф Тойнбі дає таке визначення війни: «Війна – це орієнтоване та інституціоналізоване вчинення жорстокого насильства. Під час війни людські істоти б'ються і вбивають одне одного за наказом публічної влади – урядів держав чи імпровізованих урядів у громадянських війнах» [68, р. 201–202]. «Підправляючи» К. фон Клаузевіца з «етичних» позицій, він пише, що війна є «фізичним ви-

пробуванням сили, у якому конфлікт інтересів або відмінність у поглядах вирішуються грубою силою. Ближче до істини було б сказати, що війна – це відплата за провал дипломатії» [68, р. 186]. Тобто ми можемо констатувати, що в самому загальному вигляді війну можна визначити як «конфлікт між політичними утвореннями (державами, етносами, політичними угрупованнями тощо), що відбувається у формі збройного протиборства» [69, с. 146].

Війна як соціальне явище трансформується з часом, змінюються її риси, виявляються нові тенденції збройної боротьби. Відмінними рисами сучасної війни є: відсутність чіткої межі між миром та війною; немає і звичного поділу на фронт і тил; сучасні війни не мають жодних просторово-часових, соціально-функціональних, екологічних, етичних та інших обмежень; якщо враховувати ступінь небезпеки сучасної війни і залучення до неї, то немає і поділу на збройні сили та інше населення; в умовах сучасної війни немає абсолютно безпечних місць: є тільки більш-менш безпечні. Сучасна війна – це зона комплексного ризику, причому ризику рухливого, мігруючого, а тому важко передбачуваного. Руйнування під час підготовчих і власне воєнних дій вузлів та критичних інфраструктур суспільства, що стало мішенню з боку держави-агресорки, лише підвищує ступінь непередбачуваності ризиків. Досвід сучасних воєн свідчить, що їхнє успішне ведення ґрунтується перш за все на двох складових – сучасній бойовій техніці та професійно підготовленому особовому складі збройних сил. В умовах сучасної війни відбувається милітаризація суспільної свідомості та стиснення демократичних інститутів. Про жодні взаємні погодження та прийняття обґрунтованих рішень не може бути й мови – панують централізація, силовий стиль та ручне управління залежно від поточної політичної кон'юнктури. До основних тенденцій сучасної збройної боротьби можна віднести: розширення просторового континууму воєнних дій; створення і зростаюче використання інформаційного континууму; зміна логіко-часової побудови збройної боротьби; посилення дедуктивних і ослаблення індуктивних зв'язків і відносин збройної боротьби; організація і ведення збройної боротьби в реальному масштабі часу; збільшення розриву в можливостях засобів ураження та захисту тощо [70].

Концепції, які можуть бути покладені в основу соціології війни, дуже різноманітні за змістом і спрямованістю. Так, ірландський вчений, професор кафедри соціології в Університетському коледжі в Дубліні Сініша Малешевич, проводячи ревізію спадщини «милітаристських» досліджень класичного періоду соціології, виділяє в ньому: 1) традицію австро-американського аналізу групової боротьби (Л. Гумплович, Р. Ратценхофер, Л. Ворд, А. Смолл); 2) німецьке соціологічне лібертаріанство (Ф. Оппенгеймер та А. Рустов); 3) італійську теорію еліт (В. Парето та Г. Моска); 4) англо-американську еволюційну теорію (Г. Спенсер та У. Самнер); 5) франко-німецьку соціальну метафізи-

ку насильства (Ж. Сорель та Г. Зіммель) [14, р. 196–205]. Із загальної кількості парадигм, що існують у сучасному соціологічному знанні, при дослідженні війни можна використовувати насамперед структурно-функціональну, соціально-конфліктну, символічно-інтерактивну і синергетичну парадигми. При аналізі сучасних теоретичних рефлексій воєнної проблематики доречно використовувати або науковий доробок Н. Смелзера, який пропонує чотири рівня соціологічного аналізу (мікро-, мезо-, макро- та мегарівень) [71], або Д. Сутерса з його трьома рівнями соціологічного аналізу (мікро-, мезо- та макрорівень) [59, с. 73].

Сьогодні намітилися такі основні напрями та ключові проблеми соціології війни, перш за все йдеться про аналіз та вивчення: «загального та особливого» у війнах, що впливає на стан суспільства та його основних соціальних інститутів; взаємодії у трикутнику «збройні сили – громадянське суспільство – держава» при відбитті збройної агресії; військово-цивільних відносини між різними соціальними групами в умовах воєнних дій; впливу пропаганди та ідеології на суспільну свідомість; ресурсів для забезпечення життя військових та цивільного населення під час війни; діалектики співвідношення образу війни в масовій суспільній свідомості та свідомості її безпосередніх учасників; цінностей, уявлень, вірувань, традицій та звичаїв усіх соціальних категорій у контексті назрівання війни, її ходу, завершення та наслідків; еволюції понять «свій – чужий» та формування образу ворога у війнах та збройних конфліктах; проявів релігійності та атеїзму в бойовій обстановці, включаючи солдатські забобони як форму побутової релігійності; сукупності факторів, що впливають на формування та еволюцію діяльності комбатантів, їхню поведінку в екстремальних ситуаціях; соціальних явищ і феноменів на війні: поведінка в бою та солдатський фаталізм, героїчний порив та паніка, фронтовий побут; особливостей соціальних настанов рядового та командного складу збройних сил, військовослужбовців окремих родів військ та військових професій; вплив соціально-демографічних параметрів на діяльність військовослужбовців: вікових характеристик, соціального походження, життєвого досвіду, освітнього рівня та ін.; гендерні зрушення в суспільстві та збільшення частки жінок у збройних силах; повсякденних практик, особливостей та наслідків перебування в полоні; специфіка діяльності в тилу противника (у партизанському русі, у підпіллі, в агентурній розвідці, у складі диверсійно-розвідувальної групи); воєнного досвіду цивільного населення в глибокому тилу, у прифронтовій смузі, на окупованих територіях, включаючи особливості дитячої пам'яті про війну; проявів посттравматичного синдрому, проблем виходу з війни, способів адаптації комбатантів до повоєнного мирного життя; механізмів формування та еволюції історичної пам'яті про воєнне минуле, проблем її збереження при зміні поколінь; формування й роз-

виток інституту волонтерства; взаємна підтримка та людські відносини / стосунки під час щоденних викликів і загроз війни. Зрозуміло, цей список залишається відкритим.

У цілому слід зазначити, що соціологія війни за останні роки зробила рішучі кроки для своєї інституціоналізації, але це не заслуга українських вчених, це сувора реальність, яку треба було осмислювати, аналізувати та робити з цього висновки. Українські соціологи реагують на цей виклик і роблять все для того, щоб запропонувати суспільству всебічний аналіз жахливого явища війни, визначити найважливіші негативні наслідки для усіх сфер суспільства та запропонувати шляхи їхнього подолання. Попереду велика робота.

Висновки. Підсумовуючи, слід констатувати, що сучасна деструктивна реальність російсько-української війни вимагає ретельного аналізу явища війни, її всебічного аналізу крізь приму соціологічного знання. Свого часу П. Сорокін казав: «Світ не зала для святкуючих, а велика майстерня, і людина – не мішок для травлення їжі та порожнього марнотратства життя, а на-самперед – творець» [72, с. 266]. Треба створити методологічну та методичну базу, понятійний апарат, основні напрями досліджень соціології війни. Це дозволить вирішити численні теоретичні та практичні завдання, пов'язані з визначенням закономірностей сучасної війни, розкриттям її сутності, законів і звичаїв, рис, трансформації цілей, масштабів, характеру, методів і засобів збройної боротьби, конструктивного та деструктивного в людському чиннику, наслідків воєнних дій для України та людства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Malešević S. The sociology of war and violence. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2010. x, 363 p.
2. Levy J. S., Thompson W. R. The arc of war: origins, escalation, and transformation. Chicago : Univ. of Chicago Press, 2011. 282 p.
3. Sorokin P. A. Social and Cultural Dynamics : in 4 vol. New York : American Book Co., 1937–1941.
4. Pinker S. The better angels of our nature: why violence has declined. New York : Viking, 2011. xxviii, 802 p.
5. Freedman L. The future of war: a history. New York: Public Affairs, 2017. xxi, 376 p.
6. Fridman O. Russian 'hybrid warfare' : resurgence and politicisation. Oxford ; New York, NY : Oxford University Press, 2018. xi, 237 p.
7. Handbook of the sociology of the military / edited by Giuseppe Caforio. New York : Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2003. ix, 498 p.
8. Horbulin V. P. The world hybrid war: Ukrainian forefront / translated into English by Julia Lugovska, Anna Krapivnik, Rami Shultz. Kharkiv : Folio, 2017. 158 p.
9. Hybrid conflicts and information warfare: new labels, old politics / edited by Ofer Fridman, Vitaly Kabernik, James C. Pearce. Boulder; London: Lynne Rienner Publishers, 2019. viii, 271 p.

10. Hybrid warfare: future and technologies / Ralph Thiele, editor. Wiesbaden : Springer VS, Springer Fachmedien Wiesbaden, 2021. xxv, 230 p.
11. Hybrid warfare: the changing character of conflict / editor, Vikrant Deshpande. New Delhi : Institute for Defence Studies & Analyses : Pentagon Press, 2018. xvi, 200 p.
12. Kaldor M. New & old wars : organized violence in a global era. Third ed. Stanford, California : Stanford University Press, 2012. xii, 268 p.
13. Lyall J. Divided armies : inequality and battlefield performance in modern war. Princeton : Princeton University Press, 2020. xvii, 508 p.
14. Malešević S. How Pacifist Were the Founding Fathers?: War and Violence in Classical Sociology. *European Journal of Social Theory*. 2010. Vol. 13, issue 2. P. 193–212. DOI: 10.1177/1368431010362298.
15. Simons G., Chifu I. The changing face of warfare in the 21st century. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. x, 277 p.
16. West B., Matthewman S. Towards a strong program in the sociology of war, the military and civil society. *Journal of sociology*. 2016. Vol. 52, Issue 3. P. 482–499. DOI: 10.1177/1440783316654998.
17. Wright Q. A Study of War. 2 vols. Chicago: The University of Chicago Press, 1942.
18. Алексеева-Карневали О. А. Топологии войны: война как «трансформация»: от Клаузевица до советской военной теории. Москва : URSS : ЛЕНАНД, 2019. 300, [1] с.
19. Кревельд М. ван. Трансформация войн : пер. с англ. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005. 344 с.
20. Сутерс Дж. Социология и военные исследования. Классические и современные основания / пер. с англ. В. В. Белоусова. Москва : ВЦИОМ, 2021. 352 с.
21. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Война и антивоенная. Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / пер. с англ. М. Б. Левина. Москва : АСТ : Транзиткнига, 2005. 412, [1] с.
22. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс : монографія / за ред. В. А. Кротока. Харків : ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.
23. Горбулін В. Як перемогти Росію у війні майбутнього. Київ : Брайт Букс, 2021. 243, [4] с.
24. Конфлікти, що змінили світ / Наталя Іщенко (Гумба) та ін. ; Укр. ін-т майбутнього. Харків : Фоліо, 2020. 184, [10] с.
25. Лазарович М. Російсько-українська війна (2014–2017 роки) : корот. нарис. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 239, [1] с.
26. Мандрагеля В. А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / Нац. акад. оборони України, Ін-т вищ. освіти АПН України. Київ, 2003. 570 с.
27. Осьодло В. І., Траверсе Т. М. Психологія і війна: незасвоєні уроки Гюстава Ле Бона : монографія / Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняховського, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : Парламент. вид-во, 2022. 213, [1] с.
28. Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років) : монографія / Нац. спілка краєзнавців України. Ужгород : РІК-У, 2018. 310 с.

29. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.
30. Панфілов О. Ю. Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект : монографія. Харків : Майдан, 2007. 360 с.
31. Перепелиця Г. М. Україна – Росія. Війна в умовах співіснування : монографія / Foreign Policy Research Institute. Київ : Стилос, 2017. 879 с.
32. Рущенко І. П. Війна цивілізацій. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 434 с.
33. Смолянук В. Ф. Військова могутність України. Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років). Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2000. 466 с.
34. Требін М. П. Войны XXI века. Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2005. 608 с.
35. Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 6. С. 89–98.
36. Требін М. П. Причини виникнення війн в історії людства: різноманіття підходів. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. №4 (27). С. 148–178.
37. Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності : монографія / Микола Дорошко та ін. ; наук. ред. Миколи Дорошка і Валентина Балюка ; Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, Центр Схід. Європи і ф-т політології Ун-ту Марії Кюрі-Склодовської в Любліні. Київ : Ніка-Центр, 2018. 279 с.
38. Гібридна війна: технології сугестії та контрсугестії : монографія / О. В. Акульшин та ін. ; Нац. акад. СБУ, Ін-т філології Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ : Нац. акад. СБУ, 2018. 235 с.
39. Гібридна війна: in verbo et in graxi : кол. моногр. / О. Базалук та ін ; під заг. ред. проф. Р. О. Додонова. Вінниця : Нілан, 2017. 411 с.
40. Курбан О. В. Сучасна гібридна війна та її інформаційна складова. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. №4. С. 82–89.
41. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 302 [1] с.
42. Мандрагеля В. А. «Гібридна війна»: спроба аналізу. *Стратегія розвитку України*. 2015. № 1. С. 153–155.
43. Маркітантов В. Ю., Рибщун О. В., Столяр Ю. В. Російська гібридна війна: від доктрини до тактики: навч. посіб. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2018. 232 с.
44. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія. Харків : Павленко О. Г., 2015. 266 с.
45. Світова гібридна війна: український фронт : кол. моногр. / Нац. ін-т стратег. досліджень ; за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 494 [1] с.
46. Степико М. Т. Гібридна війна як війна ідентичностей. *Стратегічні пріоритети*. 2016. №3. С. 163–170.

47. Токарська А. Гібридна війна: свобода слова чи свобода маніпуляції : монографія / Нац. ун-т «Львів. політехніка». Вид. 2-ге, допов. і розшир. Львів : Галицька видавнича спілка, 2021. 143 с.
48. Требін М. П. «Гібридна війна» як прояв політичної кризи в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія. Соціологія. Філософія»*. 2015. № 1. С. 218–222.
49. Українське суспільство в умовах війни. 2022 : кол. моногр. / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. члена-кор. НАН України, д.філос.н. Є. Головахи, д.соц.н. С. Макеєва. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2022. 410 с.
50. Лапан Т. Д., Химович О. С., Черниш Н. Й. Російсько-українська війна: теорія та практика соціологічного осмислення. *Український соціум*. 2022. № 3 (82). С. 28–51. DOI: 10.15407/socium2022.03.028.
51. Панфілов О. Ю., Савченко О. О. Історичні аспекти сучасної соціології війни. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2019. № 4 (43). С. 74–89.
52. Рущенко І. Соціологія на війні. *Український соціологічний журнал*. 2017. № 1/2. С. 43–52.
53. Требін М. П. Соціологія війни: український контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2015. № 1148, вип. 34. С. 30–34.
54. Требін М. П. Соціологія війни П. О. Сорокіна. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Соціологія. 2016. № 3 (30). С. 95–107.
55. Черниш Н. Й. Особливості розвитку української соціології в умовах російсько-української війни. *Український соціум*. 2022. № 4 (83). С. 9–27. DOI: 10.15407/socium2022.04.009.
56. Хобта С. В. Соціологія війни як завдання української соціології. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2016. № 5 (302). С. 126–150.
57. Яковенко Ю. І., Гринчук А. В. Соціологія армії як альтернатива військовій чи воєнній соціології. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2015. Вип. 9. С. 67–78.
58. Спеціальні та галузеві соціології: навч. посіб. / Пилипенко В. Є., Попова І. М., Танчер В. В. та ін. 2-ге вид. Київ : Каравела, 2004. 350 с.
59. Сутерс Д. Социология и военные исследования: расширяя горизонты с помощью классиков. *Социологические исследования*. 2021. № 2. С. 67–80.
60. Crabb T., Segal D. Military Sociology. *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy* / edited by Domonic A. Bearfield, Melvin J. Dubnick. Third Edition. Boca Raton : CRC Press, Taylor & Francis Group, 2016. P. 2133–2138. DOI: 10.1081/E-EPAP3-120053116.
61. Grandstaff M. Military Sociology. *Reader's Guide to Military History* / edited by Charles Messenger. London ; Chicago : Fitzroy Dearborn, 2001. P. 363–364.

62. Military sociology : the richness of a discipline / Gerhard Kümmel, Andreas D. Prüfert (eds.) ; with contributions of Astrid Albrecht-Heide et al. Baden-Baden : Nomos, 2000. 441 p.
63. Siebold G. Core Issues and Theory in Military Sociology. *Journal of Political and Military Sociology*. 2001. Vol. 29, No. 1. P. 140–159.
64. Політологія : енцикл. слов. / В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Н. М. Хома та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 406 с.
65. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. №2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 10.01.2023).
66. Клаузевиц К. О войне : в 2 т. Москва : АСТ ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2002.
67. Головин Н. Н. Наука о войне : избр. соч. / сост. И. А. Вершинина. Москва : Астрель, 2008. 1008 с.
68. Toynbee A. J., Ikeda D. The Toynbee – Ikeda Dialogue: Man Himself Must Choose. Tokyo ; New York & San Francisco : Kodansha International Ltd, 1976. 348 p.
69. Соціологія права : енцикл. слов. / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2020. 984 с.
70. Требін М. П. Сучасний світ і його війни. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Політологія*. 2016. № 2 (29). С. 5–27. DOI: 10.21564/2075-7190.29.70967.
71. Смелзер Н. Дж. Проблемы социологии. Георг-Зімелівські лекції, 1995 / пер. з англ. В. Дмитрук. Львів : Кальварія, 2003. 128 с.
72. Сорокин П. А. Заметки социолога: социологическая публицистика. Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 315 с.

REFERENCES

1. Malešević, S. (2010). *The sociology of war and violence*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press.
2. Levy, J. S., & Thompson, W. R. (2011). *The arc of war: origins, escalation, and transformation*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
3. Sorokin, P. A. (1937–1941). *Social and Cultural Dynamics* : In 4 vol. New York: American Book Co.
4. Pinker, S. (2011). *The better angels of our nature: why violence has declined*. New York: Viking.
5. Freedman, L. (2017). *The future of war: a history*. New York: Public Affairs.
6. Fridman, O. (2018). *Russian 'hybrid warfare': resurgence and politicisation*. Oxford; New York, NY: Oxford University Press.
7. Caforio, G. (Ed.) (2003). *Handbook of the sociology of the military*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
8. Horbulin, V. P. (2017). *The world hybrid war: Ukrainian forefront* / translated into English by Julia Lugovska, Anna Krapivnik, Rami Shultz. Kharkiv: Folio.

9. Fridman, O., Kabernik, V., & Pearce, J. C. (Eds.) (2019). *Hybrid conflicts and information warfare: new labels, old politics*. Boulder; London: Lynne Rienner Publishers.
10. Thiele, R. (Ed.) (2021). *Hybrid warfare: future and technologies*. Wiesbaden: Springer VS, Springer Fachmedien Wiesbaden.
11. Deshpande, V. (Ed.) (2018). *Hybrid warfare: the changing character of conflict*. New Delhi: Institute for Defence Studies & Analyses: Pentagon Press.
12. Kaldor, M. (2012). *New & old wars : organized violence in a global era*. Third ed. Stanford, California: Stanford University Press.
13. Lyall, J. (2020). *Divided armies : inequality and battlefield performance in modern war*. Princeton: Princeton University Press.
14. Malešević, S. (2010). How Pacifist Were the Founding Fathers?: War and Violence in Classical Sociology. *European Journal of Social Theory*, 13 (2), 193–212. DOI: 10.1177/1368431010362298.
15. Simons, G., & Chifu, I. (2018). *The changing face of warfare in the 21st century*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
16. West, B., & Matthewman, S. (2016). Towards a strong program in the sociology of war, the military and civil society. *Journal of sociology*, 52 (3), 482–499. DOI: 10.1177/1440783316654998.
17. Wright, Q. (1942). *A Study of War*. 2 vols. Chicago: The University of Chicago Press.
18. Alekseeva-Karnevali, O. A. (2019). *Topologii vojny: vojna kak «transformacija» : ot Klauzevica do sovetskoj voennoj teorii* [Topologies of war: war as «transformation»: from Clausewitz to Soviet military theory]. Moskva: URSS: LENAND [in Russian].
19. Krevel'd, M., van. (2005). *Transformacija vojn* [Transformation Wars] / Per. s angl. Moskva: Al'pina Biznes Buks [in Russian].
20. Suters, Dzh. (2021). *Sociologija i voennye issledovanija. Klassicheskie i sovremennye osnovanija* [Sociology and military research. Classic and modern foundations] / Per. s angl. V. V. Belousova. Moskva: VCIOM [in Russian].
21. Toffler, Je., & Toffler, H. (2005). *Vojna i antivojna. Chto takoe vojna i kak s nej borot'sja. Kak vyzhit' na rassvete XXI veka* [War and anti-war: What is war and how to fight it. How to survive at the dawn of the 21st century] / per. s angl. M. B. Levina. Moskva: AST: Tranzitkniga [in Russian].
22. Krotiuk, V. A. (Ed.) (2021). *Viiny informatsiinoi epokhy: mizhdystsyplinarnyi diskurs* [Wars of the Information Age: An Interdisciplinary Discourse]: monohrafiia. Kharkiv: FOP Fedorko M. Yu. [in Ukrainian].
23. Horbulin, V. (2021). *Yak peremohty Rosiiu u viini maibutnoho* [How to defeat Russia in the war of the future]. Kyiv : Brait Buks [in Ukrainian].
24. Ishchenko (Humba), N., et al. (2020). *Konflikty, shcho zminyly svit* [Conflicts that changed the world] / Ukr. in-t maibutnoho. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
25. Lazarovych, M. (2017). *Rosiisko-ukrainska viina (2014–2017 roky): korot. narys* [Russian-Ukrainian war (2014–2017): a short essay]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].

26. Mandrahelia, V. A. (2003). *Prychyny ta kharakter voien (zbroinykh konfliktiv): filosofsko-sotsiologichnyi analiz* [Causes and nature of wars (armed conflicts): philosophical and sociological analysis] / Nats. akad. oborony Ukrainy, In-t vyshch. osvity APN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
27. Osodlo, V. I., & Traverse, T. M. (2022). *Psykholohiia i viina: nezasioieni uroky Hiustava Le Bona* [Psychology and War: Unlearned Lessons of Gustave Le Bon]: monohrafiia / Nats. un-t oborony Ukrainy im. Ivana Cherniakhovskoho, Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv: Parlament. vyd-vo [in Ukrainian].
28. Ofitsynskiy, Yu. (2018). *Suchasna rosiisko-ukrainska viina (za materialamy hazemy «The New York Times» 2013–2017 rokiv)* [The modern Russian-Ukrainian war (based on the materials of the newspaper «The New York Times» from 2013–2017)]: monohrafiia / Nats. spilka kraieznavstv Ukrainy. Uzhhorod : RIK-U [in Ukrainian].
29. Parakhonskyi, B. O., & Yavorska, H. M. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl* [Ontology of war and peace: security, strategy, meaning]: monohrafiia. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
30. Panfilov, O. Yu. (2007). *Zberezhennia homeostazysu suspilstva v umovakh systemnykh transformatsii: sylovyi aspekt* [Preservation of society's homeostasis in conditions of systemic transformations: power aspect]: monohrafiia. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
31. Perepelytsia, H. M. (2017). *Ukraina – Rosiia. Viina v umovakh spivisnuvannia* [Ukraine – Russia. War in conditions of coexistence]: monohrafiia / Foreign Policy Research Institute. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
32. Rushchenko, I. P. (2020). *Viina tsyvilizatsii. Anatomiiia rosiisko-ukrainskoho konfliktu* [War of civilizations. Anatomy of the Russian-Ukrainian conflict]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
33. Smolianiuk, V. F. (2000). *Viiskova mohutnist Ukrainy: Teoretyko-metodolohichni zasady formuvannia i rozvytku (politolohichni analiz dosvidu 1990-kh rokiv)* [Military power of Ukraine: Theoretical and methodological foundations of formation and development (political analysis of the experience of the 1990s)]. Kyiv; Irpin : VTF «Perun» [in Ukrainian].
34. Trebin, M. P. (2005). *Vojny XXI veka* [Wars of the 21st century]. Moskva: AST; Minsk: Harvest [in Russian].
35. Trebin, M. P. (2015). *Viiny v istorii liudstva ta yikhni naslidky: uroky dlia Ukrainy* [Wars in the history of mankind and their consequences: lessons for Ukraine]. *Visn. Lviv. un-tu. Seriiia filos.-politoloh. Studii – Bulletin of Lviv University. Series of philosophical and political studies*, 6, 89–98 [in Ukrainian].
36. Trebin, M. P. (2015). *Prychyny vynyknennia viin v istorii liudstva: riznomanittia pidkhodiv* [Causes war s in human history: the diversity of approaches]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Seriiia: Filosofiiia, filosofiiia prava, politolohiia, sotsiologhiia – . Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 4 (27), 148–178 [in Ukrainian].

37. Doroshko, M., et al. (2018). *Hibrydna viina Rosii proty Ukrainy pislia Revoliutsii hidnosti* [Russia's hybrid war against Ukraine after the Revolution of Dignity]: [monohrafiia] / nauk. red. Mykoly Doroshka i Valentyna Baliuka ; In-t mizhnar. vidnosyn Kyiv. nats. un-tu im. Tarasa Shevchenka, Tsentr Skhid. Yevropy i f-t politolohii Un-tu Marii Kiuri-Sklodovskoi v Liublani. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
38. Akulshyn, O. V., et al. (2018). *Hibrydna viina: tekhnolohii suhestii ta kontrsuhestii* [Hybrid warfare: technologies of suggestion and countersuggestion]: monohrafiia / Nats. akad. SBU, In-t filolohii Kyiv. nats. un-tu im. Tarasa Shevchenka. Kyiv: Nats. akad. SBU [in Ukrainian].
39. Bazaluk, O., et al. (2017). *Hibrydna viina: in verbo et in praxi* [Hybrid war: in verbo et in praxi]: kolekt. monohrafiia / pid zah. red. prof. R. O. Dodonova. Vinnytsia: Nilan [in Ukrainian].
40. Kurban, O. V. (2016). Suchasna hibrydna viina ta yii informatsiina skladova [Modern hybrid warfare and its information component]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia – Library science. Documentary science. Informatology*, 4, 82–89 [in Ukrainian].
41. Mahda, Ye. V. (2015). *Hibrydna viina: vyzhyty i peremohty* [Hybrid warfare: survive and win]. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
42. Mandrahelia, V. A. (2015). «Hibrydna viina»: sproba analizu [«Hybrid warfare»: an attempt at analysis]. *Stratehiia rozvytku Ukrainy – Development strategy of Ukraine*, 1, 153–155 [in Ukrainian].
43. Markitantov, V. Yu., Rybshchun, O. V., & Stoliar, Yu. V. (2018). *Rosiiska hibrydna viina: vid doktryny do taktiky* [Russian hybrid warfare: from doctrine to tactics]: navch. posib. / Kam'ianets-Podil. nats. un-t im. Ivana Ohienka. Kamianets-Podilskyi: Drukarnia Ruta [in Ukrainian].
44. Rushchenko, I. P. (2015). *Rosiisko-ukrainska hibrydna viina: pohliad sotsiolooha* [Russian-Ukrainian hybrid war: a sociologist's view]: monohrafiia. Kharkiv: Pavlenko O. H. [in Ukrainian].
45. Horbulin, V. P. (Ed.) (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front* [Global hybrid war: the Ukrainian front]: [kolekt. monohrafiia] / Nats. in-t strateh. doslidzh. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
46. Stepyko, M. T. (2016). Hibrydna viina yak viina identychnosti [Hybrid war as a war of identities]. *Stratehichni priorytety – Strategic priorities*, 3, 163–170 [in Ukrainian].
47. Tokarska, A. (2021). *Hibrydna viina: svoboda slova chy svoboda manipuliatsii* [Hybrid war: freedom of speech or freedom of manipulation]: monohrafiia / Nats. un-t «Lviv. Politehnika». Vyd. 2-he, dopov. i rozshyr. Lviv: Halytska vydavnycha spilka [in Ukrainian].
48. Trebin, M. P. (2015). «Hibrydna viina» yak proiav politychnoi kryzy v Ukraini [«Hybrid war» as a manifestation of the political crisis in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii «Politolohiia. Sotsioloohiia. Filosofii» – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series «Political science. Sociology. Philosophy»*, 1, 218–222 [in Ukrainian].

49. Dembitskyi, S., Zlobina, O., & Kostenko, N., et al. (2022). *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022* [Ukrainian society in the conditions of war. 2022]: Kolektyvna monohrafiia / za red. chlen.-kor. NAN Ukrainy, d.filos.n. Ye. Holovakhy, d.sots.n. S. Makeieva. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
50. Lapan, T. D., Khymovych, O. S., & Chernysh, N. Y. (2022). Rosiisko-ukrainska viina: teoriia ta praktyka sotsiologichnoho osmyslennia [Russian-Ukrainian war: theory and practice of sociological understanding]. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 3 (82), 28–51. DOI: 10.15407/socium2022.03.028 [in Ukrainian].
51. Panfilov, O. Yu., & Savchenko, O. O. (2019). Istorychni aspekty suchasnoi sotsiologii viiny [Historical aspects of modern sociology of war]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiologiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 4 (43), 74–89 [in Ukrainian].
52. Rushchenko, I. (2017). Sotsiologiia na viini [Sociology in the war]. *Ukrainskyi sotsiologichnyi zhurnal – Ukrainian sociological journal*, 1–2, 43–52 [in Ukrainian].
53. Trebin, M. P. (2015). Sotsiologiia viiny: ukrainskyi kontekst [Sociology of war: Ukrainian context]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii : Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody – Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Sociological Research of Modern Society: Methodology, Theory, Methods*, 1148 (34), 30–34 [in Ukrainian].
54. Trebin, M. P. (2016). Sotsiologiia viiny P. O. Sorokina [Sociology of war P. O. Sorokin]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii : Sotsiologiia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Series: Sociology*, 3 (30), 95–107 [in Ukrainian].
55. Chernysh, N. Y. (2022). Osoblyvosti rozvytku ukrainskoi sotsiologii v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Features of development of Ukrainian sociology in the conditions of the Russian-Ukrainian war]. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 4 (83), 9–27. DOI: 10.15407/socium2022.04.009 [in Ukrainian].
56. Khobta, S. V. (2016). Sotsiologiia viiny yak zavdannia ukrainskoi sotsiologii [Sociology of war as the task of Ukrainian sociology]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Lugansk Taras Shevchenko National University*, 5 (302), 126–150 [in Ukrainian].
57. Yakovenko, Yu. I., & Hrynychuk, A. V. (2015). Sotsiologiia armii yak alternatyva viiskovii chy voiennoi sotsiologii [Sociology of the army as an alternative to military sociology]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii sotsiologichna – Bulletin of Lviv University. The series is sociological*, 9, 67–78 [in Ukrainian].
58. Pylypenko, V. Ye., Popova, I. M., & Tancher, V. V., et al. (2004). *Spetsialni ta haluzevi sotsiologii* [Special and sectoral sociology]: navch. posib. 2-e vyd. Kyiv: Karavela [in Ukrainian].
59. Suters, D. (2021). Sociologija i voennye issledovanija: rasshirjaja gorizonty s pomoshh'ju klassikov [Sociology and military research: expanding horizons using classics]. *Sociologicheskie issledovanija – Sociological studies*, 2, 67–80 [in Russian].

60. Crabb, T., & Segal, D. (2016). Military Sociology / In Bearfield, D. A., & Dubnick, M. J. (Eds.). *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy*, P. 2133–2138. Third Edition. Boca Raton: CRC Press, Taylor & Francis Group. DOI: 10.1081/E-EPAP3-120053116.
61. Grandstaff, M. (2001). Military Sociology / In Messenger, C. (Ed.). *Reader's Guide to Military History*, P. 363–364. London; Chicago: Fitzroy Dearborn.
62. Kümmel, G., & Prüfert, A. D. (Eds.) (2000). *Military sociology : the richness of a discipline*. Baden-Baden: Nomos.
63. Siebold, G. (2001). Core Issues and Theory in Military Sociology. *Journal of Political and Military Sociology*, 29 (1), 140–159.
64. Denysenko, V. M., Uhryn, L. Ya., & Khoma, N. M., et al. (2014). *Politolohiia: entsyklopedychnyi slovnyk* [Political Science: Encyclopedic Dictionary] / za red. d-ra filoz. nauk, prof. V. P. Melnyka. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
65. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [About the national security of Ukraine]. *Zakon Ukrainy vid 21 chervnia 2018 r. № 2469-VIII*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [in Ukrainian].
66. Klauzevic, K. (2002). *O vojne* [About war]. V 2 t. Moskva: OOO «Izdatel'stvo AST»; Sankt-Peterburg: Terra Fantastica [in Russian].
67. Golovin, N. N. (2008). *Nauka o vojne: izbr. soch.* [War Science: Selected Works] / sost. I. A. Vershinina. Moskva: Astrel' [in Russian].
68. Toynbee, A. J., & Ikeda, D. (1976). *The Toynbee – Ikeda Dialogue: Man Himself Must Choose*. Tokyo; New York & San Francisco: Kodansha International Ltd.
69. Herasina, L. M., Panfilov, O. Yu., & Pohribna, V. L., et al. (2020). *Sotsiologhiia prava: entsyklopedychnyi slovnyk* [Sociology of Law: Encyclopedic Dictionary] / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
70. Trebin, M. P. (2016). Suchasnyi svit i yoho viiny [The modern world and its war]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: politolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Political Science*, 2 (29), 5–27. DOI: 10.21564/2075-7190.29.70967 [in Ukrainian].
71. Smelzer, N. Dzh. (2003). *Problemy sotsiologii. Georg-Zimelivski lektzii, 1995* [Problems of sociology. Georg-Zimel lectures, 1995] / per. z anhl. V. Dmytruk. Lviv: Kalvariia [in Ukrainian].
72. Sorokin, P. A. (2000). *Zametki sociologa: sociologicheskaja publicistika* [Sociologist's notes: sociological journalism]. Sankt-Peterburg: Aletejja [in Russian].

Trebin Mykhailo Petrovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

SOCIOLOGY OF WAR IN UKRAINE: ON THE PATH OF BECOMING

The formation of the sociology of war as a sectoral sociology or middle-level theory in Ukraine has been investigated. The object, subject, conceptual apparatus, proposed

methodology of further studies of the sociology of war, are proposed, proposed to consider its main directions and key problems. A comparative analysis of objects and items of military sociology, sociology of the army was conducted. The characteristics of modern wars and the peculiarities of their armed struggle were given.

Keywords: *sociology of war, war, sociology of the army, military sociology, armed struggle*

НАШІ АВТОРИ

АРЕФ'ЄВА <i>Анна Юрійвна</i>	<i>Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кандидатка філософських наук, докторантка</i>
ГЕРАСИНА <i>Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, докторка соціологічних наук, професорка, професорка</i>
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДИШКАНТ <i>Тетяна Миколаївна</i>	<i>Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидатка філософських наук, доцентка</i>
ДОЛЬСЬКА <i>Ольга Олексіївна</i>	<i>Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», докторка філософських наук, професорка</i>
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка філософських наук, доцентка</i>
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КОВАЛЕНКО <i>Ганна Вікторівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка юридичних наук, асистентка</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка філософських наук, доцентка</i>
КУБАЛЬСЬКИЙ <i>Олег Нарцизович</i>	<i>ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України», м. Київ, Україна</i>
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка філософських наук, доцентка</i>
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>

ПАШКОВ <i>Віктор Олександрович</i>	<i>Національний авіаційний університет, кандидат політичних наук, доцент</i>
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ФАБРИКА <i>Алла Анатоліївна</i>	<i>Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, кандидатка соціологічних наук, доцентка</i>
ХОМЕРІКІ <i>Олена Андріївна</i>	<i>Національний авіаційний університет, докторка соціологічних наук, професорка</i>
ЧУПІС <i>Анастасія Дмитрівна</i>	<i>Запорізький національний університет, аспірантка</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>АРЕФ'ЄВА</i> Анна Юрійвна	99
<i>ГЕРАСІНА</i> Людмила Миколаївна	122
<i>ДАНИЛЬЯН</i> Олег Геннадійович	6
<i>ДЗЬОБАНЬ</i> Олександр Петрович	6
<i>ДИШКАНТ</i> Тетяна Миколаївна	76
<i>ДОЛЬСЬКА</i> Ольга Олексіївна	76
<i>ЖДАНЕНКО</i> Світлана Борисівна	24
<i>КАЛИНОВСЬКИЙ</i> Юрій Юрійович	24
<i>КАЛЬНИЦЬКИЙ</i> Едуард Анатолійович	47

<i>КОВАЛЕНКО</i> Ганна Вікторівна	88
<i>КОВАЛЕНКО</i> Інна Ігорівна	47
<i>КУБАЛЬСЬКИЙ</i> Олег Нарцизович	111
<i>МЕЛЯКОВА</i> Юлія Василівна	47
<i>ПАНФІЛОВ</i> Олександр Юрійович	188
<i>ПАШКОВ</i> Віктор Олександрович	135
<i>ТРЕБІН</i> Михайло Петрович	201
<i>ФАБРИКА</i> Алла Анатоліївна	159
<i>ХОМЕРІКІ</i> Олена Андріївна	135
<i>ЧУПІС</i> Анастасія Дмитрівна	172

ВИМОГИ
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО»». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

ПОДАННЯ РУКОПISУ СТАТТІ ДО РЕДКОЛЕГІЇ

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

– *електронний варіант статті*, надісланий на електронну адресу редколегії (для статей із філософії та філософії права – e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; для статей із політології та соціології – e-mail: kafedrasoc@ukr.net);

– *довідку про автора (-ів)* (українською, англійською): прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, учене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID ID, розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю;

– *рецензію* кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або *витяг із протоколу* засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;

ліцензійну згоду автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах збірника «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (<http://fil.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) (див. *додаток 2*);

– *квитанцію* (оригінал або електронну копію) про оплату публікації статті (після розгляду рукопису).

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська*; обсяг – від 12 до 24 сторінок, включаючи анотації, рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

У виняткових випадках за окремим узгодженням з редакційною колегією обсяг статті може бути збільшено.

2. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру подвійного «сліпого» рецензування. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, за погодженням з автором скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,5, з абзацним відступом 1,25 см, з бе-регами: ліворуч – 2,5 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробі-лами, табуляцією тощо; не слід використовувати в тексті колонтитули, користувати-ся автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання в тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Якщо в тексті є необхідність виділити змістові блоки, то їх назви слід виділяти жирним шрифтом.

Вимоги до оформлення статті (зразок оформлення – див. *додаток 1*):

- у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
- наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтер-валом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт – жирний курсив), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (спів-автори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт – курсив);

- нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0, жирний, великими літерами). Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових про-грам, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філо-софсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

- далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

- далі – текст статті, шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);

- далі – список використаної літератури мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

- далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опи-су джерел;

– далі – відомості про автора (співавторів) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, жирний курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0) і *анотація* обсягом до 50 слів з *ключовими словами* (5–7) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Анотації входять до загального обсягу статті.

Вимоги щодо змісту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний рівень, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7–05/1.

Структура тексту наукової статті:

- **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «ЛІТЕРАТУРА» (шрифт Time New Roman, кегль 14, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ, 2016) (див. Зразок).

Відповідно до сучасних вимог для статей із списку літератури за наявності необхідно вказувати DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) або URL (універсальний покажчик місця розташування документа в мережі Інтернет).

Вимоги до транслітерації бібліографічного опису джерел (REFERENCES)

а) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН від 12.01.2017 №40 (див. Зразок);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <https://translit.ru> та <https://slovnuk.ua/services/translit.php>).

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При транслітерованому посиланні на «“Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого”». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» слід використовувати транслітеровану назву «Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiya, filo- sofiiya prava, politolohiya, sotsiolohiya» або англійську «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology».

РОБОТА РЕДАКЦІЇ З АВТОРАМИ

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора (авторів).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються і не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтор) статті несе (несуть) відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, за точність викладених у роботі фактів (даних) і якість перекладу цитат з іноземних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Герасименко Олександр Юрійович, доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І КІБЕРПРОСТІР ЯК АТРИБУТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Анотація українською мовою

У статті зроблено спробу осмислення кіберпростору в його діалектичному взаємозв'язку з віртуальною реальністю...

Ключові слова: віртуальна реальність, кіберпростір, інформаційні процеси, інтернет-простір, комп'ютерні технології.

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bytiak Y., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

2. Дзьобань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. №2. С. 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> (дата звернення: 10.12.2020).

REFERENCES

1. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga. Vol. 9, issue 27, 217–226*. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>
2. Dzuban, O. P. (2018). Temporalna skladova u prostоровo-chasovomu kontynuumi virtualnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 2 (47), 118–126*. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> [in Ukrainian].

Gerasimenko Alexander Yuriiovich, Doctor of Philosophical Sciences,
Professor, Assistant Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

VIRTUAL REALITY AND CYBERSPACE AS ATTRIBUTE OF MODERN SOCIETY

Анотація англійською мовою

The article attempts to comprehend cyberspace in its dialectical relationship with virtual reality. It is shown that ever-changing cyberspace is the result of the virtualization process.

Keywords: *virtual reality, cyberspace, information processes, Internet space, computer technologies.*

Редакційній колегії збірника наукових праць
«“Вісник Національного юридичного універси-
тету імені Ярослава Мудрого”». Серія: філосо-
фія, філософія права, політологія, соціологія»
від _____

П. І. Б.

_____ *місце роботи, посада, науковий ступінь, учене звання*

Телефон _____

e-mail _____

ЛІЦЕНЗІЙНА ЗГОДА НА ПУБЛІКАЦІЮ

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
«_____ (назва) _____» у фахо-
вому наукометричному збірнику наукових праць «“Вісник Національного юридич-
ного університету імені Ярослава Мудрого”». Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, погоджу-
юсь.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua)
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (nbuv.gov.ua).

« » _____ 202__ р. _____ /підпис, прізвище, ініціали/

Відповідальна за випуск *І. І. Коваленко*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23523-13363 ПР від 24.05.2018

Підписано до друку __03.2023.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 18,7. Обл.-вид. арк. 16. Тираж 100 прим.
Вид. № 3124

Адреса редакції:
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, Україна
Тел.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84
E-mail: kafedra-filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net

Видавець – видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80, Харків, 61002, Україна
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлювач – ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 5748 від 06.11.2017